મેવાડની જાહોજલાલી.

રચી, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ.

મુ. નડીયાદ.

આવૃત્તિ છઠ્ઠી. પ્રત ૫૦૦.

અમદાવાદ,

રીચીરોડના પુલનીચે આવેલા શ્રી જૈન વિદ્યાવિજય પ્રેસમાં શા. ચુનીલાલ અમથાભાઇએ છાપી.

ઇ. સ. ૧૯૧૬. સંવત ૧૯૭૨.

કીંમત રૂ. ૦—૧૨—૦.

પ્રસ્તાવના.

હિંદના ઘણા ભાગોમાં ઘણી જાતના લડવૈયા, દેશ હિતેચ્છુ અને સ્વદેશાભિમાની પુરૂષો થઇ ગયા, તેમાં મેવાડના રજપૂતો સર્વોપરી થઇ ગયાછે. ભારત કે રામાયણમાં વખાણેલા જોદ્ધા તો માત્ર તેમના સ્વાર્થને માટેજ પ્રખ્યાત થઈ ગયા, પણ મેવાડના રજપૂતો તો પોતાના ઉત્તમ પ્રકારના સદ્‌ગુણોને માટે પ્રખ્યાત થયા છે. અરજુન, કરણ, ભિષ્મપિતા, દ્રોણ, જરાસંઘ, દુર્યોધન, બીમ આદિ અદ્‌ભૂત શક્તિવાળા જોદ્ધા ગણાયા છે, પણ તે બધાએ સ્વાર્થ સાધવામાંજ પોતાનું શૂરાતન બતાવ્યું હતું, પરંતુ મેવાડના રજપુતો કેવળ તેથી ઉલટીજ રીતે વર્તેલા જણાય છે. તેમણે તો માત્ર પોતાના દેશના રક્ષણાર્થેજ જન્મ લીધો હોય એમ તેમના ઈતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવેછે.

રજપુતસ્થાનમાં રજપૂતોનું રાજ થયું, ત્યારથી તે છેક હિંદુસ્તાનમાં ધસી આવેલા પરદેશી મોગલ રાજની પડતીનાં બીજ વાવનાર ઔરંગજેબ દિલ્લીની ગાદીએ બેઠો ત્યાં સુધીમાં રજપૂતોએ એટલાં મોટાં પરાક્રમો કર્યાંછે કે તેમની સાથે સરખાવવાને બીજા દેશોના ઘણા થોડા દાખલા મળેછે. તેમાં મેવાડના રાજાઓએ તો પરાક્રમની હદ વાળી દીધી છે. મેવાડી રજપૂતો તેમની સ્વદેશભક્તિ, સ્વદેશાભિમાન, સ્વામીભક્તિ અને સ્વાત્માર્પણનાં અનુપમ પરાક્રમો કરીને અનંતકાળ સુધી અમર થઇ ગયા છે. એમના જેવી પ્રજા બીજા દેશમાં થોડીજ થઈ હશે. યુદ્ધ કરવામાં કે શત્રુઓથી પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાંજ માત્ર તેઓ કુશળ હતા એમ નહિ, પણ હુનરકળા, વેપારરોજગાર, અને દેશની બીજા પ્રકારની આ-

આદીનું રક્ષણ કરવામાં ઇતિહાસોમાં પ્રખ્યાતી પામેલા દેશો કરતાં તેઓ ચઢીઆતા હતા એ નિઃસંશય છે, કેમકે તેમનાં અદ્ભૂત કાર્યો હજુપણ જેમનાં તેમ ઉભાં રહી નિષ્પક્ષપાત ઇનસાફદારને તેમના મહાન્ ઉત્તમ કાર્યોની નીડરપણે સાક્ષી આપે છે. મેવાડપતિઓ પ્રજા પ્રત્યે પોતાનો ખરો ધર્મ શો છે તે સારી રીતે સમજતા હતા, એવું તેમનો ઈતિહાસ દૃષ્ટાંતપૂર્વક બતાવી આપેછે. તેઓ પ્રજાને પોતાનાં પુત્રપુત્રી/તરીકે ગણુતા અને તેમનાં ઉપર અભેદ્ય પ્રેમ રાખતા. તેમના એજ સદ્ગુણને લીધે તેમની રાજભક્ત પ્રજા તેમને માટે ઘણીવાર અડીની વખતે પોતાનો જીવ કુરબાન કરતી. **यथा राजा तथा प्रजा** એ ખરેખર નિર્વિવાદ છે.

કેટલાક યૂરોપી ઈતિહાસકારો કહેછે કે હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસ લખવાનો રીવાજ નહોતો, અને તેમને ઇતિહાસ લખતાં આવડતો પણ નહોતો. પણ કર્નલ ટાડ હિંદને એ દોષમાથી મુક્ત કરેછે. કર્નલ ટાડ કહેછે કે " જે દેશમાં વિદ્યા સંપૂર્ણ કેળવાઈ હતી, વિધવિધ પ્રકારના હુન્નરો, શિલ્પ અને ચિત્રકામ, કવિતા અને ગાયનાદિ પૂર્ણતા પામેલાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ તેના સટીક નિયમો બાંધ્યા હતા, તે દેશને પોતાના રાજાનાં કૃત્યો અને તેના ગુણ દોષ નોંધવા સરખું કામ ન આવડતું હોય એ માનવું અસંભવિત છે. હસ્તિનાપુર, ઈંદ્રપ્રસ્થ, અણહિલ્લવાડ, અને સોમનાથાદિ શહેરો, દિલ્હી ને ચિતોડના વિજય સ્તંભો, આબુ અને ગીરનારપરનાં દેવાલયો, એલિફંટા અને ઇલોરાની ગુફાઓ, એ તે વખતની આર્ય કારીગરીના નમુના છે. આ ઉપરથી ખાતરી થાયછે કે, જે વખતે આવાં કાર્યો બન્યાં હોય, તે વખતે ઇતિહાસ લખનારની ખોટ નજ હોય. જો કે મહાભારતના સમયથી તે મહંમદ ગીજનીએ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરી, ત્યાં સુધીનો કાંઈ ઇતિહાસ માલમ પડતો નથી. તોપણ પૃથુરાજ ચોહાણના ચંદરાસાપરથી

શાયછે કે મહંમદ ગીજનીથી તે શાહબુદીનના વખત સુધીનો ઇતિહાસ ચંદ કવિના વખતમાં હતો; પણ તે હાલ નાશ પામ્યોછે. વળી એ પણ વાત ખરી છે કે જે વખતે ઝનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોએ રજપૂતોની રાજધાનીઓ ઘેરી હતી, રાજાઓ જંગલમાં અને ડુંગરામાં એક જગાથી બીજી જગાએ રખડતા ફરતા અને ઘણીવાર તો રાંધેલી રસોઇ પણ જમવાનો વખત ન મળ્યાથી પડતી મૂકી નાસતા ફરતા, તે વખતે ઈતિહાસ લખવાનું સ્વપ્નુ સરખું પણ ક્યાંથી આવે ?"

કર્નલ ટાડ વળી વધુ લખેછે કે "પહેલાંના વખતમાં રાજસ્થાનિક દરબારો ઘણાં ભભકાદાર અને તવંગર હતાં. સિંધુ અને ગંગા વચ્ચેનો દેશ બહુજ ધનાઢ્ય હતો. વળી એ જગાઓમાં ઐતિહાસિક બનાવોના ભંડાર છે. રાજસ્થાન માંહેનું એક નાનું સરખું રાજ પણ તેનું થરમાપીલી વગરનું નથી, તેમ એકે શહેર એવું ભાગ્યે હશે કે જ્યાં લીઓનીદાસ થયો નહિ હોય. હિંદનું સોમનાથ તે ગ્રીસના ડેલફાસની બરાબરી કરી શકે તેવું હતું, અને હિંદની લૂંટ તે લીબીયન રાજાની દોલત જેટલી હતી. પાંડવોના સૈન્યની સંખ્યા આગળ ઝરક્ષીસનું સૈન્ય તો કશી વિશાતમાં નહોતું. પણ હિંદના હિરોડોટસ અને ઝેનોફોન તે વખત નહિ હોવાથી હિંદની ઉજ્વળ કીર્ત્તિ અંધારામાં રહી ગઇ, અને જે અનુપમ કીર્તિની થોડી ઘણી નોંધ થઇ તે કાળે કરીને ખવાઈ ગઈ.

પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવાને સેંકડો વરસ સુધી લડવું, ધર્મનું રક્ષણ કરવા પોતાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુના ભોગ આપવા, રાજના અને પ્રજાના હક્ક તથા સ્વતંત્રતા સાચવવા પાછળ મરતા સુધી મચ્યા રહેવું, અને સ્વાર્થ સાધવાની બીલકુલ લાલચ નજ રાખવી, એવા રજપૂતોના અનુપમ સદ્દગુણો વાંચનારને અ-

ચંબો પમાડયા વગર રહે એવું નથી. પાછલા વખતનો જે ઇતિહાસ તે જગાએ બેસીને મેં જે હર્ષિત લાગણીથી સાંભળ્યો છે તે લાગણીનો થોડો ભાગ પણ મારા વાંચનારને હું ઉપજાવી શકીશ તો હિંદના બનાવોથી બેદરકાર રહેવાનું મારા સ્વદેશીઓમાં જે વલણ થતું જાયછે તે ઉપર જીત મેળવવાને હું ફતેહમંદ થઈશ એવી મારી ખાતરી છે."

કર્નલ ટાડ સાહેબે રાજસ્થાનનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં સાધારણ રીતે બધા રજપૂતો તરફ અને મુખ્યત્વે મેવાડીઓ તરફ જે પ્રેમભાવ દર્શાવ્યો છે, રાજપુત્રના ગુણોની જે યોગ્ય પ્રશંસા કરીછે, મેવાડનાં ને મેવાડપુત્રોનાં વખાણ કર્યાછે, તે ઉપરથી એ ઇતિહાસ વાંચનાર જો એ લખનાર કોણ છે તે જાણતો ન હોય તો જરૂર તેને કોઈ રજપૂત ધારે, એમાં લગારે શક નથી. પણ કર્નલ ટાડ રજપૂત નહિ પણ સઘળા રજપૂત ગુણોથી ભરેલો અંગ્રેજ અમલદાર હતો. પરંતુ તેને લગાર પણ અમલનું ઘેન ચઢયું નહોતું. આવા ઉદાર અને વીર પુરૂષના હાથનો લખેલો ઈતિહાસ મારા વાંચવામાં આવ્યો કે તેનો કાંઈક સારાંશ મારા આર્યબંધુઓની સેવામાં મૂકવાની મને ઉત્કંઠા થઇ. તેથી ભાટચારણો પાસેથી કેટલીક મેવાડના રાણાઓની ને એમને લગતી બીજી વાતો ને દાખ્યો સાંભળી, તેમાંથી બની શકયું તેટલું આ પુસ્તકના આકારમાં વાંચનારની સેવામાં મૂકું છું. એમાં માત્ર ઈતિહાસિક જ્ઞાન આપવાનોજ મેં ઇરાદો રાખ્યો નથી, પણ તે સાથે 'રાજપુત્રોને યોગ્ય ગુણો જે કાળે કરીને કટાઈ ગયા છે, તે ફરીને સ્ફુરિત થાય અને પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી, વિદ્યા, હુન્નરકળા ને વેપારને ઉત્તેજન આપી, પ્રતાપી અંગ્રેજ સરકારના ચક્રવર્તી રાજ્યમાં સલાહ શાંતિમાં રહી, દેશની આબાદી કરી સુકીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરે, એવો પણ ઈરાદો રાખ્યો છે.

કર્નલ ટાડની માફક આ ઈતિહાસ લખવાને જાતનો અનુભવ લેવા મેવાડમાં મારાથી જઈ શકાયું નહિ. એ ઉત્તમ ભૂમિના રાજભાટના વંશજો અને બીજા ભાટચારણોના મુખની ખુબી ભરેલી વાણી પૂરેપૂરી સાંભળી તેની જોઇએ તેવી નોંધ કરી શકાઈ નહિ, તેથી મેવાડપુત્રોનો જેવો ધારીએ તેવો સંતોષકારક ઈતિહાસ હું લખી શકયો નથી. પણ માત્ર મેં આવતા જતા ભાટ ચારણો, શોધકો અને ઇતિહાસના પ્રેમી ગ્રહસ્થો પાસેથી જે જે સાંભળ્યું તે તથા ઉદાર કર્નલ ટાડના પુસ્તકમાંથી જે મદદ મળી તે વડે આ પુસ્તક પૂરૂં કરી મારા સુજ્ઞ વાંચનારની સેવામાં મુકું છું.

ઈતિહાસ લખતાં ઘણીવાર મેં તુંકારાદર્શક શબ્દો લખેલા છે તેમાં કોઈપણ નાત, જાત, ધર્મ કે પક્ષના માણસોને માઠું લગાડવા કે તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવવાનો મારો ઇરાદો કે હેતુ નથી. મેં તો માત્ર મને મળેલી હકીકતોમાં વપરાતી ભાષા કાયમ રાખવાના તથા તે વખતનો ખરો ચિતાર બતાવવાના વિચારથી તેને અનુસરીને લખેલું છે. તોપણ મેં જે છૂટ લીધી છે તેને માટે વાંચનારને જે અયોગ્ય લાગે, તેની હું કૃપાપૂર્વક ક્ષમા ચાહું છું.

મેવાડની જાહોજલાલી.

ઉપોદ્ઘાત.

મેવાડની ઉત્તર વાયવ્યે અરવલી પર્વત ને મારવાડનું રણ છે. પશ્ચિમે ને દક્ષિણે શિરોહી ને ગૂજરાતની ઉત્તર હદપરના ડુંગરો આવેલા છે. પૂર્વે ને કાંઈક દક્ષિણે બુંદીકોટા ને માળવાનાં રજપૂત રાજ્યોનો મૂલક છે. એમાં મોટી નદીઓ બનાસ ને બેરીસ છે, તે ચંબળને મળે છે, ને બીજી કેટલીક નાની નદીઓ વાયવ્ય કોણુપરની લુણી નદીને મળે છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૬૭૦ ચોરસ મૈલછે.

મેવાડના રાજાને રાણા કહેછે. ને તેની હાલની રાજધાની ઉદેપુર છે. તે પહેલાં તેની રાજધાની ચિતોડમાં હતી. વચમાં થોડો વખત કોમલમેરના પહાડી કિલ્લામાં પણ હતી. એ ત્રણ શહેરો સિવાય સલુંબર સાદરી, શાહાડ, કાંકરોલી વગેરે બીજાં જાણુવાજોગ શહેરો ઘણાં છે.

કોમલમેરથી અજમેર સુધીના પહાડી મૂલકને મેરવાડા કહેછે. ને તેમાં મેર જાતના બહાદુર પહાડી લોકો રહેછે. અરવલીના ને મેવાડની પૂર્વ હદપરના ડુંગરોમાં આ દેશના મૂળ વતની ભીલ લોકો રહેછે. એ ભીલ લોકોમાં ઘણી જાત કે જથા છે. તે દરેક જથાના ઉપરીને રાવત કહેછે. તેમાં ઓગુણાનો રાવત સૌથી મોટો છે.

મેવાડથી મારવાડના રાજ્યમાં જતાં અરવલીના ડુંગરી મૂલકમાં ગોદવાડનો પ્રાંત આવેછે. એ મૂલક પ્રથમ મેવાડના તાબે હતો, પણ હાલમાં જોધપુરને તાબે છે. મેવાડની જાહોજલાલીના વ-

ખતમાં તેની હદ ઘણી મોટી હતી. પણ પાછલા પડતીના વખતમાં એ રાજ્ય હાલની સ્થિતિએ પહોચ્યું છે.

મેવાડના રાજ્યનો ઘણો ભાગ પટાવતોની જાગીરમાં વહેંચાઇ ગયાથી રાણાનો ખાલસા મૂલક તો ભાગ્યે ત્રીજે હિસ્સે પણ રહ્યો હશે. ઉદેપુરના રાણાના મોટા સોળ પટાવતો છે; તેમાં ચંદાવત ને શકતાવત એ મુખ્ય છે. એ પટાવતોને મળેલા મૂલકના બદલામાં તેઓ જરૂરને પ્રસંગે રાણાને લશ્કરની મદદ આપવાને બંધાયલા છે. બીજા વર્ગના પટાવતોને તે કરતાં થોડો મૂલક છે, ને ત્રીજા વર્ગનાને તેથી પણ થોડો છે, હલકા વર્ગના પટાવતો તો માત્ર કોઇ ગામનાજ ધણી છે.

રાણાનો ખાલસા મૂલક પટાવતોના મૂલકની વચમાં છે, કેમકે જે પટાવતો આપવામાં આવતી તે ખાલસા મૂલકની આસપાસ અપાતી. તેથી મેવાડના મૂલકની આસપાસ વસનારા જંગલી, ભીલ, મેર, મીણા વગેરે જાતોની લૂટફાટથી ખાલસા મૂલકનું રક્ષણ થતું, એટલુંજ નહિ, પણ એ લૂટફાટથી રક્ષણ કરવાને પટાવતોને હમેશાં જાગૃત રહેવું પડતું, તેથી તેમનું પરાક્રમ કટાઈ જતું નહિ.

પહેલાંના વારામાં રાણાની મુખ્ય ઉપજ જમીનના મહેસુલ કરતાં ખનીજ પદાર્થની વધારે હતી. મેવાડના રાણાઓનો :મુખ્ય આધાર આણ, દાણ ને ખાણ ઉપર હતો. પટાવતો ને પ્રજા રાણાની આણ માની જ્યારે બોલાવે ત્યારે આવીને હાજર થતા, અને પરદેશ જનારા માલ ઉપર દાણ લેતા તે ઉપર અને ખાણની ઉપજ ઉપર રાણાની ઉપજનો મુખ્ય આધાર હતો. એ ખાણોમાંથી સુરમો, લોહું, રૂપું, ત્રાંબું, સીસું, આરસપહાણ વગેરે નીકળતાં. પરંતુ હાલમાં એ ખાણો બંધ પડી છે.

મેવાડના રાણા સૂર્યવંશી છે, ને તેઓ રામના પુત્ર લવથી

ઉતરેલા છે. ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં તેમના કનકસેન નામના રાજાએ અયોધ્યાથી ગુજરાતમાં આવી વૈરાટની નજીકમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજોએ કેટલીક મુદ્દત સુધી વલ્લભીપુરમાં પણ રાજ્ય કર્યું હતું. તેમાંના ગ્રહાદિત્ય નામે પુરૂષે ઇડરનું રાજ્ય જીતી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તે ઉપરથી તેના વંશજો ગ્રહિલોટી કે ઘેલોટી કહેવાય છે. ઇડરથી કેટલીક મુદ્દતે ઘેલોટીઓ ઉદેપુર નજીક આનંદપુર આહરમાં આવી વસ્યા. ત્યારથી તેઓ આહરીઆ કહેવાયા. એ નામ બારમા સૈકા સુધી રહ્યું. સુમારે તેરમી સદીની શરૂઆતમાં રાહપ નામે ભાઈએ પોતાનો ગાદીનો હક્ક પોતાના નાના ભાઇ માહપને આપ્યો, ને પોતે મોરી જાતના પરમારો પાસેથી ડુંગરપુર જીતીને ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તેના વંશજો આજ પણ ત્યાં રાજ્ય કરેછે. તેઓ આહરીઆ રજપૂત કહેવાયછે. રાહપે પોતાની ગાદી સીસોદામાં કરી ત્યારથી ઘેલોટીઓ કે આહરીઆ નામ બદલાઇ તેમનું સીસોદીઆ નામ પડયું.

હાલમાં એ સઘળા રજપૂતો સીસોદીઆ કહેવાય છે, તોપણ તેમના કુળનું નામ ઘેલોટી છે. સીસોદીઆની ૨૪ શાખાઓ છે. તેમાંની આહરીઆ ડુંગરપુરમાં, સીસોદીઆ મેવાડમાં, પીપારા મારવાડમાં ને મંગળીઆ મારવાડના રણમાં મુખ્યત્વે રહેછે. બાકીની જાતોમાંની કેટલીક વધારે જાણીતી નથી અને કેટલીક તો નાશ પણ પામી છે.

ઉદેપુરના રાણાના ખાલસા મુલકના સુમારે સો સો ગામના ભાગ પાડી તે દરેક ભાગની ઉપજ ઉઘરાવનાર વસૂલાત ખાતાનો એક અમલદાર નીમેલો હોયછે, અને લશ્કરી તથા ફોજદારી કામ કરવાને એક ફોજદાર નીમેલો હોયછે. એ ફોજદાર બીજા વર્ગના પટાવતોમાંથી નીમે છે. એ અમલદારને અને પટાવતોને રાણા તરફથી ડંકો, નિશાન, ચોપદાર વગેરે આપેલું હોયછે. રાણા સુ-

ર્યવંશી હોવાથી તેમના મોટા વાવટા ઉપર સૂર્યની છાપ હોયછે ને પટાવતોના વાવટા ઉપર કટારી હોયછે.

રાણાના સઘળા પટાવતો માત્ર સીસોદીઆજ છે એમ નથી; રાઠોડ, સોળંકી, પરમાર, ભાટી, ઝાલા, ચોહાણ, વગેરે પણ છે. એ પટાવતો જુદી જુદી જાતના હોવાથી તેમને કોઈવાર માંહોમાંહે દ્વેષ થતો. તોપણ તેઓ સઘળા રાજ્ય સામા મળી જઇ શકતા નહિ. મેવાડ સિવાયનાં ઘણાંખરાં રજપૂત રાજ્યોએ દિલ્હીના પાદ-શાહને દીકરીઓ દીધી છે, પણ મેવાડે આજ સુધી પોતાની એ પવિત્રતા સાચવી રાખી છે. તેમના પટાવતો ને પ્રજામાંના રજ-પૂતો મુસલમાનને કન્યા દે નહિ; માટે પટાવતોની કન્યા રાણા પ-રણતા ને બીજા રજપૂતોની કન્યા પટાવતો પરણતા તેથી તેઓ માંહોમાંહેના સગપણથી બંધાઇ રાણાને અંતઃકરણ પૂર્વક મદદ કરતા, ને મુસલમાનને કન્યા દેતાં અટકતા.

રાણાના પહેલા વર્ગના પટાવતો માત્ર દરબારમાં હાજર રહી રાણાને જરૂરના પ્રસંગે સલાહ આપતા; ને બીજા વર્ગના પટાવતો ફોજદારનું કામ કરતા. પટાવતોને આપેલી જાગીર વંશપરંપરાની છે. ખાલસા થાય એવી પટાવતો તો થોડાનીજ હોય છે. પરંતુ વંશપરંપરાની પટાવતોવાળા પણ રાજદ્રોહ કરે કે પટાવત નામર્દ કે અપંગ નીકળે ને તેને વારસ ન હોય તોજ તેમની જાગીર ખાલસા થાય, તે છતાં પટાવતોને રાણા સાહેબની મંજુરીથી દ-ત્તક લેવાનો પણ હક્ક છે.

મેવાડની જાહોજલાલી.

પ્રકરણ ૧ લું.

ચિતોડના રાજ્યની ઉત્પત્તિ.

ભરતખંડનાં દેશી રાજ્યોમાં રજપૂત કુળમણિ મેવાડના રાજ્યના રાણા સૂર્યવંશી રામચંદ્રના પુત્ર લવથી ઉતરેલા કહેવાય છે. જુદા જુદા લખનારા મેવાડના રાણાઓ ગમે તો નોશીરવાનથી, યજદજીરાદથી કે ખ્રીસ્તી સ્ત્રીથી ઉતરેલા કહે, પણ મારો મત તો એજ છે કે તેઓ શ્રી રામચંદ્રથીજ ઉતરેલા છે, કેમકે રાણાઓની વંશાવળીમાં રામચંદ્રથી કયા કયા પુરૂષો થયા તે દરેકની નામવાર નોંધ આપેલી છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમણે એ વાત પોતાના પરાક્રમથી ને રામ સમાન નિષ્કલંકી સુકૃત્યો કરીને ખરી પાડી આપી છે. રાણાઓનાં એ સુકૃત્યો સાંભળતાં, વાંચતાં ને વર્ણવતાં માણસને આલ્હાદ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે અને તેથીજ મને એમનો આ ઇતિહાસ લખવાની ઉત્કંઠા થઈ છે.

રામચંદ્રથી કેટલીક પેઢીએ તેમના વંશજો અયોધ્યેથી પંજાબમાં જઇ લોહકોટ (લાહોર) બાંધી ત્યાં રહ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે તેમનો કનકસેન સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો. કનકસેન કયે રસ્તે આવ્યો તે જણાતું નથી. પણ એણે આવીને પરમાર જાતના રાજાઓનું રાજ્ય જીતી લેઇ ઇ. સ. ૧૪૪ માં બીરનગર (વડનગર) વસાવ્યું. એ કનકસેનની ચોથી પેઢીએ વિજયસેન થયો. તેણે વિજયપુર વસાવ્યું. એ વિજયપુર હાલના ધોળકા પાસે હતું એમ કહેવાય છે. એ સિવાય એણે વિદર્ભ અને વલ્લભીપુર પણ વસાવ્યાં.

વિદ્દર્ભનું નામ હાલ સીહોર પડયું છે. વિજયસેનની રાજ્યધાની વ-લ્લભીપુરમાં હતી. ઇ. સ. ૫૨૪ માં ત્યાં સિલાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના ઉપર પાર્થીઅન, હુન કે બીજા કોઈ જંગલી પર-દેશીઓએ હુમલો કરી વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો. એ લઢાઇમાં શિ-લાદિત્ય મરાયો ને તેની રાણીઓ તેની પાછળ સતી થઈ. તે વ-ખતે તેની એક રાણી પુષ્પાવતી અંબાભવાનીની જાત્રાએ ગઇ હતી. એ પુષ્પાવતી ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાની કુંવરી હતી. રસ્તામાં આવતાં પુષ્પાવતીને વલ્લભીપુરનો નાશ થયાની અને તેમાં શિલા-દિત્ય મરાયાની ખબર થઇ. પરંતુ તે વખતે તે સગર્ભા હોવાથી માળીયાના ડુંગરોમાં છૂપાઇ રહી. ત્યાં તેને એક પુત્ર અવતર્યો. એ પુત્ર તેણે વડનગરની એક કમળાવતી નામની બ્રાહ્મણીને સોંપ્યો. તેને તેણે કહ્યું કે મારા પુત્રને તું સંસ્કૃત ભણાવજે, પણ રજપૂ-તાણી સાથે પરણાવજે. તે પછી તે શિલાદિત્ય પાછળ સતી થઇ. કમળાવતી એક પૂજારાની પુત્રી હતી, તેને પણ એક ધાવણું બા-ળક હતું, તેથી તેણે બંને બાળકોને ઉછેર્યાં. પુષ્પાવતીનો પુત્ર ગુ-ફામાં જન્મ્યો માટે કમળાવતીએ તેનું નામ ગુહા પાડયું. કુંવર જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે એ ગામના રજપૂતોની સોબતમાં ઉછરવા લાગ્યો અને પક્ષીઓનો તથા જંગલી જનાવ-રોનો શિકાર કરવા લાગ્યો. એ અગીઆર વરસનો થયો ત્યારે તો તેને કબજે રાખવો પણ મુસ્કેલ થઇ પડયું. સૂર્યવંશીરત્ન કાંઇ ઢાંકયું રહે તેમ નહોતું.

બ્રાહ્મણનાં છોકરાં કરતાં આસપાસનાં જંગલી બીલોનાં છો-કરાંની સોબતમાં રમવા કૂદવાનું ગોહાને વધારે ગમતું. તેમ બીલ-નાં છોકરાંને પણ એની સોબત ગમતી હતી. ત્યાંના જંગલી મૂ-લકની રાજધાની ઇડરમાં હતી; ને ત્યાં એ વખતે મંડળિક નામે વૃદ્ધ બીલ રાજ્ય કરતો હતો. એક વખતે જંગલમાં બધાં

છોકરાંએ રાજા કોને ઠરાવવો એ વિષે વિચાર કર્યો. સઘળાએ એકમતથી ગોહાને પોતાનો રાજા કરવો એમ ઠરાવ્યું. એટલે એક છોકરે પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કહાડી તેને તિલક કર્યું, ને ગોહાને પોતાનો રાજા નીમ્યો. છોકરાએ જે વાત મશ્કરીમાં કરી હતી તે વાત વૃદ્ધ મંડળિક રાજાએ ખરી કરીને પોતાની ગાદીએ ગોહાને બેસાડયો. ગોહા મોટો થયા પછી વડનગર છોડયું હતું ને આસપાસના ભીલોની સોબતમાં જંગલોમાં રહેતો હતો; તેથી તેની હોંશિયારી ને લાયકી મંડળિકના પણ જોવામાં ઘણીવાર આવી હતી. મંડળિકને કાંઇ છોકરાં નહોતાં, તેથી પોતાની ગાદીનો વારસ ઠરાવવામાં તેની નજર ગોહા ઉપર પડી. કેમકે ગોહા સંપૂર્ણ રીતે ગાદીને યોગ્ય હતો. એ ગોહા અથવા ગ્રહાદિત્યના વંશજો ગોહિલોટી, ગ્રહિલોટી કે ઘેલોટી કહેવાયા. ગોહાએ પોતાની પાળક માતા કમળાવતીને અને તેના કુટુંબને ઇડરમાં આણ્યાં ને તેમને રાજગુરૂ કરીને રાખ્યાં.

ગોહાના વંશજોએ આઠ પેઢી સુધી ઇડરમાં રાજ્ય કર્યું. ઇડરની આસપાસના ભીલો ગોહાના વંશજોના પરદેશી રાજ્યથી કંટાળી ગયા, તેથી છેલ્લો રાજા નાગાદિત્ય શિકારે ગયો હતો ત્યાંજ દગાથી તેને મારી નાંખ્યો, ને ઇડરનું રાજ્ય પાછું લીધું. ઇ. સ. ૭૧૬. એ વખતે નાગાદિત્યને માત્ર એક ત્રણ વરસનો કુંવર હતો. તેનું નામ બાપા હતું. એ બાપાને કમળાવતીના વંશજોએ ઉગાર્યો. નાગાદિત્ય મરાયાની ખબર મળી કે રાજગોર બાપાને લેઇને છાનામાના ભંડેરના ડુંગરી કિલ્લામાં ગયો. ભંડેરનો કિલ્લો ઝારોળથી આશરે પંદરેક મૈલપર વાયવ્યખુણામાં હતો. ત્યાં તેનું યદુવંશનો ભીલ રક્ષણ કરતો હતો, પણ વધારે સલામતી માટે ત્યાંથી તેને પારાશરના અરણ્યમાં નાગેંદ્ર શહેરમાં લાવ્યા. બાપાનું બચપણ એ શહેરમાં ગયું. એ શહેર ઉદેપુરથી ઉત્તરમાં સુમારે દશ મૈલપર હતું.

બાપાના બાળપણની ઘણી રમુજી દંતકથાઓ ચાલે છે. બાપાએ નાગેંદ્રના સોળંકી રાજાની કુંવરી સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યાથી એક વખત એને નાશી જવું પડયું હતું. એ વખતે એના સોબતી એગુણા પાનોરાનો ભીલ બાળીઓ અને ઉંદ્રી જાતનો ભીલ દેવો એ બે હતા. એ બંને ભીલ બાપાના સુખ દુઃખમાં છેવટ સુધી સાથે હતા. એટલુંજ નહિ પણ બાપાએ ચિતોડનું રાજ્ય મેળવ્યું ત્યારે બાળીઆએ પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કહાડી બાપાને તિલક કર્યું અને દેવાએ અક્ષત ચહોડયા. એ હક તેમના વંશજોને હજુ પણ છે.

બાપા પોતાના બાળપણમાં નાગેંદ્રના સોળંકી રાજાની ગાયો ચરાવતો હતો, પણ જ્યારે તેને માલમ પડયું કે એનું મોસાળ ચિતોડના મોરી રાજાને ત્યાં છે ત્યારે તે ભરવાડનું કામ કરવું પડતું મૂકીને પોતાને મોસાળ આવ્યો. રસ્તામાં જતાં તેને ગોરખનાથ બાવો મળ્યા. તેમણે તેના ઉપર ખુશી થઇને તેને દોધારી તરવાર બક્ષી. એ તરવાર એમણે શીખવેલી કુશળતા પ્રમાણે બરાબર વાપરે તો ખડકના પણ કડકા કરી નાંખે એવી હતી. બાપા ચિતોડ ગયો ત્યારે ત્યાં એને સારો આવકાર મળ્યો, તથા ત્યાં એને જાગીર આપી સરદાર બનાવ્યો. બાપાની હોંશિયારી ને લાયકી જોઇને મોરી (પરમાર વંશના) રાજાની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ થઇ, તેથી બીજા સરદારો તેનાપર અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. એક વખતે કાબુલ તરફના પરદેશી દુશ્મનો ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યા ત્યારે સઘળા સરદારો લઢવા જવાની ના પાડવા લાગ્યા ને બાપાને દુશ્મનો સામે મોકલવાનું કહેવા લાગ્યા. રાજાના કહેવાથી બાપા દુશ્મનો ઉપર જવાને તૈયાર થયો. તે વખતે બાપા નાની ઉમરનો હતો છતાં એકલો જવાને તૈયાર થયો જોઈ બીજા સરદારો શરમાઈ ગયા ને તેઓ પણ તેની સાથે યુદ્ધે

ચઢ્યા. બાપાએ દુશ્મનોને હરાવ્યા એટલુંજ નહિ, પણ ગીજની સુધી તેમની પુંઠે પડીને તેમનો ઘણો નાશ કર્યો ને ગીજનીમાં ચાવડા જાતના રાજાને ગાદીએ બેસાડયો. બાપા પોતાના દુશ્મનોની કન્યા સાથે પરણીને પાછો આવ્યો. બાપાનું નાની ઉમરમાં આવું પરાક્રમ ને હોંશિયારી જોઈ ચિતોડના મોરી રાજા ઉપર નારાજ થએલા સઘળા સરદારો તેના ઉપર ખુશ થયા ને તેઓ ચિતોડનું રાજ્ય લેઇ લેવાને બાપાને સમજાવવા લાગ્યા. મોરી રાજાએ એ રીસાએલા સરદારોનું મનામણું કરવાને ઘણીએ વિષ્ટી મોકલી પણ તેઓ મનાયા નહિ. છેવટે બાપાએ સરદારોની સહાયથી મોરી રાજા પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય લઈ લીધું. ને પોતે ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. ઈ સ. ૭૨૮—એ રીતે ચિતોડમાં ઘેલોટી રાજ્યનો પાયો નંખાયો.

ચિતોડ જીત્યું ત્યારે બાપા રાવળની ઉમર માત્ર ૧૫ વરસની હતી. તે પછી તેણે ૩૬ વરસ રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૭૬૪ માં બાપા રાવળ ચિતોડનું રાજ્ય પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે ઈરાન તરફ જઇને રહ્યા ને ત્યાં બીજી કન્યા પરણ્યા. બાપા રાવળને ઘણાં છોકરાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક પોતાના મૂળ વતન સૌરાષ્ટ્રમાં જઇ વસ્યા. અઈનઅકબરીમાં કહેછે કે અકબરના વખતમાં પચાસ હજાર ઘેલોટીઓ તો માત્ર સૂરતમાંજ હતા. બાપા રાવળના પાંચ દીકરા મારવાડના મૂલકમાં જઇ વસ્યા ને તેમણે ખેરગઢમાં મૂળવતની ગોહિલ રજપૂતોને કહાડી મૂકયા, તેથી તેઓ ત્યાંથી ગૂજરાતમાં આવી કાઠીઆવાડના હાલના ગોહિલવાડમાં આવી વસ્યા. મારવાડમાં વસેલા ઘેલોટીઓને પીપારા ઘેલોટીઓ કહેછે.

બાપાની પછી ચિતોડની ગાદીએ અપ્રાજીત થયો. તે પછી કાળભોજ ને તેના પછી ખોમાન થયો. ખોમાનના વખતમાં જાબુલીસ્તાનના સૂબા અલમામુને ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે

ખોમાન રાવળે પાછો હઠાવી મુસલમાનોને નસાડ્યા. એ વખતે ખોમાન રાવળની મદદે ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગના ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. તેમાંનાં ઘણાં ગામનાં નામનાં તો આજે ઠેકાણાં પણ માલુમ પડતાં નથી. તો પણ તેમાં ગીજનીના ઘેલોટી, નાંદોલના ચોહાણ, રાહિરગઢના ચાલુક્ય, માંગરોળના મકવાણા, સેતખંદરના જીરકેરા, મંડોરના એરાવી, નિરવરના કછવા, અજમેરના ઘોર, દિલ્લીના તુવાર, પાટણના ચાવડા, ઝાલોરના સોનીગડા, સિરોહીના દેવરા, ગાગરોનના ખીચી, જુનાગઢના જાદવ, પાટડીના ઝાલા, કનોજના રાઠોડ, પીરમગઢના ગોહિલ, જેસલમેરના ભાટી, લાહોરના બુસ, માંડલગઢના નકુંપ, સિક્રરના સિક્રરવાલ, ઓમરગઢના જેઠવા ને કાશ્મીરના પુરીહાર મુખ્ય છે. આ લૂખાં નામથી આપણને એટલું અનુમાન કરવાનું સાધન મળે છે કે કયા લોકો તે વખતે કયે ઠેકાણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમજ ચિતોડના રાવળો ચિતોડમાં ગાદી કર્યાંને સો વરસ થયાં એટલામાં આર્યાવર્તમાં બહુ સત્તાધારી થયા હતા તથા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં સઘળાં રજપૂત રાજયોમાં સલાહ સંપ હતો ને તેઓ પોતાના ધર્મના શત્રુ મુસલમાનો સામા વેર લેવાને સંપૂર્ણ ઉશ્કેરાયા હતા, ને તેથીજ સેતખંદરથી તે કાશ્મીર સુધીના રાજાઓ ચિતોડની મદદે ચઢી આવ્યા હતા. ખોમાન રાવળના વખતનો ઇતિહાસ લખાયલો છે ને તેને ખોમાન રાસો કહે છે. એણે ઇ. સ. ૮૧૨ થી ઈ. સ. ૮૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ખોમાન રાવળને મારી તેનો પુત્ર મંગળ ગાદીએ બેઠો, પણ તેને તેના સરદારોએ ઉઠાડી મૂકયો, તેથી તે મારવાડના રેતીના રણમાં લોદરવા ગામ છે ત્યાં જઈ રહ્યો. એના વંશજો મંગળીઆ ઘેલોટી કહેવાય છે. મંગળ પછીના બે ત્રણ રાવળના વખતમાં આસપાસના નાના નાના રાજાઓ તાબે થયા. નવા ગઢ બંધાયા ને રાજયનો વિ-

સ્તાર વધ્યો. મંગળ પછી દિલ્લીના પૃથુરાજ ચોહાણનો સમયાનુ-ચાયી સમરસી રાવળ થયો ત્યાં સુધીમાં પંદર રાજા ચિતોડમાં થયા, પણ તેમના વખતમાં કાંઈ જાણવા જોગ બનાવ બન્યા નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઇ. સ. ૧૧૫૦ થી ઇ. સ. ૧૨૬૫ સુધી.

સમરસી સંવત્ ૧૨૦૬ (ઇ. સ. ૧૧૫૦) માં જન્મ્યો હતો. એના વખતમાં અણહિલવાડ પાટણમાં ભોળોભીમ ચાલુક્ય રાજ્ય કરતો હતો. આબુ ઉપર જેતસી પરમાર, મારવાડના મંડોરમાં નાહરરાવ, દિલ્લીમાં અનંગપાળ તુંવાર, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણ ને કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ રાજ્ય કરતો હતો. એ બધામાં સૌથી વધારે બળવાન અનંગપાળ હતો. એના તાબામાં ઘણા ખંડીઆ રાજાઓ હતા. તેમાં મંડોર, નાગોર, સિંધ, જલવત (પંજાબ હશે) પેશાવર, લાહોર, કાંઆ, કાશી, પ્રયાગ, ગઢદેવગીર, વગેરે મુખ્ય હતા. ભાટી લોકો પ્રથમ જબુલીસ્તાનમાં હતા. ત્યાંથી મુસલમાનોએ હાંકી કહાડયા ત્યારે તેઓ સિંધુ ઓળંગી આ તરફ આવ્યા. ને પ્રથમ તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી દેરાવળ, ને છેવટે લોદરવામાં આવ્યા અને સમરસીના વખતમાં તેઓ જેસલમેરમાં વસવાની તૈયારી કરતા હતા.

દિલ્લીના રાજા અનંગપાળને બે કુંવરીઓ હતી. તેમાંની એક કનોજના વિજયપાળને અને બીજી અજમેરના સોમેશ્વરને દીધી હતી. વિજયપાળનો દીકરો જયચંદ્ર ને સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ હતો. અનંગપાળને પુત્ર ન હોવાથી તેણે પૃથુરાજને દત્તક લેઈ પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો, તેથી જયચંદ્રને માઠું લાગ્યું. ગૂજરાતના ભોળાભીમ સાથે પણ પૃથુરાજને અણબનાવ હતો. તેથી તેઓ માંહોમાંહે લઢીને નબળા થયા એટલુંજ નહિ પણ, પોતાનાથી

વેર ન વળાયું ત્યારે તેમણે પોતાના ધર્મના ને દેશના શત્રુ મુસલમાનોને આ દેશમાં બોલાવ્યા, ને તેમાં બધાનાં રાજ્ય પાયમાલ થયાં. જયચંદ્રને પૃથુરાજ સાથે વેર હતું તે છતાં જયચંદ્રની પુત્રી સંયોગતાએ સ્વયંવરમાં પૃથુરાજને વરવાનું પસંદ કર્યું ને તેને વરી. એવો તે ખૂબસુરત ને વીર પુરૂષ હતો. પૃથુરાજના વખતનો ઇતિહાસ તેના કવિ ચંદે પૃથુરાજ રાસામાં વર્ણવ્યો છે. એ પૃથુરાજ રાસામાં લાખ છંદ છે. એ રાસામાં સંયોગતાના સ્વયંવરનું બહુ સરસ વર્ણન છે.

સંયોગતાને પરણ્યા પછી પૃથુરાજ એટલો મોહિત થઇ ગયો કે તેણે સઘળું કામકાજ છોડી દીધું. ઘર બહાર નીકળવું મૂકી દીધું, તેમ તેના સારા સારા સામંતોની સલાહ ઉપર પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેવામાં ભરતખંડની પશ્ચિમમાં ગીજનીમાં શાહબુદ્દીન ઘોરી રાજ્ય કરતો હતો. ભરતખંડના રાજાઓના માંહોમાંહેના કજીઆથી થએલી નબળી સ્થિતિનો લાભ લેવાને તે ભરતખંડ ઉપર આવવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ સાંભળી દિલ્લીના સઘળા સામંતોએ પૃથુરાજને સંયોગતાની મારફત જાગૃત થવાને કહાવ્યું સંયોગતાની શૂરભરી શીખામણથી પૃથુરાજ સિંહ ગાજી ઉઠયો. તેણે પોતાના ખંડિઆ રાજાઓને અને સગા સ્નેહીઓને પોતાની મદદે આવવાને પત્રો લખી માણસો મોકલ્યાં. ચિતોડનો સમરસી રાવળ પૃથુરાજનો બનેવી થતો હતો તેને ત્યાં પોતાના મુખ્ય પટાવત ચંદપુંડીરને મોકલ્યો. ચંદ કવિ કહે છે કે "ચંદપુંડીર આવ્યો ત્યારે સમરસીના ગળામાં માત્ર કમળની માળા હતી અને તેનું સ્વરૂપ મહા જોગીંદ્ર જેવું દેખાતું હતું" પૃથુરાજના કહેણથી પોતાના સૈન્ય સાથે તેની મદદે દિલ્લી જવાને તે તૈયાર થઇ દિલ્લી આવ્યો ને ત્યાં લઢાઇની યોજના રચી. પૃથુરાજને તે વખતે ભોળાભીમ ઉપર લઢવા જવું હતું, ને સમરસી પાટણ પરણેલો હોવાથી તેનાથી ત્યાં

જવાય તેમ નહોતું, તેથી પાટણ ઉપર પૃથુરાજે જવું ને તે દરિમિયાન મુસલમાનો આવે તો પૃથુરાજ પાછો આવે ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સમરસીએ રોકવા એમ ઠરાવ્યું. પછી પૃથુરાજ પાટણ ઉપર ચઢ્યો પણ તેના આવતા અગાઉ તો શાહબુદીન ઘોરી હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેની સાથે સમરસીએ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું ને પૃથુરાજ પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી તેને દિલ્હીના દરવાજા દેખવા દીધા નહિ. છેવટે ગૂજરાત જીતીને પૃથુરાજ સમરસીને આવી મળ્યો ને પાણીપતના મેદાનમાં ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહબુદ્દીનને હરાવ્યો, તેમાં શાહબુદ્દીન ઘાયલ થયો ને તેનું લશ્કર નાશી ગયું. ચંદ કવિ કહેછે કે રજપૂતોએ આ લઢાઇમાં બહુ બહાદુરી બતાવી. આ વખતે રજપૂતાણીઓએ પણ મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાને પોતાના પતિ અને પુત્રને ઉશ્કેરવામાં કાંઇ કસર રાખી નહોતી. રજપૂતાણીઓ પોતાના પુત્રને અને તે પણ ઘણીવાર તો એકના એક પુત્રને કહેતી કે “ બેટા લઢાઈના મેદાનમાંથી રખે પાછો ફરી મારી કુખ વગોવતો. લઢાઈમાં ઢાલ ઉપર પડવું કે ઢાલ સાથે પાછા ફરવું મરવું કે જીતીને આવવુ. પણ પૂઠ બતાવીને આવવું નહિ. ” અને તેથીજ રજપૂતો છાતીના વાગેલા ઘાથી ખુશી થાય છે, પણ પીઠપર ઘા વાગે તો શરમાય છે. પોતાનો એકનો એક પુત્ર લઢાઇમાં મરી જતો તોપણ તેની માતાના અંતઃકરણમાં લગારે શોક થતો નહિ, પણ એજ લાડકવાયો પીઠ બતાવી જીવતો આવે તો તેનું મોં જોવું તેને ગમતું નહિ. રજપૂતાણીઓ પોતાના પતિને પણ લડાઇમાં જતાં નાઉમેદીના બોલ કોઈવાર કહેતી નહિ. સઘળી પોતાના પતિને પરાક્રમ કરતો જોવાને અને જો જીતીને આવે તો તેને હર્ષભેર ભેટવાને તથા રણમાં પડે તો તેના શબને ખોળામાં લઇને સતી થવાને હમેશાં તૈયાર રહેતી. કેટલીક વાર તો એ બહાદુર રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીની સાથે લઢાઇમાં હથીઆર બાંધીને જતી. પૃથુરાજના સમયની રજપૂતાણી-

એ પણ એવીજ બહાદુર ને ધીટ હતી. પણ તે વખતે સઘળા રજપૂત રાજાઓમાં સંપ નહોતો, તેમનામાં દ્વેષ ને વેર એટલાં દૃઢ વસ્યાં હતાં કે તેથી તેઓ સઘળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા ને મુસલમાનોને પોતાની હારમાંથી જાગૃત ને મજબૂત થવા દીધા, કે જેથી છેવટે તેમનો સઘળાનો નાશ થયો. જો એ વખતે હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓએ પોતાનું ને દેશનું સામાન્ય હિત સમજીને પોતાના દેશના ને ધર્મના શત્રુ મુસલમાનોને અટકાવવા ઐક્ય કર્યું હોત તો તે વખતે મુસલમાનો ભરતખંડના ધણી થઇ શકત નહિ. પૃથુરાજ પણ જીતના મદમાં સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો ને મુસલમાનો વધારે બળથી પોતાના દેશપર ચઢી આવ્યા ત્યાં સુધી તેની શુદ્ધિ ઉઘડી નહિ.

શાહાબુદ્દીન હાર્યો પણ તેણે હિંમત છોડી નહિ. તેણે વધારે ઉત્સાહથી ને આગ્રહથી બળવાન સૈન્ય જમાવી હિંદ જીતવાની તૈયારી કરી. આ ખબર પૃથુરાજને થઇ, પણ તે વળી સંયોગતાની સોબતમાં ને જીતના મદમાં બેદરકાર રહ્યો. શાહબુદ્દીન ચઢીને ધસારાબંધ પોતાનાં રાજ્ય ઉપર આવતો સાંભળ્યો ત્યારેજ એની આંખો ઉઘડી. હિંદના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહબુદ્દીન છેક નજીક આવ્યો તોપણ બીજા રાજાઓ ચેત્યા નહિ. વારાફરતી વારો પોતાનો પણ આવશે એવું તેમના સમજવામાં ન આવ્યું, તેથી તેઓએ પોતાના દેશશત્રુ સામા લઢવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂત બળ જમાવ્યું નહિ, ને દિલ્લીની શી વલે થાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે જોઇ રહ્યા. આ અજ્ઞાન ને દ્વેષથી હિંદમાં આર્ય રાજ્યોની ખરાબીનું બીજ રોપાયું. શાહબુદ્દીનના આવવાના સમાચારથી પૃથુરાજ જો કે મોડો ચેત્યો તોપણ તેના સામા થવાની તાકીદે તૈયારી કરી. તેણે પોતાનું લશ્કર જમાવ્યું. તેણે પોતાના બનેવી સમરસીને તાકીદે આવવાનું તેડું મોકલ્યું.

સમરસી પોતાના સાળાનું ને આર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો, અને પોતાના જેષ્ટ પુત્ર કલ્યાણને સાથે લેઇ સૈન્ય સાથે દિલ્લી આવી પહોંચ્યો. તે વખતે દિલ્લીમાં આનંદોત્સવ થઇ રહ્યો. પૃથુરાજ પણ તેને લેવાને સાત મૈલ સુધી સામો આવ્યો. મુસલમાનો ચઢીને આટલા બધા આગળ વધી આવ્યા, ત્યાંસુધી પૃથુરાજ સુસ્ત થઇ બેશી રહ્યો માટે સમરસીએ તેને બહુ ઠપકો દીધો. પૃથુરાજે સમરસી સાથે મળીને મુસલમાનો સામા લઢવાની યોજના રચી.

મુસલમાનોનું સઘળું સૈન્ય પાણીપતના મેદાનમાં જમાવ થયું. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવાને અને હિંદુઓને વટાળી મુસલમાન કરવાને ધર્મની ઝનુનથી ઉશ્કેરાયલા મુસલમાનો લાખોબંધ શાહબુદ્દીનના ઝુંડા નીચે એકઠા થઇ આવ્યા હતા. આ વખતે આખા આર્યાવર્ત્તના આર્યોએ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને આવવું જોઇતું હતું. પણ દ્વેષ ને કુસંપે તેમનામાં સ્વદેશ ને સ્વધર્મ રક્ષણનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો નહિ, તોપણ રજપૂતોનું સંખ્યાબળ કાંઇ ઓછું નહોતું, ત્રણ લાખ રજપૂતો દિલ્લીના દરવાજા બહાર જમાવ થયા. તેઓ સઘળા મુસલમાનો ઉપર એકવાર મેળવેલી જીતના મદમાં છકી ગએલા હતા. મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાને, તેમને હરાવી નસાડવાને અને પોતાના રાજાને માટે જીવ આપવાને તૈયાર થઇ તેઓ ઉશ્કેરાઇ આવ્યા હતા. મુસલમાનો કરતાં તેમનામાં લેશ માત્ર પણ જુસ્સો કમ નહોતો. એવા બહાદુર વીર લશ્કરને લેઇ પૃથુરાજ પણ પાણીપતના મેદાનમાં દુશ્મનો ઉપર તૂટી પડવા ચાલ્યો. પણ સમરસીએ તેને સલાહ આપી કે આ પ્રમાણે તેમના ઉપર તૂટી પડી બાપડાં બોકડાંને કાપી નાંખવાં તે કરતાં તે પહેલાં ઘોરીને સમજાવી વગર લડાઇએ પાછો જાય તો જવા દેવો એ બેહેતર છે, કેમકે

તેથી નકામી હાની થતી બચે. તે ઉપરથી શાહબુદ્દીનને પૃથુરાજે કહાવ્યું કે એકવાર માર ખાઇને ગયાને હજી બે વરસ તો થયાં નથી, તેમાં થએલા જખમો હજી રૂઝાયા પણ નહિ હશે અને વળી પાછા વગર મોતે કયાં મોત માગી લેવાને આવ્યા છો? માટે હજી સમજીને પાછાં જવું હોય તો જાઓ, અમે તમને બીન હરકતે જવા દેવાને ખુશી છીએ. એટલું છતાં જો તમારૂં આયુષ્ય આવીજ રહ્યું હોય ને મરવુંજ હોય તો તમારી સાથે તમારા નિરપરાધી સૈન્ય રૂપી બોકડાંને શા માટે કપાવી નાંખો છો? તમે ને હું બેજ જણા આવો, આપણે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. શાહબુદ્દીનને આ સમાચાર મળ્યા એટલે તેણે કહાવ્યું કે હું તો મારા ભાઇનો સરદાર છું, રાજા તો મારો ભાઈ છે, તેના હુકમ પ્રમાણે હું અહીં આવ્યો છું, પણ આપની સલાહ મને વાજબી લાગે છે, તેથી આજે હું મારા ભાઇને પૂછાવું છું ને તેનો જવાબ આવતા સુધી આપણે લઢાઈ મુલતવી રાખવી. તેનો જવાબ આવ્યા પછી તેના હુકમ પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. આ સમાચાર મોકલ-વાથી લૂચ્ચા શાહબુદ્દીનની ધારણા સફળ થઇ. તે ધારતો હતો કે રજપૂતો પ્રમાણિક ને વિશ્વાસુ છે, જે રજપૂતો દિવસે લઢે ને રાત્રે ભેળા થઇ એક થાળીમાં જમે એવા વિશ્વાસુ છે, તે રજપૂતો મારા આવા સંદેશા ઉપર જરૂર ભરોંસો રાખશે.

શાહબુદ્દીનના ઉપલા સંદેસાથી રજપૂતો સમજ્યા કે ઘોરી આપણાથી ડરે છે. તેની પંડની લઢવાની હિમ્મત નથી, અને તેથી તેના ભાઇનો જવાબ આવ્યાથી તે પાછોજ જવાનો. આપણા અજીત સૈન્ય સાથે એ ટકી પણ કેમ શકે? આવી ધારણાથી તેઓ ઠગાયા. તેઓ પંડે પ્રમાણિક ને વિશ્વાસુ હોવાથી તેમણે પોતાના શત્રુને પણ તેવાજ ધાર્યા. પરંતુ મુસલમાન પાદશાહ એવો વિશ્વાસપાત્ર નહોતો, તેણે તો ભોળા રજપૂતોને ભોળવવાને આ કપટજાળ પાથરી હતી, તેમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતો મુસ-

લમાનોથી ગાફલ રહ્યા, તેઓ મોજશોખમાં ને ગાનતાનમાં પડ્યા ને છૂટા છવાયા શિકારે પણ વખત બે વખત નીકળી પડવા લાગ્યા. રજપૂતોની એ ગાફેલીનો મુસલમાન સુલતાને લાભ લીધો. તેણે છૂપી રીતે છાપો મારવાની યોજના કરી. રજપૂતોને ખરેખરા ગાફલ પડેલા જોઈ એક દિવસે મુસલમાનોની ટુકડીઓ ઉપરાઉપરી ધમારાબંધ હુમલો લેઇ આવી, અને રજપૂતો શુદ્ધિમાં આવી હથિઆર સજે તે પહેલાં તો તેમણે ઘણાખરાને કાપી નાંખ્યા. તોપણ રજપૂતો લગારે ગભરાયા કે નાઠા નહિ. તેઓ હથિઆર સજી લઢવાને ઉભા થયા ને મુસલમાનોને કાપતાં કાપતાં પોતાની જગાએ અડગ ઉભા રહ્યા. તોપણ તેમની ગાફેલીમાં તેમનાં ઘણાં ખરાં માણસો કપાઇ ગયાથી મુસલમાનોનું સંખ્યાબળ વધ્યું. મુસલમાનોની અખૂટ ટોળીઓ નવી નવી તાજા જુસ્સાવાળી આવવા લાગી. ત્યાં ધીટ રજપૂતોનું પણ શું ચાલે ? તોપણ તેઓ પીઠ બતાવ્યા વગર પોતાની જગાએજ કપાઈ મૂઆ. શૂરો પૃથુરાજ પણ લઢાઇમાં પડ્યો. તેના સામંતો ને સરદારો મરાયા. આ વખતે એક બાજુએ રજપૂતોની એક ટોળી ધૈર્યતાથી ને જુસ્સાથી કોણ મરાયું ને કોણ બાકી છે તેની દરકાર રાખ્યા વગર ને લગાર પણ નમ્યું આપ્યા વગર પોતાના બહાદુર સરદારની સરદારી નીચે તેની જુસ્સાબંધ ઉશ્કેરણીથી મુસલમાનોની કાપાકાપી કરી રહી હતી રજપૂતોની તરવારો આગળ મુસલમાનો નમ્યા, ને ઢગલેઢગલા કપાઇ પડ્યા. તેમના ઉપર મુસલમાનોના થતા સઘળા હુમલા તેમણે પાછા વાળ્યા. મુસલમાનો પણ આ મુઠીભર બહાદુરોના પરાક્રમથી ત્રાસ પામી ગયા. એ વીર પુરૂષો આપણા સીસોદીઆ હતા, ને તેમનો સરદાર આપણો મહાન્ રાણો સમરસી હતો. સમરસીનો દીકરો કલ્યાણ મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડતો કપાઇ મૂઓ. તેને વીર પુરૂષની માફક મરતો જોઇ સમરસીને લગાર પણ દીલગીરી નહિ થતાં તે બમણો જુસ્સામાં આવ્યો. તેણે દગાખોર મુસલમાનોપર પૂર્ણ

વેર લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. તેનું સૈન્ય પણ પોતાના રાજાનું પ-રાક્રમ જોઇ બમણું ઉશ્કેરાયું. તેમણે જેમ થોરીઆનાં ડીંગલાં ઉ-રાડે તેમ તરવારોથી મુસલમાનોનાં માથાં ઉરાડવા માંડ્યા. મુસલ-માનોમાં હાહાકાર વરતાઈ ગયો. તેઓ પીઠ બતાવી ભાગવા લાગ્યા, પણ એવામાં રજપૂતોનું છત્ર પૃથુરાજ પડ્યાના સમાચાર સમરસી-ને મળ્યા. સઘળી બાજુએ રજપૂતોનાં મુડદાંના ઢગલા વળ્યા હતા પણ ત્રણ લાખમાંથી કોઈએ પણ પોતાની માની કૂખ વગોવવાને પીઠ બતાવી નહિ. સમરસીએ મરતાં મરતાં પણ નામના કરવી એમ ધાર્યું. હવે હારીને પાછા જઈ કુળને કલંક લગાડવું તે કરતાં કપાઇ મરવું એજ બેહેતર છે એમ તેને જણાયું. સઘળા ચિતોડી-ઓએ કેસરીઆં કર્યાં ને મુસલમાનોપર તૂટી પડ્યા, એના તેર હજાર સીસોદી સૈન્યમાંથી આ વખતે માત્ર પાંચસેંજ બાકી હતું, તેમણે પાંચ હજાર કરતાં પણ વધારે મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડી રણક્ષેત્રમાં પોતાનો દેહ છોડ્યો. સમરસીની ને તેના સીસોદી સૈન્ય-ની બહાદુરીનાં વખાણ મુસલમાનો પણ કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે શૂરવીરો ધન્ય છે તમને. બહાદુર તો તેજ કે જેના ઘા દુશ્મનો પણ વખાણે.

એ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી લઢીને સમરસી પોતાના બહાદુર પુત્ર, સગાવહાલા ને સુભટો સાથે પાણીપતના રણમાં પડ્યો એટલે મુસલમાનોએ વગર અટકાવે દિલ્લી લીધી. ઇ. સ. ૧૧૯૩. દિલ્લીના રજપૂત રાજ્યનો નાશ થયાને આજે સુમારે ૭૦૦ વરસ થયાં.

ચંદ કવિ કહેછે કે “ સમરસી રાવળ બહાદુર, થંડા મિ-જાજનો, ને લડાઇમાં ચપળ હતો. તેમજ સલાહ આપવામાં શાણો ને સારો વકતા હતો. તે હમેશાં ધર્મિષ્ટ હતો ને તેના ઉપર સઘ-ળા સરદારોનો બહુ પ્રેમ હતો. ચોહાણ સરદારો પણ એના ઉપર પૂજ્યભાવથી જોતા. શુકન જોવામાં, ઘોડો ચલાવવામાં, ભાલો

તાકવામાં ને વ્યૂહ રચના કરવામાં સમરસી એક્કો હતો. લશ્કરે મુકામ કર્યો હોય ત્યારે, કે લઢાઇના વખતમાં સરદારોને સલાહ લેવાનું ઠેકાણું સમરસીનો તંબુ હતો. રાજનીતિ વિષે મેં જે કાંઇ મારા પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે સમરસીનું આપેલું જ્ઞાન છે. તેમજ રાજ્યનીતિના નિયમો, એલચીઓને શીખામણ, પ્રધાનની પસંદગી કરવાના ધારા, ધાર્મિક ને વ્યવહારિક ધર્મ વગેરે મુખ્યત્વે સમરસીનું આપેલું છે." એ ઉપરથી જણાય છે કે સમરસી રાવળ રાજા તરીકે માત્ર વખાણવા લાયક હતો એમ નથી, પણ તે સાધારણ મનુષ્ય તરીકે પણ પૂજવા યોગ્ય હતો. સમરસી મરાયાથી તેની પાછળ તેની સ્ત્રી પ્રિથા સતી થઇ.

દિલ્હી પડ્યા પછી કનોજ ને બીજાં રજપૂત રાજ્યો મુસલમાનોએ સહેલાઇથી જીતી લીધાં. દેશદ્રોહી જયચંદ્રને પણ તેના કરેલાં કર્મનું ફળ મળ્યું. પૃથુરાજ ઉપર વેર લેવાને એણે મુસલમાનોને બોલાવ્યા, તેજ મુસલમાનોએ દિલ્હી લીધા પછી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું ને તેમાં એ પોતે પણ મરાયો. દેશદ્રોહીનું કલ્યાણ પ્રભુ કરેજ નહિ, એ નક્કી છે.

દિલ્હીમાં રાજ્ય થયા પછી ધર્માંધ મુસલમાનોએ હિંદનો આર્ય ધર્મ તોડવાને અને હિંદની નામના કરનારી કારીગરીનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન કરવામાં કાંઇ બાકી રાખી નહિ. રજપૂતોએ પણ પોતાનો ધર્મ, પોતાની લાજ અને રજપૂતવટ રાખવાને જેટલું થાય તેટલું કર્યું. તેઓ દૃઢતાથી, આગ્રહથી અને બહાદુરીથી લઢ્યા ને રાજસ્થાનની ભૂમિ રજપૂતોના ને મુસલમાનોના લોહીથી રક્તવર્ણી કરી મૂકી. પણ મુસલમાનોની ભરતી પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાંથી ઉપરાઉપરી થતી ગઇ. તેથી રજપૂતો આર્યભૂમિને મુસલમાનોના હાથથી છોડવી શક્યા નહિ; ને ઉલટી તેમની કેટલીક જાતો એ લાંબી મુદતની લઢાઇમાં બિલકુલ નાબુદ થઇ ગઇ.

જે ઝનુની મુસલમાનો પરધર્મ તોડવાને, પરધર્મીને વટાળવાને, ધર્મસ્થાનો નાબુદ કરવાને, અને તેમ કરતાં ગમે તેવું પાપ કરવાને પણ તૈયાર હતા; જે મુસલમાનો સામા પારસીઓ પણ નહિ ટકી શકવાથી પોતાનો ધર્મ સાચવવાને આર્યાવર્તમાં નાસી આવ્યા, તે મુસલમાનોના સેંકડો વરસ સુધીના જૂલમ સામા, અને દિલ્હીના જગપ્રસિદ્ધ મહાન્ મુસલમાની રાજ્ય સામા, રજપૂતો જેવા એકનસીયા લોકો સિવાય બીજા કોણ પોતાના રૂઢીઓ, સ્વભાવ, સુધારો અને સ્વધર્મ સાચવી શકે ? રજપૂતો ઉતાવળીઆ, ભોળા અને વિશ્વાસુ, અવિચારી ને આતુર છે, તોપણ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લાગ આવતા સુધી શાંતિ પકડી રહે એવા છે, ને તેથીજ તેઓ મુસલમાનોના સેંકડો વરસ સુધીના જૂલમ છતાં પણ પોતાનું સર્વસ્વ સાચવી શકયા છે. જુઓ રોમનોના જૂલમ નીચે બ્રિટનો કેવા અછતા થઇ ગયા ? તેમણે પોતાના ધર્મગુરૂઓ ને ધર્મસ્થાનો સાચવવા યત્ન કર્યા તે બધા વ્યર્થ ગયા. તેમજ પાછળથી તેઓ ડેન ને નોર્મનોના તાબેદાર થઇ રહ્યા. તે વખતમાં તેમનું રાજય એકજ લઢાઇમાં જતું ને મળતું, તથા જીતાયલી પ્રજાના ધારા ને ધર્મ, જીતનારી પ્રજાના ધારા ને ધર્મ સાથે મળી જતાં એ બ્રિટનો સાથે હીંદના રાજ્યપુત્રોનો મુકાબલો કરો. તેમણે ઘણો મૂલક ખોયો, પણ પોતાના ધર્મનો કે રૂઢીઓનો એક અંશ પણ ખોયો નથી. કેટલાંક રજપૂત રાજ્યો નાબુદ થઇ ગયાં; ને દેશદ્રોહીને શિક્ષા તરીકે રાઠોડનું અભિમાનદર્શક મહાન્ કનોજ અને ચાલુકયોની મહત્તાદર્શક પાટણ આજે પોતાનું માન ખોઇ માત્ર નામનાંજ રહ્યાં છે; પણ ધર્માશ્રય મેવાડ, જેણે સલામતીને માટે પોતાની આબરૂ કોઇવાર વેચી નથી, તે મેવાડ એકલુંજ પોતાની અસલ હદ આજ સુધી સાચવી રહ્યું છે. સમરસીએ પોતાના ધર્મના ને દેશના રક્ષણાર્થે પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો ત્યારથી તે આજ સુધીમાં મેવાડે પોતાની કીર્તિ, ધર્મ ને સ્વતંત્રતા સા-

ચવવાને ઘણીવાર પોતાના રાજાઓનાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવી છે.

સમરસી શાહબુદ્દીન સામે લઢવાને ગયો ત્યારે તેણે ચિતોડનું રાજ્ય તેના નાના દીકરા કર્ણરાજને સોંપ્યું હતું એ કર્ણની મા અણહિલવાડ પાટણના ચાલુકય રાજાની કુંવરી કર્મદેવી હતી. કર્ણ નાનો હોવાથી એ કર્મદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી. પણ એ વાત કર્ણના બીજા ભાઈઓને ન ગમ્યાથી કુમકર્ણ દક્ષિણમાં બેદર ગયો ને ત્યાના હબસી રાજાને ત્યાં રહ્યો. બીજો છોકરો નેપાળમાં ગયો ને ત્યાં ઘેલોટીઓની એક શાખા કરી. નેપાળના ગુરખા રાજા એના વંશજો છે.

કર્મદેવીના વખતમાં શાહબુદ્દીનના દિલ્લીના સૂબા કુતુબુદ્દીને મેવાડ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ આ બહાદુર રજપૂતાણી પણ સમરસીની રાણી હતી. તે સમરસી જેવીજ શૂરી ને બહાદુર હતી. સમરસીની પત્નિના પત્નિપણાને લજવે તેવી તે નહોતી, તેણે કુતુબુદ્દીનને આવતો સાંભળ્યો કે પોતાનું લશ્કર જમાવી તેની સરદારી પોતે લેઈ મુસલમાનો સામી ચાલી. મેવાડમાં ઘણી શૂરી રાણી થઈ ગઈ છે, તેમાં આ પહેલી હતી. એ શૂરી ક્ષત્રાણીએ અંબર આગળ મુસલમાનો સામી બહાદુરીથી લઢાઇ કરી. કર્મદેવીના પરાક્રમથી લજવાઈને રજપૂતો પણ બમણા જુસ્સાથી છંછેડ્યા સિંહની માફક મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યા. આવા જુસ્સાભેર હુમલા સામા કુતુબુદ્દીને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનાથી ટકી શકાયું નહિ. તે પંડે ઘાયલ થયો ને એનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું. ઇ. સ. ૧૧૯૫. એ રીતે વિજય મેળવી કર્મદેવી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરીને પાછી ચિત્તોડ આવી.

કર્ણરાજને સિર્વાન કરીને એક સુંદર કુંવર હતો, પણ તે વેપારમાં પડયો. એના વંશજો સિર્વાનીઆ કહેવાય છે. તેથી ચિતોડની ગાદી બીજી શાખામાં ગઇ. કર્ણનો બીજો છોકરો માહપ

કરીને હતો, તે તેના મોસાળમાંજ રહેતો હતો તેથી સમરસીના ભાઇ સૂરજમલના વંશમાં ચિતોડની ગાદી ગઈ. સૂરજમલને ભરત નામે દીકરો હતો તે ચિતોડમાં દગાફટકા ચાલ્યાથી નાસી ગયો. તેણે સિંધના મુસલમાન રાજા પાસેથી અરોર જીતી લીધું ને પુગલન ભાટી રાજાની કુંવરી વેરે પરણ્યો. એ ભરતનો છોકરો રાહપ હતો.

ઝાલોરનો સોનીગડા રાજા કર્ણની કુંવરી વેરે પરણ્યો હતો. તેને રણધવલ નામે કુંવર હતો, તેને સોનીગડા રાજાએ ચિતોડના મુખ્ય ઘેલોટીઓને મારીને ગાદીએ બેસાડયો. કર્ણના કુંવર માહપનામાં પોતાના બાપની ગાદી સંભાળી લેવાની શક્તિ નહોતી, તેમ તેવી મહેનત કરવાની તેની ઇચ્છા પણ નહોતી. તેથી ચિતોડની ગાદી ચોહાણોના હાથમાં ગઈ હોત, પણ ચિતોડના એક વૃદ્ધ રાજબારોટને એ વાત ગમી નહિ, તેથી તે છાનોમાનો નાસીને વૃદ્ધ ભરત પાસે અરોર આવ્યો ને ભરતને ચિતોડ લેવા માટે સમજાવ્યો. ભરત સિંધી લશ્કર લેઇ ચિતોડ જીતવા આવ્યો ને પાલી આગળ સોનીગડા રાજાને હરાવ્યો; એ સાંભળી ચિતોડના ઘેલોટીઓ એની મદદે આવ્યા, તેથી સોનીગડા રાજાનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ ને તે નાસી ગયો. તેથી ભરતનો કુંવર રાહપ ચિતોડની ગાદીએ બેઠો, ભરતનો બીજો ભાઇ મુસલમાન થઇ ગયો તે અરોરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. રાહપ ઈ. સ. ૧૨૦૧ માં ગાદીએ બેઠો. થોડા વખતમાં મુસલમાન સૂબા સમસુદ્દીને કુતુબુદ્દીનની હારનું વેર લેવાને અને ચિતોડીઆની માંહોમાંહેની ખટપટને લીધે લઢાઇ ટંટાનો લાભ લેવાને મેવાડ ઉપર સ્વારી કરી. પણ રાહપે ચપળતાથી પોતાનું લશ્કર જમાવી તેમને હરાવ્યા. રાહપના સમયમાં મેવાડના ઇતિહાસમાં બે જાણવાજોગ બનાવ બન્યા.

૧ લો—આજદિન સુધી મેવાડી રજપૂતો ઘેલોટીઆ કહેવાતા તે સીસોદીઆ કહેવાયા તેનું કારણ પાછળ આવી ગયું છે.

૨ જો—ચિતોડના રાજા આજ સુધી રાવળ કહેવાતા તે એના વખતમાં રાણા કહેવાવા લાગ્યા. રાહપના દુશ્મનોમાં મંડારનો પુરીહાર રાજા મુખ્ય હતો. તેથી રાહપે તેને હરાવીને સીસોદામાં આણ્યો. મંડોરના રાજા રાણા કહેવાતા હતા તે ઇલકાબ પોતે ધારણ કર્યો. તથા તેનો ગોદવાડનો ફળદ્રુપ મુલક લઇ લીધો, ત્યારથી તે આજ સુધી ચિતોડના રાવળ રાણા કહેવાય છે.

રાહપે ૩૮ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેટલા વખતમાં તેણે પોતાના પરાક્રમ વડે મેવાડની પડતી થતી અટકાવી. રાહપ પછી લગભગ ચાળીસ વરસમાં નવ રાજા થયા. પણ તે બધા મુસલમાનોના જૂલમમાંથી ગયાજીનો બચાવ કરતાં મરાયા. એ સિવાય તેમના વખતમાં કાંઇ જાણવા જોગ બનાવ બન્યા નથી.

પ્રકરણ ૩ જું.

રાણા લાખમસીથી રાણા ખેતસી સુધી.

ઇ. સ. ૧૨૭૫ થી ઇ. સ. ૧૩૭૩ સુધી.

રાણો લાખમસી પોતાના બાપની ગાદીએ ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં બેઠો. રાણો નાનો હોવાથી તેનો કાકો ભીમસિંગ રાજ્યનો કારભાર કરતો હતો. ભીમસિંગ સિલોનના ચોહાણ હમીરસિંહની કુંવરી વેરે પરણ્યો હતો. એ કુંવરી બહુ ખૂબસુરત હતી, તેથી તેને પદમણી કહેતા. તે પદમણીનું સ્વરૂપ મેવાડની ખરાબીનું મૂળ થયું. એના રૂપની દંતકથા તે વખતે આખા દેશમાં પસરી ગઈ. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ અલાઉદ્દીન ખૂની રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એ વાત સાંભળ્યાથી તેને પદમણી લેવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેણે મેવાડ ઉપર સ્વારી કરીને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘણી મુદ્દત સુધી ઘેરો ઘાલ્યો પણ

તેમાં તેનું કાંઇ વળ્યું નહિ, ત્યારે પદમણી લેવાની શરતે તેણે ઘેરો ઉઠાવી જવાનું કબુલ કર્યું. પણ રજપૂતો પોતાની આબરૂ સાચવવાને કેસરીઆં કરતા ત્યારે પોતાની સ્ત્રીઓની આબરૂ સચવાય માટે તેમનો પ્રથમ નાશ કરતા, તે રજપૂતો પોતાની વહાલી અને ખૂબસુરત રાણીને આપી દે એ કેમ બને ? છેવટે માત્ર આરસીમાં પદમણીનું મોં જોઈ પાછા જવાનું અલાઉદ્દીને કબુલ કર્યું. ભીમસિંગે પોતાના બહાદુર અને વફાદાર લોકોના પ્રાણ ઉગારવાને તે વાત સ્વીકારી. અલાઉદ્દીનને રજપૂતોના વચન ઉપર ભરોંસો હોવાથી તે થોડા માણસો સહિત ચિતોડમાં પેઠો, ને ઠરાવ પ્રમાણે પદમણીનું મો જોઈ પાછો વળ્યો, પદમણીનું મોં બતાવવાને લીધેલા શ્રમ મા તેણે રજપૂતોનો ઉપકાર માન્યો, પણ અલાઉદ્દીન મોંઢે બોલતો હતો કાંઇ, ને મનમાં ઘાટ ઘડતો હતો કાંઇ. પદમણીનું મોં જોયું ત્યારથીજ તેને તાલાવેલી લાગી હતી. રજપૂતો અલાઉદ્દીન સાથે વાતો કરતા ગઢની નીચે ઉતર્યા ત્યારે લાગ જોઈ તેણે ભીમસિંગને કેદ કરી લીધો ને છાવણીમાં લેઇ ગયો. ત્યાંથી તેણે કહાવ્યું કે પદમણીને આપ્યા વગર ભીમસિંગને છોડવાનો નથી. રજપૂતોના ભોળા ને વિશ્વાસુ સ્વભાવથી ને સામા લૂચ્ચા દુસ્મનોને પોતાનાજ જેવા જાણવાથી આ બીજીવાર માઠો બનાવ બન્યો.

આ માઠા સમાચારથી ચિતોડમાં દિલગીરી ફેલાઇ. હવે શું કરવું તે કોઇને કાંઇ સુજે નહિ. પોતાનું રક્ષણ કરનારને છોડાવવાને પદમણી આપી આબરૂ ગુમાવવી કે કેમ કરવું તે કાંઇ સુઝે નહિ. છેવટે સઘળાએ એ વાત પદમણીને જણાવી. ત્યારે તેણીએ પોતાના કાકા ગોરાહને અને ગોરાહના ભત્રીજા બાદલને બોલાવ્યા, તેમણે પદમણીના જીવ અને આબરૂ સચવાય એવી યુક્તિ રચી. અલાઉદ્દીનને તેમણે કહાવ્યુ કે અમારા રાજ્યના રક્ષણહાર બચાવવાને અમે પદમણી આપી દેવાને ખુશી છીએ. પદમણી પણ દિલ્લીના પાદશાહના મહેલમાં આવવાને રાજી છે, પરંતુ તેમાં પદ-

મણીની આબરૂ અને અમારા રજપૂતોના રિવાજો સાચવવાને કેટલીક શરતો પાળવી પડશે, પ્રથમ તો તમે છાવણી ઉઠાવો ત્યારેજ અમે પદમણીને મોકલીએ. વળી પદમણીની સાથે કેટલીક દાસીઓ છાવણી સુધી વળાવવાને આવશે અને કેટલીક તેની ખાસ દાસીઓ છે તે તો દિલ્લી પણ તેની સાથેજ આવવાને ચાહે છે, માટે તેમને સાથે આવવા દેવાની પરવાનગી મળવી જોઇએ; તેમજ તેમનો માનમરતબો સાચવવો જોઇએ. અમારા રજપૂતોનો ધારો છે કે સ્ત્રીઓ કોઇને મોં બતાવે નહિ, તે પ્રમાણે તમારે ત્યાં પણ થવું જોઇએ. પદમણી જેવી ખૂબસુરત સ્ત્રીનું મોં જોવાને તમારા સરદારો વગેરે ઘણા આતુર હશે, તેથી તેઓ તેનું મોં જોવાને આવશે; પરંતુ તેનું તો નહિ પણ તેની દાસીઓનું મોં જોવાની પણ કોઇને પરવાનગી આપવી જોઈએ નહિ. આ બધી શરતો કબુલ હોય તો તમે મુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ આપી અમને જણાવજો એટલે અમે પદમણીને તેની દાસીઓ સાથે તમારા તરફ રવાના કરીશું. પદમણીમાંજ મોહી રહેલો અલાઉદ્દીન આવી સરલ શરતો કાં કબુલ ન કરે? ગમે તે શરતે પણ એને તો માત્ર પદમણીજ લેવી હતી. અલાઉદ્દીન જેવા લુચ્ચા પણ લંપટને પૂરા પડે તેવા ગોરાહ ને બાદલ હતા, અલાઉદ્દીને એ શરતો કબુલ કરી ને છાવણી ઉઠાવવાનો હુકમ કર્યો, એટલે ચિતોડમાંથી એક પછી એક એમ સાતસેં કરતાં વધારે મ્યાના નીકળ્યા. તે દરેકમાં એક એક બહાદુર લડવાઇઓ ચિતોડી બેસાડ્યો હતો; ને તે મ્યાના ઉચકનારા પણ બહાદુર ચિતોડીઓ હથીઆરબંધ મજુરના વેશમાં હતા. તેઓ સઘળા પાદશાહી તંબુ પાસે આવ્યા. તંબુને કનાતથી બંધ કરેલો હતો. અલાઉદ્દીને ભીમસિંગને અરધો કલાક પદમણીને મળી લેવાની રજા આપી. ભીમસિંગ તંબુમાં આવ્યો એટલે તેને એક મ્યાનામાં બેસાડ્યો ને તેની સાથે થોડાજ મ્યાના પાછા વળ્યા; ને રસ્તામાં એક પાણીદાર ઘોડો તૈયાર રાખ્યો હતો તે ઉપર સવાર

થઇ ભીમસિંગ ચિતોડના કિલ્લામાં સહીસલામત જઇ પહોંચ્યો. આ તરફ ભીમસિંગને ચિતોડ પાછા જવા દેવાનો અલાઉદ્દીનનો ઇરાદોજ નહોતો. તેમ લાંબા વખત સુધી ભીમસિંગ પદમણી સાથે વાતો કરે એ પણ તેને ગમ્યું નહિ, તેથી તે તંબુમાં આવ્યો. પણ ત્યાં પદમણી કે ભીમસિંગ કોઇએ ન મળે. મ્યાનામાંથી એક પછી એક બહાદુર ચિતોડીઓ નીકળી પડ્યા. અલાઉદ્દીન પણ કાંઈ કાચો નહોતો, તેના માણસો તૈયારજ હતા. રજપૂતોએ દગો કરેલો જોઇ તેણે તરતજ ભીમસિંગની પાછળ માણસો દોડાવ્યાં. પણ પાદશાહી છાવણીમાં આવેલા મ્યાનામાંના ચિતોડીઓએ તેમને અટકાવ્યા. એકેએક માણસ મરતાં સુધી તેઓ લઢ્યા, તોપણ ઘણાની આગળ થોડાનો શો આશરો ! મુસલમાનોએ ચિતોડના પહેલા દરવાજા આગળ રજપૂતોને પકડી પાડ્યા. પણ ભીમસિંગ તો તે પહેલાં ક્યારનોએ સલામત થઇ ગયો હતો. દરવાજા આગળ જે રજપૂતો હતા તેમના સરદાર ગોરાહ ને બાદુલ હતા, તેમણે મુસલમાનોમાં એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે અલાઉદ્દીનને પોતાની ઇચ્છા શી રીતે પૂરી કરવી તે વિષે શંકા થઇ, ને થોડો વખત તેને પોતાના ધ્યાનમાંથી પદમણી દૂર કરવી પડી. તોપણ તેમાં ઘણા શૂરા સીસોદીઆ મરાયા. આ વખતે બાદુલ ઘાયલ થયો ને ગોરાહ મરાયો.

બાદુલ ઘેર ગયો ત્યારે ગોરાહની સ્ત્રી (બાદુલની કાકી) એ પૂછ્યું કે " બાદુલ તારા કાકાએ કેવી રીતે લઢાઇ કરી તે કહે કે મરતા પહેલાં મારૂં મન શાંતિ પામે." બાદુલે કહ્યું કે " કાકી, મા ! કાકા રણક્ષેત્રરૂપી ખેતરની ખૂબ કાપણી કરીને આબરૂની શય્યામાં મડદાંનો ગાલીચો બીછાવી એક તૂર્ક રાજકુંવરનું ઉશીકું કરી દુશ્મનોની વચ્ચે શાંતિમાં સૂતા છે." કાકીએ ફરીને પૂછ્યું કે " બાદુલ તારા કાકાએ લઢાઇમાં કેવી બહાદુરી કરી તે કહે." બાદુલે કહ્યું કે " કાકી, મારા કાકાની બહાદુરીનું વર્ણન મારાથી થઇ શકવાનું નથી. એમણે એમનાથી બીહીવાને, એમની બહાદુરીનું

વર્ણન કરવાને અને એમના ઘા વખાણવાને એક પણ દુશ્મન જીવતો રહેવા દીધો નથી." આ સાંભળી તે ખુશી ખુશી થઇ ગઈ ને બોલી કે "બસ, મારે એટલુંજ સાંભળવું હતું. હવે મારો વહાલો સ્વામી મને જતાં વાર થશે તો ચીડાશે." એટલું બોલી પોતાના પતિની બળતી ચીતામાં બળી મુઇ. પોતાના સ્વામીના મરણની કાંઈ પણ દિલગીરી કર્યા સિવાય માત્ર તે બહાદુરી બતાવી રણમાં પડ્યો છે એવીજ વાણી સાંભળવાની અને તે સાંભળી સતી થવાની આતુરતાવાળી શૂરી સતીઓ, તમારાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. આવાં દૃષ્ટાંતો ઉપરથી તે વખતની બહાદુર રજપૂતાણીઓની કેટલી તીક્ષ્ણ લાગણી હશે તે જણાય છે. ગ્રીસની સ્પાર્ટન ને કાર્થેજની ફિનિશિયન સ્ત્રીઓ એમની આગળ કાંઇ ગણતીમાં નહોતી એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

ચિતોડના દરવાજા આગળથી અલાઉદ્દીન હારીને પાછો હઠ્યો, પણ તેના અંતઃકરણમાંથી પદમણી ગઈ નહિ. પોતાનું લશ્કર જમાવીને વળી ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૬. રજપૂતોનો જખમ હજુ રૂઝાયો નહોતો. તેમના બહાદુર શુભટો મરણ પામ્યા હતા તથા તેનું વળતર વળવા જેટલો વખત તેમને અલાઉદ્દીને આપ્યો નહિ; તોપણ રજપૂતો જેટલું થઇ શક્યું તેટલું બળ જમાવી મુસલમાનોને ભેટવાને તૈયાર થયા, પરંતુ તે વખતે ભીમસિંગના અંતઃકરણમાં જુદીજ ગડભાંગ થતી હતી. તેને ખાતરી હતી કે હવે ચિતોડની સાથે સઘળા સીસોદીઆનો પણ નાશ થવાનો છે, પણ એના બાર દીકરામાંથી એક પણ બચે તો ઠીક કે તે તૂર્કડાઓનું વેર વાળે. તેનો વિચાર કરવામાં ભીમસિંગનું ધ્યાન રોકાયું હતું. છેવટે તેણે પોતાના વહાલા દીકરા અજેસિંગને કેલવાડે મોકલી દીધો ને બાકીના અગીઆર દીકરા ને ભીમસિંગ પંડે મરવાને તૈયાર થયા. તે દીકરાઓ એક એક પછી એક રજપૂતોને દોરીને મુસલમાનોપર તૂટી પડવા લાગ્યા. તેમાં તેઓ બધા કામ

આવ્યા. મુસલમાનો ઘણા મરાયા, પણ તેની સાથે ઘેરાએલા રજપૂતોની સંખ્યા એટલી ઘટી ગઇ, કે છેવટે તેમને પોતાની આબરૂ સાચવવાને કેશરીઆં કર્યા વગર બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ. પણ તે પહેલાં રજપૂતાણીઓનું શું કરવું તે પ્રથમ વિચાર કરવાનો રહ્યો. જેને માટે ચિતોડીઓએ પોતાને માથે આ આફત વહોરી લીધી હતી, તે પદમણીની અને બીજી રજપૂત સ્ત્રીઓની આબરૂ સચવાય તે ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઈએ, એવો તેમનો વિચાર થયો. રજપૂતોએ કેશરીઆં કરવાનો પોતાનો વિચાર પોતાની સ્ત્રીઓને જણાવ્યો, કે તે સિંહણો પણ પોતાના પતિની સાથે મરવાને તૈયાર થઈ. પતિ પાછળ સતી થવાનો તો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો, એટલે તેઓ મરવા ભાગી પાછી હઠેજ કેમ ? તેમણે કહ્યું કે અમે પણ તમારી સાથે કેશરીઆં કરી હથીઆર બાંધી લઢીએ, અને દુશ્મનનો નાશ કરવામાં તમારી ભાગીયણ થઇએ. તમારી પાછળ મરવું તે કરતાં દુશ્મનને મારતાં મારતાં મરવું એજ અમને સારો રસ્તો જણાય છે. મુસલમાનોને અમારા હાથનો સ્વાદ ચાખવા દો કે તેઓ જાણે કે આવી સ્ત્રીઓની કૂખમાં પાકતા વીર પુરૂષો તેમને કોઇવાર નમ્યું આપવાના નથી. અને તેથી ફરીને ચિતોડ ઉપર ચઢી આવતા અટકશે. પણ તે વાત રજપૂતોના મનમાં ઉતરી નહિ. રજપૂતાણીઓ લડવા આવે તેમાં ભોગજોગે એક જો પણ જીવતી સ્ત્રી મુસલમાનના હાથમાં પકડાઈ જાય, તો કરેલી બધી મહેનત મિથ્યા જાય; અને તેમાં પણ કદાપિ પદમણીજ પકડાય તો તો તેમની ઈચ્છા તૃપ્ત થાય. અને આપણી વહોરેલી આપદા વ્યર્થ જાય. માટે તેમ તો નહિજ કરવું એમ નક્કી થયું. એટલે બીજો રસ્તો તેમને મારીને કેશરીઆં કરવાં એવો જણાયો. પણ જે તરવારોએ દુશ્મનનાં કોળાં કાપવાનાં, તે તરવાર પોતાની પ્રાણપ્રિયાઓ ઉપર કેમ ઉગામાય ? છેવટે સઘળી સ્ત્રીઓ એક મકાનમાં પેસી તે મકાન સળગાવી બળી મરવાને તૈયાર થઇ. રજપૂતોને તે

વિચાર ગમ્યો. એક મોટાં મકાનમાં સઘળી રજપૂતાણીઓ પૂરાઈ અને તેને આગ લગાડવામાં આવી. વાયુદેવતાએ તેમને સહાય કરી. આગ લાગી કે તેનો ધૂમાડો આકાશમાં પહોંચ્યો ને તેનો પ્રકાશ અલાઉદ્દીનની છાવણીમાં જણાયો. હવે રજપૂતોએ કેશરીઆં કર્યાં તેઓ કેશરીઆં વસ્ત્ર ધરી હાથમાં નાગી તરવારો લેઇ, સિંહગર્જના કરી, દરવાજા ખુલ્લા મૂકી, હરહર મહાદેવ કરતા મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યા. અને તેમણે પોતાની તરવારદેવીને પુષ્કળ ભોગ આપ્યો; ને તેમનામાંનો એકેએક મરાયો ત્યાં સુધી જંપ્યા નહિ. ભીમસિંગ પણ મુસલમાનોના ઢગલા વચ્ચે પડયો.

હવે ચિતોડમાં પેસવાને મુસલમાનને અંતરાય નડયો નહિ. તેઓ સુખરૂપે કિલ્લામાં પેઠા. પણ જેને માટે અલાઉદ્દીને પોતાનાં હજારો માણસોનો જીવ આપ્યો ને હજારો બહાદુર રજપૂતોના વિના અપરાધે જાન લીધા, તે પદમણી તો કયારનીએ બળીને ખાખ થઈ ગઈ હતી; તેથી અલાઉદ્દીનની નિરાશાની સીમા રહી નહિ. પણ જ્યારે તે પદમણી મેળવી શકયો નહિ, ને પોતાની થયેલી ખરાબીનું વેર લેવાને ચિતોડમાં સજીવ પ્રાણી દીઠું નહિ, ત્યારે તે વેર તેણે નિરજીવ વસ્તુ ઉપર લેવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ચિતોડમાં રહી હિંદુ દેવળો તોડ્યાં ને હિંદુઓની અસલી કારીગરીના નમૂનાનો નાશ કર્યો અંતે ચિતોડમાં વેર લેવાની નિરજીવ વસ્તુ પણ એને ન મળી, ત્યારે એ પાપી જીવ ચિતોડનાં ખંડિયેરોમાં રાજ્ય કરવાનું માલવદેવને સોંપી પોતે દિલ્લી ગયો. એ માલદેવ ઝારોરનો રાવ હતો, ને તેને એણે પોતાનો ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો હતો, તેથી તેને ચિતોડનો સૂબો ઠરાવ્યો.

ભીમસિંગ પાછળ મુસલમાનો ઉપર વેર લેનારો હવે માત્ર તેનો દીકરો અર્જેસિંગ હતો. તે કેલવાડામાં રહેતો હતો. કેલવાડા અરવલી પર્વતનાં ઉંચ પ્રદેશમાં આવેલું છે. ત્યાં તેનું રક્ષણ કરનાર ત્યાંના વિસ્વાસુ ભીલ હતા. અર્જેસિંગના મોટા ભાઇ ઉ-

રસીના કુંવર હમીરસિંગને પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડવો એવું ભીમસિંગે અજેસિંગ પાસેથી વચન લીધું હતું તેથી, અને અજેસિંગ કુંવરમાં હમીરસિંગ જેવા રામ પણ નહોતા તેથી, અજેસિંગ પછી ગાદીનો વારસ હમીરસિંગ હતો. એ હમીરસિંગના જન્મ વિષે નીચેની દંતકથા ચાલે છે.

એક દિવસે ઉરસી શિકારે ગયો હતો. ત્યાં એક ડુકર મકાઈના ખેતરમાં ભરાઈ ગયું. ખેતરમાંથી ડુકર કેમ કહાડવું તેની કોઇને ગમ પડે નહિ. છેવટે ખેતરનું રખવાળું કરનાર એક બાઇએ એ કામ માથે લીધું. મકાઈના છોડ ઉપાડી ડુકરને બે ચાર સપાટા લગાવી તે માળા ઉપર ચઢી ગઈ, ને ડુકરને શિકારીઓ તરફ હાંકી કહાડયું. તે સ્ત્રીની હિમ્મત જોઈ, શિકારીઓ પણ તાજુબ થયા. પછી તેઓ નદીકાંઠે રસોઇ કરી જમે છે, એટલામાં હમમમમ કરતો એક ગલોલો આવ્યો, તે એક ઘોડાને વાગ્યો, તેથી ઘોડો ઘાયલ થયો. માટીના ગલોલાથી ઘોડો ઘાયલ થએલો જોઇ તપાસ કરી, તો તે ગલોલો મારનાર પણ પેલીજ રખવાલેણ હતી. તેણે જનાવરો ઉડાડવાને ગલોલો ફેંકેલો તે ઘોડાને વાગ્યો હતો. એ વાતની પેલી રખવાલેણને ખબર થયાથી તેણીએ અજાણતાં થયેલા પોતાના વાંક માટે માફ માગી. બીજી વાર એજ કુંવર જતો હશે, ત્યારે એજ બાઇ માથે દૂધનું માટલું મૂકીને અને બંને હાથમાં બે પાડાં લઇને જતી હશે. તે વખતે ઉરસીના સોબતીઓએ એ બાઈની મશ્કરી કરી, તેનું દૂધનું માટલું પડાવી નાંખવાનો વિચાર કરી તેમાંનો એક જણ ઘોડો દોડાવતો સામો આવ્યો, તેથી એ બાઇ લગારે ન ગભરાતાં પોતાના હાથમાંનું એક પાડું ઘોડાના પગ સામું એવું તો માર્યું, કે તેથી ઘોડો ગભરાયો ને તેના સવારને નીચે પટક્યો. તેને તો હસવું કરતાં હાણ થઇ. ઉરસીએ ઘેર જઇ એ બાઈ વિષે તજવીજ કરાવી તો માલુમ પડયું કે એ બાઇ ગરીબ ચોહાણ રજ-

પૂતની દીકરી છે. ઉરસીએ તેના બાપને બોલાવી તેની દીકરીનું માગું કર્યું. પણ તે બાબત તે રજપૂતે ના પાડી. ઘેર જઇ એ વાત તેણે એની સ્ત્રીને કહી, તે ઉપરથી સ્ત્રીએ તેને ઠપકો આપ્યો ને લગ્ન કબુલ કરવાનું કહી પાછો મોકલ્યો. ઉરસી એ બહાદુર સ્ત્રી સાથે પરણ્યો. તેનો કુંવર હમીરસિંગ હતો, સિંહણની કૂખે તો સિંહજ પાકે. હમીરસિંગ નાનપણુમાં મોસાળમાં રહી ઉછરીને મોટો થયો હતો.

હમીરના કાકા અજેસિંગને મુસલમાનો સિવાય પહાડી સરદારો સાથે પણ કજીઆ લઢવાનું હતું. એ પહાડી સરદારોમાં મુંજો બલેચો મુખ્ય હતો. તેણે એકવાર તો અજેસિંગના રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરી તેને ઘાયલ પણ કર્યો હતો. એ વખતે અજેસિંગના બે દીકરા સજનસી ને અજીમસી ચૌદ ને પંદર વરસની ઉમરના હતા, પણ તેઓ તેના બાપને કાંઇ મદદમાં આવતા નહિ તેથી તેણે પોતાના ભત્રીજા હમીરને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. હમીર પોતાના બંને ભાઇ કરતાં મોટો નહોતો; તોપણ તેણે બલેચાને મારીને તેનું માથું આણી આપવાનું કબુલ કરવાની હિમ્મત ધરી. મરવું કે બલેચાને મારીને માથું લાવવાનો નિશ્ચય કરી તે નીકળ્યો. અને થોડા દિવસમાં તે બલેચાનું માથું ભાલે ભરવી લાવી કાકાને ભેટ કર્યું. અજેસિંગ તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયો, ને બલેચાનાજ લોહીવડે તેને તિલક કરી રાજ્યનો વારસ ઠરાવ્યો. અજેસિંગ મૂઓ ત્યારે અજીમસી તો મરી ગયો હતો, ને સજનસી રાજ્ય માટે હમીર સાથે ટંટો કરત. પણ તેને અગાઉથીજ દેશપાર કર્યો હતો, તેથી તે દક્ષિણમાં ગયો. એના વંશજો હિંદુધર્મને તારનારા ને મુસલમાની રાજ્યને ડૂબાવનારા થયા, કેમકે [1]સજનસીથી બારમી પેઢીએ સીસોદીઆના નામને

---

૧ સજનસી, દુલીપજી, સીઓજી, ભોરાજી, દેવરાજ, ઉગરસેન, માહુલજી, ખેલુજી, જનકોજી, સંતોજી, શાહાજી ને શિવાજી.

શોભાવે એવો મરાઠી રાજ્યનો મૂળ પુરૂષ મહાન્ શિવાજી થયો.

અજેસિંગના પછી હમીરસિંગ ઈ. સ. ૧૩૦૧ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો. તે વખતે મેવાડના રાણાઓની પડતી થયાથી આસપાસના રાજાઓ તેમને પોતાના ઉપરી તરીકે માન આપતા બંધ પડ્યા હતા. હમીરસિંગે પોતાના પહાડી સોબતીઓનો જમાવ કર્યો અને તેમને પોતાની સાથે લીધા. જે જે રાજાઓએ હમીરને માન આપવું બંધ કર્યું હતું, તે સર્વેને હરાવીને તેણે તાબે કર્યા, એવી રીતે થોડી મુદ્દતમાં તેણે પોતાની આસપાસના રાજાઓ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું બેસાડયું. હવે ચિતોડ પાછું કેમ લેવું એ બાબતના વિચારમાં હમીર રોકાયો.

હમીરે ચિતોડની આસપાસનો સઘળો મૂલક લૂટીને ઉજ્જડ કર્યો. ચિતોડ એકલું માત્ર મુસલમાનોના કબજામાં રહ્યું. તોપણ તે લેવું એવો હમીરનો નિશ્ચય હતો. હમીરે પોતાનાં સઘળાં માણસોને બોલાવીને કહ્યું કે "ભાઇઓ જેને જીવવાની ઇચ્છા હોય, સંસારના આ ક્ષણિક સુખના લા'વા માટે હમેશના સ્વર્ગસુખનો લા'વો છોડી દેવો હોય, જેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં પ્રાણ વાહાલા હોય, જેને આપણા હડહડતા દુશ્મન મુસલ્લાઓનો ડર હોય, જેને આપણી જીતી લીધેલી ભૂમાતાને તૂર્કડાઓના હાથમાંથી છોડાવવાની હોંસ ન હોય, અને જેઓને આ અરવલીના પહાડોમાં ને જંગલોમાંજ હમેશાં પડી રહેવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ ભલે સુખેથી આ વિકટ અરવલીની ગુહ્ય ગુફાઓમાં ભરાઇ જાઓ. મારી રજા છે. મારા બાહુમાં બળ હશે તો, તમે જશો તોપણ હું કુળદેવતાની સહાયતાથી ચિતોડ લેઇશ. તમે સુખેથી જાઓ. અને જો ઇશ્વરેચ્છાથી હું ચીતોડ લેઈ શક્યો, તો તમને પાછા તેડાવી લેઇશ તે વખતે આવજો. હમીરના માણસોમાં કેટલાક રજપૂતો હતા. પણ ઘણા તો આસપાસના ભીલ લોકો હતા. હ-

મીરના નાનપણુથીજ તેમણે તેનાં પરાક્રમ દીઠેલાં હતાં; અને તેની સાથે આજ સુધી રહીને તેઓ પણ રજપૂત સાહસિક અને પ-રાક્રમી થયા હતા. હમીરની ચાલચલણ એવી તો સરસ હતી કે તે લોકો, તે કહે તો જીવ આપવાને તૈયાર થાય, એટલો તેમનો તેનાપર પ્રેમ હતો. હમીરના ઉપલા બોલોથી તેઓ કાંઈ ગભરાયા કે જવાબ સારૂ એક બીજાની સામું જોવા લાગ્યા એમ નથી. જવાબ શું આપવો તે કાંઇ તેમને વિચારવાનું નહોતું, તેઓ ત-રતજ એક સાદે બોલી ઉઠ્યા. "અમે મરશું કાં દુશ્મનને મારશું પણ અમારા રાજાને છોડીને એક તસુ પણ અમે ખસનાર નથી; અમે અમારી જાત ને કુળ લજવીશું નહિ; અમે અમારી ભૂમા-તાને દુશ્મનના હાથમાંથી છોડાવવાને અમારો પ્રાણ આપીશું; અને આ જગતનું ક્ષણિક સુખ તજી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીશું." આ બોલ બોલી ઉઠ્યા કે કડાક દેઇ મેઘની ગર્જના થઇ. આ શૂરા રજપૂતો ઉપર ફૂલોની વૃષ્ટિ થઈ. 'શાબાશ મારા વહાલા-ઓ, શાબાશ મારા વહાલાઓ, શાબાશ મારા ક્ષત્રીપુત્રો શાબા-શ, આવાજ જવાબની હું આશા રાખતો હતો અને છેવટે તેમ જ થયું છે. તમારી નેક નિષ્ટાથી આપણે આપણી ભૂમાતાને છોડાવી શકીશું. તમારી રાજ્યભક્તિ ને તમારો એક સંપ જોઇ, તમારી હિમ્મત અને તમારૂં પરાક્રમ જોઇ, આપણા કુળદેવતા આપણને સહાય થશે, અને મારી ખાતરી છે કે આપણે આપણું કામ પાર પાડીશું. માટે વહાલાઓ, આપણે તૈયાર થાઓ, આ-પણાં બૈરાં છોકરાંને આ પહાડની અંદરની ખીણોમાં સલામત જગોએ મૂકી આવો, અને તેમને ખોરાકી પોશાકી આણી આપવા અને પ્રસંગોપાત રક્ષણ કરવા આપણા પાંચ હજાર શૂરા ભીલોને રાખો." હમીરના વાક્યો સાંભળી સઘળે જયજયકાર થઈ રહ્યો. હમીરના કહેવા પ્રમાણે બંદોબસ્ત થઇ રહ્યા પછી સઘળા ચિતોડના મૂલક ભણી ઉતરી પડ્યા.

હમીરની પાસે આ વખતે પાંચ હજાર કરતાં વધારે માણસો ભાગ્યેજ હોય, તોપણ "એક *મરણીઆ સોને ભારે." આ કહેવત પ્રમાણે તેઓ પાંચ લાખની બરાબર હતા. તેમણે ચિતોડની આસપાસનો સઘળો મૂલક લૂટીને ઉજ્જડ કર્યો, ગામડાં બાળ્યાં, લોકોને લૂટ્યા ને મુસલમાનોના §બાન પકડ્યાં. રસ્તે ભય એટલું વધી ગયું કે વેપારીઓ વેપાર કરતા ને ખેડુતો ખેતી કરતા બંધ પડ્યા. મુસલમાનો પોતાની રૈયતનું રક્ષણ નહિ કરી શક્યાથી જથાબંધ લોકો હમીરના તાબામાં આવી વસવા લાગ્યા. હમીરનું રહેઠાણ અરવલીના ડુંગરની અંદર કેલવાડામાં હતું. તેની આસપાસ ડુંગરો આવેલા હતા, તેથી ત્યાં જવાના રસ્તા ડુંગરોમાંની આડીઅવળી ખીણોમાંથી હતા, તેથી તે જગા દુશ્મનોને જીતવાને મુશ્કેલ હતી. વળી કેલવાડેથી એક રસ્તો અરવલીની ભીતરનાં છૂપાં ઠેકાણાઓમાં નાસી જવાનો હતો. એ છૂપી જગા પહાડોની ધાડી ઝાડીમાં હોવાથી વધારે વિકટ હતી. એ ઝાડીઓમાં વરસો સુધી હજારો માણસોનાં ગુજરાન ચાલે એટલાં ફળ ફળાદિ થતાં હતાં. પશ્ચિમ તરફનો કેલવાડાનો રસ્તો ખુલ્લો હતો. એ રસ્તેથી ગૂજરાત ને મારવાડથી માલ આવતો હતો. તેમજ

---

* સન ૧૮૭૬ ની રૂશીઆ અને તૂરકી વચ્ચેની લડાઈમાં પણ એમજ થયું છે. રૂશીઆના જોરાવર લશ્કર સામે તૂરકી સન ૧૮૨૮ માં ટકી શક્યું નહોતું, તેમ સન ૧૮૫૪ માં અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચોની મદદથીજ માત્ર તૂરકીને જીત મળી હતી. પણ સન ૧૮૭૬ માં કોઈની મદદ વગર મુસલમાનો મરણીઆ થઇને વઢ્યા ને રૂશીઆ જેવી જોરાવર સરકારને પણ કેવી હંફાવી ?

§ બહારવટીઆ કે એવા લોકો જેના ઉપર બહારવટે નીકળ્યા હોય તેમની રૈયતને પકડીને લેઇ જઈ પોતાની પાસે રાખે તેને બાન પકડવું કહે છે.

આસપાસના પોતાના દોસ્તદાર ભીલો પાસેથી ખોરાકી પણ એજ રસ્તેથી મળતી હતી. બૈરાં છોકરાંના રક્ષણાર્થે જે પાંચ હજાર ભીલો રાખ્યા હતા, તેજ ભીલો જરૂર વખતે ખોરાકી પણ લાવી આપતા. આવી અગમચેતી વાપરી ચતુરાઇથી હમીરે પોતાને વાસ્તે મજબૂત જગા પસંદ કરી હતી. પણ હમીરની આ ચઢતી તેના વૈરી અલાઉદ્દીનથી ખમી શકાઇ નહિ. તે પંડે લશ્કર લેઇને આવ્યો અને અરવલીના પૂર્વનો ભાગ જીતી લીધો. પણ તેથી આપણા શૂરા હમીર ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ. તેણે પોતાને લાભકારી એક પણ તક જવા દીધી નહિ. અલાઉદ્દીન અરવલીની પૂર્વમાં મૂલક જીતી લેતો હતો, ત્યારે હમીર અરવલીની દક્ષિણમાં ધુમ મચાવતો હતો. છેવટે અલાઉદ્દીન થાકયો અને હમીરને તાબે કરવાનું કામ ચિતોડના સુબા માલદેવને સોપી પોતે પાછો દિલ્હી ગયો.

માલદેવ પોતાના બળથી હમીરને તાબે કરી શકયો નહિ, ત્યારે છળથી તેને તાબે કરવાનો અને અપમાન આપવાનો તેણે નિશ્ચય કરીને પોતાની દીકરીનો વિવાહ કરવાને હમીર ઉપર શ્રીફળ મોકલ્યું. હમીરે પોતાના દોસ્તદારોને અને લોકોને બોલાવી સલાહ પૂછી. તે સઘળાએ એ માગું કબુલ કરવાને ના પાડી. હમીરે કહ્યું “ભાઈઓ હું ધારૂં છઉં કે તમે બધા ભૂલો છો. તમે જે ભય બતાવો છો તેથી હું કાંઈ અજાણ્યો નથી. પણ રજપૂત થઇને કોઈના ડરથી પોતાનું ધારેલું કામ પડતું મૂકવું એ હીચકારાપણું છે. એ રાજપુત્રનું નહિ, પણ દાસીપુત્રનું કામ છે. રજપૂતોએ તો હમેશ દુઃખના સમયને માટે તૈયાર રહેવું જોઇએ. રજપૂતોને તો એકવાર ઘાયલ થઇ રહેઠાણ તજવાનું પણ હોય, અને એકવાર ગાજતેવાજતે ગાદીએ ચઢવાનું પણ હોય. મોકલેલું માગું ના કબુલ કરૂં તો મારી માની કૂખ વગોવાય. મારા શૂરા ભાઇઓ, હું જાણું છું કે તમે તમારા જાનની ધાસ્તી કરતાં મારા જાનની ધાસ્તીથી વધારે ડરોછો, પણ તેમાં તમારી ભૂલ છે. ઘરમાં બેઠાં

બેઠાં, સવામણ રૂની તળાઈમાં સૂતાં સૂતાં, ને વાત કરતા કરતાંમાં, કાંઈપણ કારણ જણાયા વિના, હજારો માણસો મરી જાયછે, તે આપણે જાણીએ છીએ. તમે શું એમ જાણોછો કે જે આ દુનિયાના પ્રાણીઓને મારનાર કે જીવાડનાર છે, તે જો આપણે ડરીને ઘરમાં રહીશું તો નહિ મારે ? અને જો તેને જીવાડવો હશે તો આપણું નામ કોણ દેઇ શકનાર છે ? માટે નકામા ઘરમાં ભરાઇને મરવા કરતાં દુશ્મનને મારતાંજ મરવું તો મરવું, નહિ તો જીવવું પણ શા કામનું ? ભલા એ બહાને જે મકાનોમાં મારા બાપદાદા રહેતા હતા, જે કિલ્લા ઉપર મારા બાપ દાદાઓના વાવટા ઉડતા હતા, જે જમીન ઉપર મારા બાપદાદાના તનનાં લોહી રેડાયાં છે, તે જમીન, તે કિલ્લો, ને તે મકાનો જોવા તો પામીશ. ભલા મારા બાપદાદા મૂઆ તે જગોએ હું પણ મરીશ, તો તેમની સાથે હું પણ મોક્ષ પામીશ. માટે લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે તો મોં શું કરવા ધોવા જવું ! કદાપિ આપણા કુળદેવતાએજ, કદાપિ આપણી ભૂમાતાએજ, એને ભુલવીને મારે ત્યાં મોકલ્યો હશે. કદાપિ તેમની ઇચ્છાજ હશે કે મારે ત્યાં જવું. માટે ત્યાં જવાથી તેઓ પણ આપણને સહાય કરશે. ભાઇઓ, મારી તો ઇચ્છા છે કે “ શ્રીફળ સ્વીકારવું ” આ સાંભળી સઘળા લોકોને જુસ્સો ભરાઇ આવ્યો, ને શ્રીફળ સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું, તથા હમીરે પાંચસો સવાર લઇ ચિતોડ જવું એમ ઠરાવ્યું.

હમીર પોતાના પસંદ કરેલા પાંચસેં સવારો લેઇ ચિતોડ આગળ આવ્યો, ત્યારે માલદેવના પાંચ છોકરા તેને સામા લેવાને આવ્યા. હમીર દરવાજા આગળ આવ્યો ત્યારે દરવાજે તોરણ બાંધેલાં દીઠાં નહિ, ગામમાં કાંઇ ગાજવીજ ને લગ્નની ક્રિયા જોઈ નહિ; તેથી તેણે માલદેવના છોકરાને પૂછયું, કેમ કાંઇ લગ્નની ધામધૂમ જણાતી નથી ? પેલાઓ કાંઇ ઉત્તર આપી શકયા નહિ, તેથી હમીર રાતો ને પીળો ચિતોડના દરબારમાં પહેલીજવાર પેઠો.

હમીરનો ગુસ્સો ને તેના માણસોના લાલચોળ ચહેરા જોઇ, માલદેવના તો ગાળાજ નરમ પડી ગયા. તેને કાંઇ પકડી લેવાની તો તેનામાં તાકાદ નહોતી. હાં કહેતાં માલદેવ ને તેના છોકરા તો તરતજ સ્વર્ગમાં પહોંચે તેમ હતું. પાંચસેં સિંહ ઉઘાડી તરવારે ટાંપી રહ્યા હતા, ત્યાં કોના ભાર કે હમીરનું નામ દઇ શકે ? હમીર એકલોજ માલદેવ ને તેના પાંચ છોકરાને માટે બસ હતો. તેથી માલદેવે પોતાની એક વિધવા દીકરીનો કાંઈ પણ લગ્નક્રિયા કરાવ્યા વિના હાથ મેળાવો કરાવી આપ્યો. રાત્રે એ સ્ત્રીથી હમીરને ખબર પડી કે એતો વિધવા છે. તો પણ તેનો પ્રેમ અને સ્વામ્ય ધર્મ એવા દીઠાં કે હમીર તેથી ખુશી થયો, પણ માલદેવ ઉપર આ અપમાનનું વેર કેમ લેવું તે શોધવા લાગ્યો. તેમાં તેની સ્ત્રીએ તેને મદદ કરી, ને તેણીએ આ યુક્તિ હમીરને બતાવી; જ્યારે માલદેવે જમાઇને પેરામણી માગવાની કહી ત્યારે તેની સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે માલદેવનો એક વિશ્વાસુ અને બક્ષીનું કામ કરનાર મહેતો હતો તેને માગ્યો. માલદેવે તે મહેતાને આપ્યો. એ રીતે હમીર પરણીને પોતાની સ્ત્રી અને પેલા મહેતાને લેઇને પાછો પોતાને ગામ આવ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના લોક કેલવાડામાં એકપગા થઈ રહ્યા હતા. હમીરને સલામત આવતો જોઇ તેમનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ સઘળા ખુશી થયા. અને સઘળે આનંદ આનંદ વરતાઇ રહ્યો.

આ સ્ત્રીથી હમીરને ખેતસિંહ નામે દીકરો થયો. ખેતસિંહ વરસ દહાડાનો થયો, ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લખ્યું કે મારે છોકરાને ખેતરપાળને પગે લગાડવો છે, માટે મને બોલાવી લો. તેનો બાપ માલદેવ તે વખતે મહારીઆના મેર લોકો સામો લઢવા ગયો હતો, તેથી તેના ભાઇઓએ તેને બોલાવી લીધી. એ પ્રમાણે હમીરની સ્ત્રી, તેનો છોકરો અને તેને વળાવવા સારૂ આવેલાં તેનાં માણસો ચિતોડમાં પેઠાં, પેલા બક્ષી

મહેતાની શીખવણીથી ચિતોડનું રજપૂત લશ્કર ફરી ગયું. અને ગાદીએ બેસવાને માટે હમીરને આવવા સારૂ ખબર મોકલી. હમીર અગાઉથી ચેતેલો હતો, માટે આસપાસ ફરતો હતો. તેને આ ખબર મળવાથી આવવા નીકળ્યો. પણ તેવામાં દુશ્મનનાં માણસો તેની સામાં લડવાને આવ્યાં. આ વખતે હમીરની પાસે થોડાં ને દુશ્મનનાં ઘણાં માણસો હતાં, પણ લગારે હિંમત નહિ હારતાં, તે સઘળાને પોતાની તરવારનો સ્વાદ ચખાડી, કોઈને ભોંય સુંઘતા કર્યાથી અને કોઇને લોહીમાં રગદોળ્યાથી, બાકીના ઉભી પૂછડીએ નાઠા. આ પ્રમાણે વિજય કરનો હમીર ચિતોડમાં આવી ગાદીએ બેઠો.

આ વખતે અલાઉદ્દીન મરી ગયો હતો, અને તેની જગાએ મહમદ રાજ્ય કરતો હતો. માલદેવે જોયું કે હમીરસિંગે ચિતોડની ગાદી લઇ લીધી, અને તે પાદશાહની મદદ વિના લેઇ શકાય તેમ નથી, માટે તે દિલ્હી ગયો.

ચિતોડના કિલ્લા ઉપર રાણાના વાવટા ઉડતા જોઇને પહાડોમાંથી, આસપાસના ગામોમાંથી, ને છુપાઇ રહેવાની જગાએથી, લોકો બહાર નીકળી કીડીઓની મીસાલે ચિતોડમાં ભરાવા લાગ્યા. જ્યાં આગળ હમીર રહેતો હતો, ત્યાંથી અને અરવલીના પશ્ચિમ ભાગોમાંથી થોકે થોકે લોકો આવવા લાગ્યા. ચિતોડમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય જઇને રજપૂતોનુ થયું. તે જોઈને સઘળા માણસ આનંદમાં આવી ગયાં. ગરીબ ને તવંગર, રાંક ને ઉમરાવ, વેપારી ને ખેડુત નાના ને મોટા સર્વ મુસલમાનો સામુ વેર લેવાને ઉલટમાં આવી ગયા. આ વખતે મુસલમાનોનું લશ્કર ચિતોડ લેવાને આવે તો કચરી નાખીએ, એવા બોલ સર્વને મુખેથી નીકળવા લાગ્યા. હમીરને લશ્કરની કાંઇ ખોટ રહી નહિ. કીડીઓની પેઠે ચિતોડમાં માણસોનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં હતાં, અને તે પણ મુસલમાનો સામે ઉશ્કેરાએલાં અને આનંદમાં ફરતાં

હતાં. આ વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર લડવા આવે તો તેના કેવા હાલ થાય એ સૌ કોઈ વિચારી શકે. અને ખરે તેમજ થયું. મહમદ પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું લેવાને આવ્યો, પણ રજપૂતો તે વખતે એટલા ઉશ્કેરાઇ ગયેલા હતા કે મહંમદ ચિતોડ સુધી આવે, એ તેમનાથી દેખી શકાયું નહિ. વગર કહ્યે સંખ્યાબંધ માણસો મુસલમાનોના પ્રાણ લેવાને તૈયાર. એવા હમીરની સરદારી નીચે આવ્યા. આ તકનો હમીરે સારો લાભ લીધો. જે જુસ્સામાં લોકો આવેલા હતા, તેજ જુસ્સામાં તેને મહંમદ સામા લડવાસારૂ લેઇને ચિતોડ બહાર ચાલ્યો. હમીરે સીંગોળી આગળ તેની સાથે લડાઇ કરી. રજપૂતો એવા તો જુસ્સાથી લડ્યા કે મુસલમાન લશ્કરમાંનો એકે માણસ દિલ્લી પાછો જવા પામ્યો નહિ, મહંમદ પંડે કેદ પકડાયો. માલદેવનો છોકરો હરિસિંહ હમીર સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરતાં મરાયો. હમીરે મહંમદને ત્રણ માસ સુધી કેદ રાખ્યો. પછી મહંમદે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર વગેરે પરગણાં, સો હાથી ને પચાસ લાખ રૂપિઆ રોકડા એટલું આપ્યું ત્યારે તેને છોડયો.

હમીરનો મોટો સાળો વનવીર તેને ત્યાં નોકરી શોધવા આવ્યો. હમીરે તેને આદરમાન આપી રાખ્યો, ને તેના ગુજરાન સારૂ નીમચ, જીરણ, રતનપુર ને કીરાર એ પરગણાં તેને જાગીરમાં આપ્યાં. હમીરે તેને કહ્યું કે આ જાગીર ભોગવો ને પ્રમાણિકપણાથી નોકરી બજાવો, તમે એકવાર તૂર્કના નોકર હતા; પણ હાલમાં તમારીજ જાતના, તમારા ધર્મના અને તમારા સગાના નોકર છો. જે જમીનને માટે મારા બાપદાઓએ અને મારાં હજારો ખેરખાહ માણસોએ પોતાનાં લોહી રેડયાં હતાં, તે જમીન પાછી લેવાનો મને હક્ક હતો. જે મારૂં હતું તે મારા કુળ દેવતાઓની મદદથી મેં પાછું લીધું છે, અને તેમની સહાયથી હું તેનું રક્ષણ કરીશ. તમે હવેથી તૂર્કના મટીને રજપૂતના નોકર થયા છો, તો તે ઈમાનદારીથી બજાવજો. વનવીર પણ તેવોજ ઈમાનદાર નીકળ્યો. તેણે એક-

દાનતથી મરતાં સુધી ચાકરી બજાવી. ચંબલ નદી ઉપરનું બીનાઓર ગામ જીતીને મેવાડના રાજ્યમાં વધાર્યું.

ચિતોડ મુસલમાનોએ લીધું ત્યારથી ત્યાંના રાણાઓની આબરૂ ઘટી હતી. હિંદુસ્તાનનાં સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં મેવાડના રાણા શિરોમણી ગણાતા હતા, તે ચિતોડ મુસલમાનોના હાથમાં જવાથી બંધ પડયું હતું. સઘળા ખંડીઆ રાજાઓ ખંડણી આપતા હતા, ગાદીએ બેસે ત્યારે નજરાણાં મૂકતા હતા, રાજાને જરૂર પડે લશ્કર લેઇ મદદે આવતા હતા, તે સઘળું ચિતોડ મુસલમાનોએ લીધું ત્યારથી બંધ પડયું હતું. તે વખતનાં સઘળાં રજપૂત રાજ્યો નબળાં હતાં, તેમને કોઇના પણ આશરાની જરૂર હતી. ચિતોડમાં રાણા હતા ત્યાંસુધી તેઓ ત્યાંના રાણાને આશરે હતા. પણ ચિતોડ ગયું ત્યારથી એ સઘળા દિલ્લીના બાદશાહને તાબે થયા હતા. પણ હમીરે તે બધો વખત ફેરવી નાંખ્યો. તેણે ચિતોડ જીતી લીધું; અને ચિતોડ મુસલમાનોના હાથમાં ગયાથી જે ફેરફાર થયા હતા તે બધા હમીરે તે જીતીને ફેરવી નાંખ્યા. હિંદુસ્તાનના સર્વ રજપૂત રાજાઓ મુસલમાનોના તાબે જવાના કરતાં ચિતોડના રાણાના તાબામાં આવવાને ખુશી થયા. હમીરે ચિતોડ લીધું ને મહમદને હરાવ્યો કે સઘળા હિંદુ રાજાઓ એક પછી એક એમ નજરાણાં લેઇ આવ્યા, ખંડણી આપવા લાગ્યા, અને જરૂરને વખતે લશ્કરની મદદ લેઈ લડવા આવવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે મારવાડ, જેપુર, બુંદી, ગ્વાલીયેર, ચંદેરી, રાયસેન, સિકરી, કાલપી, ને આબુ વગેરે ઠેકાણાના રાજાઓ હમીરને તાબે થયા હમીર આખા હિંદુસ્તાનનાં રજપૂત રાજ્યોમાં મહારાજાધિરાજ થયો. મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં મેવાડના રાજાઓની સત્તા ઘણીજ હતી પણ મુસલમાનો આવ્યાથી તેમની સત્તા દિનપરદિન તૂટતી ચાલી હતી. હમીરે આ પડતીને અટકાવી એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો આવતાં પહેલાં મેવાડની જે સત્તા હતી તે સઘળી

હમીરે મેવાડને મેળવી આપી. હમીરના પરાક્રમથી ડરીને મહમદ પછીના કોઇ પણ પાદશાહે તેની સામા જઇને ચિતોડ લેવાની હિમ્મત કરી નહિ. તેથી હમીરના અંતઃકાળ પર્યંતના પચાસ વર્ષમાં મેવાડમાં શાંતિ રહી, ને એ લાંબી મુદ્દતની શાંતિથી મેવાડ વેપાર રોજગારે, પૈસે ટકે, વિદ્યા હુન્નરે, ને લઢવૈયા માણસે તર થયું.

હમીર જેવો બળવાન હતો તેવોજ રાજ્ય ચલાવવામાં, ઇનસાફ આપવામાં, અને હુન્નરોને ઉત્તેજન આપવામાં ચાલાક હતો. તેના રાજ્યમાં કહેવત પ્રમાણે વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીવા લાગ્યાં, સલાહ શાંતિ વધવાથી સઘળા વેપારીઓ, ખેડુતો, ને કારીગરો પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. તેથી દેશમાં આબાદાની થઇ ને ઉપજમાં વધારો થયો. તેણે સારાં સારાં મકાનો બંધાવી કારીગરોને ઉત્તેજન આપ્યું, ને રૈયતને વાજબી ઇનસાફ આપી છોકરાની પેઠે પાળી. એ રીતે તે તેના લોકોનો આશીર્વાદ લેતો ચોસઠ વરસ સુધી રાજ્ય કરી ઘણો વૃદ્ધ થઈ ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૫ માં મરણ પામ્યો. તે ઘણો ડાહ્યો ને પરાક્રમી પુરૂષ હતો. તે તેના દીકરા ખેતસીને માટે સલાહશાંતિવાળું, આબાદ ને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય મૂકી ગયો. મેવાડમાં હમીર પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે. ત્યાંના લોકો આજે પણ તેને સંભારે છે.

હમીરસિંહના મૂઆ પછી તેનો કુંવર ખેતસી ગાદીએ બેઠો. ખેતસીમાં રાજ્ય સાચવવાના, રાજ્ય ચલાવવાના, રાજ્ય આબાદી વધારવાના, ને લડાઇઓ કરી નવાં રાજ્ય ઉમેરી રાજ્ય વિસ્તારવાના સઘળા ગુણ હમીરના જેવા હતા. હમીરનું મૂકેલું આબાદ ને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એણે સાચવ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં તેણે વધારો કર્યો. એણે પઠાણો પાસેથી જહાજપુર ને અજમેર જીતી લીધાં, તથા માંડલગઢ ને ચપળનો આખો મૂલક જીતીને મેવાડના

રાજ્ય સાથે પહેલ વહેલો જોડી દીધો. હમીરના મુઆથી દિલ્લીના પાદશાહોના મનમાંનો ડર કમી થયો હતો, તેથી તેઓ મેવાડીઓની તરવારોનો સ્વાદ ચાખવાને ફીરોજુદ્દીનની સરદારી નીચે રાણા ખેતસીના વખતમાં ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યા. પણ મુસલમાનોને માલમ નહોતું કે સિંહનાં બચ્ચાં તે સિંહજ હોય, મુસલમાનોને મેવાડપર આવતા સાંભળ્યા કે તાબડતોબ ખેતસીએ શૂરા સીસોદીઆનું સૈન્ય જમાવી મુસલમાનો ઉપર બાકરોલ આગળ હલ્લો કર્યો. હમીરના જેવોજ ખેતસીને લડાઇને મોખરે લશ્કરમાં ઘુમતો જોઈ મુસલમાનોના હાંજા નરમ પડી ગયા. હમીરના મુઆથી જેવી સહેલાઇથી તેઓ મેવાડ જીતવાની આશામાં આવ્યા હતા, તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. મુસલમાનોની મંદ ગતિથી અને ખેતસીના પરાક્રમથી રજપૂતો વધારે આવેશમાં આવ્યા. રજપૂતોના જુસ્સાભેર હુમલા સામે મુસલમાનો ટકી શક્યા નહિ અને ઉભી પૂછડીએ નાઠા. રજપુતોએ દિલ્લી સુધી તેમની પૂંઠ પકડી, અને તેમના બચેલા માણસોને દિલ્લીના દરવાજામાં પાછા ઘાલ્યા ત્યારે જંપ્યા. બાકરોલ આગળ વિજય મેળવી ખેતસી ચિતોડ આવ્યો. પણ મુસલમાનોના અંતઃકરણને ડર પમાડી મેવાડમાં શાંતિ ફેલાવવાને ખેતસી લાંબી મુદ્દત જીવ્યો નહિ. બમોડાના હાડા સરદાર સામેના માંહોમાંહેના કજીઆમાં તે ઈ. સ. ૧૩૭૩ માં મરણ પામ્યો. તેથી તેનામાં હમીરના સઘળા ગુણ છતાં તે હમીર જેવી નામના કરી શક્યો નહિ. એવી નામના કરવાનું તેના કુંવરના નસીબમાં હતું.

પ્રકરણ ૩ જું.

લાખો રાણો.

ઈ૦ સ૦ ૧૩૭૩ થી ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮ સુધી.

ખેતસી પછી તેનો દીકરો લાખો રાણો ઇ. સ. ૧૩૭૩ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો. હુન્નર કળાને ઉત્તેજન આપવામાં ને રૈયતનું કલ્યાણ કરવામાં લાખો રાણો પહેલી પદવી ધરાવે છે. એના વખતમાં મેવાડની આબાદી વધી, વેપાર રોજગાર વધ્યો, અને નવાં શહેર, નવા કિલ્લા, નવાં મકાનો, જળાશયો, અને ખેતીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવા બંધ બંધાયા. તેમજ મેવાડના રાજ્યનો પણ ફેલાવો થયો, અને સીસોદીઆની પ્રખ્યાત જાતો એના વંશજોથી થઇ; જેમણે આગળ જતાં મેવાડના ઇતિહાસમાં પોતાના નામો અમર કરેલાં છે.

ખેતસી રાણાના ખૂનથી મેવાડીઓના દુસ્મનો જાગ્રત થયા. સીસોદીઆમાં સળો પેઠો છે અને તે સુધારવાને કોઇ લાયક નથી એમ તેઓ ધારવા લાગ્યા. તેથી મેવાડના પહાડી લોકો વેપારીઓને લૂટવા લાગ્યા, વાટપાડુનો ધંધો કરવા લાગ્યા, ને પહાડમાંથી મેદાનના મુલક ઉપર ઉતરી પડી ગામડાં લૂટવા ને બાળવા લાગ્યા. હમીરસિંહના પરાક્રમથી હરભડી ગએલા આ પહાડી લોકો તેજીપર આવ્યા. પણ તેમાં તેમની ભૂલ હતી. હમીરનો પૌત્ર લાખો રાણો પણ હમીરસિંગના જેવોજ બહાદુર હતો, તેમ સીસોદીઆમાં પણ કાંઈ સળો પેઠો નહિ હતો, લાખોરાણો ગાદીએ બેઠો કે માંહોમાંહેના કજીઆનું સમાધાન આવી ગયું. ઘેલોટીઓ એવા મૂર્ખ નહિ હતા કે તેઓ માંહોમાંહે લઢીને નબળા થઈ પોતાની કીર્ત્તિ ગુમાવે. હમીરસિંહ મુઆને આઠ વરસ થયાં

એટલામાંજ તેના હાથ નીચે કરેલાં પરાક્રમી કામો ને તેનાં બહાદુરી ભરેલાં વચનો ભૂલી જાય એવા નહોતા. હમીરનાં સ્વદેશભક્તિનાં ચિત્તભેદક વચનો હજુ તેઓના અંતઃકરણમાં કોરાયલાં હતાં. હજુ તેઓને પરાક્રમી સરદારની નીચે દોર્યા હોય તો ગમે તેવા દુસ્મનને આજેજ કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. તેમનો નવો રાણો પણ તેમને તેવોજ મળ્યો હતો. લાખોરાણો દુસ્મનોથી ડરીને ખૂણે ભરાય તેવો નહિ હતો. તે પોતાની પ્રજાને પીડાવા દે અને વેપારીઓને લૂટવા દે તેવો નહિ હતો. પોતાની પ્રજા અને વેપાર તેના મનને તેના પ્રાણથી જાદે હતાં. પોતાની પ્રજા ને વેપારી લૂટાય તે પોતાની આબરૂ લૂટાવા બરાબર તે માનતો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી થોડો વખત રાજ્યમાં શાન્તિ ચાલ્યાથી તે શાન્ત થઈ બેઠો હતો, પણ તેથી તેનો લડાયક જુસ્સો કાંઇ નરમ પડી ગયો નહોતો. તે માત્ર લઢાઈનું મેદાન ખોળતો હતો. વગર કારણે કોઈના ઉપર લઢાઈ લઈ જવી, અને પોતાના શૂરા સરદારોનું લોહી રેડવું, તે એને પસંદ નહિ હતું. લઢાઈ કરવામાં પૈસાની ને માણસની કેટલી બધી ખુવારી થાય છે, રૈયત કેટલી બધી હેરાન થાય છે, વેપારને કેટલી હાની પહોંચે છે, એ બધું તે સમજતો હતો; ને તેથીજ તે કોઇના ઉપર વગર કારણે લઢવા જવાને રાજી નહિ હતો. દેશમાં સલાહ શાન્તિ રાખી પ્રજાની આબાદી વધારવા ઉપર જોકે એનું લક્ષ વિશેષ હતું, તથાપિ એ સલાહશાન્તિનો કે પ્રજાની આબાદીનો ભંગ કરવા કોઈ આવે તો તેનો નાશ કરવાને તે કાંઈ વિલંબ લગાડે તેમ નહોતું. અને તેથીજ જ્યારે પહાડી લોકો પોતાના મુલકમાં લૂટફાટ કરી પ્રજાને રંજાડવા લાગ્યા એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે, તેણે એ લોકો ફરીને આવે તો તેમનો સમૂળો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પોતાનો ઠરાવ પોતાના સામંતોને જણાવી દીધો. કેમકે તેમની સલાહ લેવી પડે કે તેમની મંજુરી લેવી પડે તેવું તો કાંઈ હતુંજ નહિ. લાખારાણાના

શાન્ત સ્વભાવથીજ માત્ર મેવાડના સીસોદીઆ સિંહો શાન્ત થયા હતા. પણ તેમને જો કોઈ છંછેડે તો તેમના દુશ્મનોનો ધાણ કહાડવાને વાર લગાડે એમ નહોતું. મેરવાડાના પહાડીઓનો નાશ કરવાનો ઠરાવ લાખારાણાએ તેમને જણાવ્યો કે આ મેવાડી સિંહો ગર્જના કરી ઉઠ્યા.

મેરવાડાના પહાડીઓ લાખારાણાના આ ઠરાવથી અજાણ્યા હતા. તેઓ લાગ જોઈ મેવાડના મૂલક ઉપર ઉતરી પડ્યા; ગામો બાળવા ને લૂટવા લાગ્યા; મોટા શાહુકારોને બાન પકડી લેઈ જવા લાગ્યા; અને તેમનાં સગાંવહાલાં પાસેથી તેમના છુટકારા માટે હજારો રૂપિઆની માગણી કરવા લાગ્યા. મેવાડના ફળદ્રુપ ખેતરો ને વેપારીઓની વણજારો લૂટવા માંડી. તેથી બાપડા ખેડુતો ને વેપારીઓ, નિર્બળ સ્ત્રીઓ ને નિરાધાર બાળકો, રોગી ને વૃદ્ધ માણસો ચિતોડમાં ભરાવા લાગ્યા. લાખારાણાને આ વાતની ખબર પડતાંજ પોતાના સરદારો અને પટાવતોને પોતપોતાના લશ્કર સહિત તૈયાર થવાને અને બીજે દિવસે તે પહાડીઓના ઉપર જવાને ચિતોડના દરવાજા બહાર હથીઆરબંધ આવી હાજર થવાનો હુકમ કર્યો. તેઓ પણ લાખારાણાના હુકમની રાહ જોતા હતા. સવારના પહોરમાં ૮૦ હજાર કરતાં વધારે સીસોદીઆનો ચિતોડના કિલ્લા બહાર મેદાનમાં જમાવ થયો. ૮૦ હજાર ચિતોડીઓ આખા મેરવાડનો નાશ કરવાને તો શું, પણ અરવલ્લીના ડુંગરને મૂળથી ઉખેડી નાંખવાને બસ હતા. ખોંખારા કરતા અશ્વ ઉપર ભાલા, બરછી, તરવાર, જમૈયો, કટાર અને તીરકામઠાથી સજ્જ થઈ સઘળા ચિતોડના મેદાનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. સઘળા રાણાસાહેબની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા છે, એવામાં લાખારાણો ઘોડો કુદાવતો સર્વ હથીઆરો સજી મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો. રાણાસાહેબ આવ્યા કે સઘળાઓએ જેજેકારનો પોકાર કરી મૂક્યો. સઘળી જાતના વાજીંત્ર વાગવા લાગ્યાં. ભુંગળ, ભેરાઈ ને શરણા-

ઇના નાદ થઇ રહ્યા. ભાટચારણો શૂરી કવિતાથી આ શૂરાઓના શૂરમાં ઉમેરો કરવા લાગ્યા; બાયલા માણસને પણ આ શૂરી કવિતાથી શૂર ચડે, તો આતો શૂરા સીસોદીઆ હતા, તેઓ એથી બમણા ઉન્મત્ત થયા. રાણાસાહેબ શી આજ્ઞા આપે છે, તેઓ શું કહે છે તે સાંભળવાને એ શૂરાઓના શૂરા અશ્વો પણ સઘળા એકપગા થઈ રહ્યા.

નકી પોકારના અવાજથી સઘળા શાંત થયા. ૮૦ હજાર સ્વારો ઉભા હતા પણ ઘોંઘાટ કે ગરબડાટ હતો નહિ. એવે ટાણે રાણાસાહેબે નીચે પ્રમાણે તેમને આજ્ઞા આપીઃ—મારા શૂરા સામંતો ને સીસોદીયાઓ, લઢાઈની અંદર કેવી બહાદુરી કરવી ને કેમ વર્ત્તવું, રજપૂતોના ધર્મ શા છે, પોતાના સરદારને તાબે કેમ રહેવું એ સઘળું તમને શીખવવું પડે તેમ નથી. મેવાડપુત્રો, તમે આજ સુધી પરાક્રમો કરેલાં છે, તમારા દુશ્મનોના શિર નીચે નમાવ્યાં છે, અને કીર્ત્તિ મેળવી છે, તેવીજ કીર્ત્તિ આજે તમારા પરાક્રમથી તમારા દુશ્મનો ઉપર મેળવવાને તમને બોલાવ્યા છે. જેના રક્ષણાર્થે જગતકર્તાએ આપણને જન્મ આપેલો છે, તેને આપણા જંગલી દુશ્મનો પીડે છે, તેમની માલમત્તા લૂટે છે અને હેરાન કરે છે, તેમના ત્રાસથી અબળાઓ, નિર્બળ, બાળક અને વૃદ્ધ, ખેડુત ને વેપારીઓ, બૂમો મારતા ચિતોડમાં ફરિયાદે આવ્યા છે; તેમની વહારે જવું એ આપણો ધર્મ છે. તેમને—દુઃખ દેનારાને મારીને આપણી પ્રજાને એ દુઃખમાંથી મૂક્ત કરવી એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; અને એ ફરજ બજાવવા માટે આજે મેં તમને બોલાવ્યા છે. દુશ્મનોને ચોતરફથી ઘેરીને એવા નરમ કરવા જોઇએ કે ફરીને તે કોઈ વાર માથું ઉંચું કરી શકે નહિ. માટે મારા બહાદુર ભાઇઓ, મારી સાથે ચાલો અને આપણી શાંતિ ને આબાદીનો ભંગ કરનારને તેમની ઉન્મત્તાઇનો સ્વાદ ચખાડો. આ શબ્દ સાંભળતાંજ સઘળા સિંહો ગાજી ઉઠ્યા. સઘળે જયજયકારનો

અવાજ થઈ રહ્યો. ઠરાવ કરી લશ્કરના ચાર ભાગ પાડી ચારે દિશાએ વહેંચાઇ ગયા. મુખ્ય ભાગ રાણા સાહેબની સાથે દુશ્મનોની સામે ચાલ્યો. બાકીના ત્રણ ભાગ ત્રણે દિશા તરફથી તેમને ઘેરી લેવા ચાલ્યા. ગયા સૈકામાં લાર્ડ હેસ્તિંગ્સના વખતમાં પિંઢારાનો નાશ કરવાને જેવી ગોઠવણી કરી હતી, તેવી ગોઠવણી રાણાએ કરીને પિંઢારાની પેઠે આ પહાડીઓને ઘેરી લીધા. કોઈ ઠેકાણે આ પહાડીઓ સીસોદીઆના શૂરનો સ્વાદ ચાખવાને સામા થયા નહિ. તેઓ પાછા હઠતા હઠતા છેવટે તેમના મુખ્ય શહેર વૈરાટગઢમાં ભરાયા. ચારે બાજુથી મેર લોકોને દબાવતું આ શૂર સૈન્ય વૈરાટગઢની આસપાસ એકઠું થયું, સુરંગો ફોડીને કિલ્લો તોડી સીસોદી સૈન્ય શહેરમાં દાખલ થયું, ને મેર લોકોની કતલ ચલાવવા માંડી, ત્યારે તેઓ તાબે થયા. તેમણે રાણાજીની આગળ હથીઆર મૂકયાં ને શિર નીચાં નમાવી પોતાનાપર રાણાજીની દયા ચાહી. તાબે થએલા અને હથિયાર વગરના દુશ્મનને મારવો એ આ શૂરાઓ બાયલાપણું સમજતા હતા. તેથી તાબે થયા પછી તેમણે મેરોને મારવાનો મનાઇ હુકમ કહાડયો. પણ વૈરાટગઢનું તો નામજ નાબુદ કરવાનું રાણાજીએ નક્કી કર્યું હતું, માટે એ ગઢનો નાશ કરી ત્યાં આગળ એદનૂર નામે નવું ગામ વસાવ્યું; તથા મેરોને એ નવા ગામમાં વસવાની આજ્ઞા આપી. રાણાજીના દયાળુ સ્વભાવે અને દુશ્મનો ઉપર બતાવેલી અસાધારણ મહેરબાનીએ આ પહાડી મેર લોકોના મનમાં એટલી તો અસર કરી હતી, કે તેઓ રાણાજીના રાજ્યમાં રહેવાને બહુ ખુશી થયા; અને આગળ જતાં મેવાડપતિઓને સંકટને સમયે મદદ કરી. તેમણે આ વખતની મહેરબાનીનો બદલો વાળી આપ્યો. આ વખતે જે મેર લોકો નાસી ગયા હતા તે કાઠીઆવાડમાંના બર્ડા ડુંગરની તલેટીમાં પોરબંદરના રાણાને આશ્રરે આવી વસ્યા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

મેરવાડામાં શાંતિ કરી રાણાજી ચિતોડ જવાનો વિચાર કરે

છે, તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે મહમદશાહ લોદીની સરદારી નીચે દિલ્લીનું પાદશાહી લશ્કર મેવાડ જીતવાને આવે છે. લોદીને માલમ નહોતું કે મેવાડના સીસોદીઆ કેવા શૂરા છે, તેમ બહાદુર મેરો પર મેળવેલી જીતથી કેટલા ઉન્મત્ત થએલા છે. તે તો માત્ર ખેતસીના અકાળ મોતથી અને મેરોએ ચલાવેલી લૂટથી થએલી ગરબડનો લાભ લેવાને લાખારાણાના પરાક્રમનાં અજાણપણામાં આવ્યો હતો. આવા વખતમાં તે મેવાડ જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત ભેગું જોડી દેવાની પૂર હોંસમાં આવ્યો હતો. પણ ઘેલોટીઓના પરાક્રમથી ને સ્વભાવથી તેના સરદારો ને લશ્કર વાકેફગાર હતા. તેઓ જાણતા હતા કે મેવાડીઓ દુશ્મનના હુમલા વખતે માંહોમાંહેનું વેર ભૂલી જઇ સ્વદેશ રક્ષણ માટે એક થઈ જાય એવા છે, તેથી લોદીના મોટા મોટા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મેવાડના સૂતા સિંહોને જગાડી માણસોનો ઘાણ કહાડાવી આબરૂ ખોઇ નાસી આવવું, તે કરતાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જઈ બીજા મૂલક જીતવો એ સારૂં છે. પણ આ ધર્માંધ લોદી આ નેક સરદારોની નેક સલાહ માને એવો નહોતો. તે ઘણો હઠીલો હતો, તેણે કોઈનું કાંઈ નહિ ગણકારતાં લશ્કરને આગળ કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો. એમ કરતાં પાદશાહી લશ્કર રાણાજીના નવા વસાવેલા શહેર બેદનૂર આગળ આવી પહોંચ્યું.

મુસલમાની લશ્કર આવ્યું કે રાણાજીએ પોતાનું સૈન્ય જમાવી હુકમ કર્યો ને કહ્યું કે ભાઇઓ, તમોએ હમણાં મેર લોકો ઉપર જેવી જીત મેળવી છે તેવીજ જીત આ વખતે તમારા ધૈર્યથી ને બહાદુરીથી મેળવવાની છે. આ પહાડી ને હાડી લોકો કરતાં મુસલમાનો જીતવા કાંઈ વધારે મુશ્કેલ નથી. વિખરાયલા પહાડીઓને જીતવામાં જેટલો વખત ને જેટલી મહેનત પડી, તેટલો વખત અને તેટલી મહેનત આ એકઠા થઈ આવેલા મુસલમાનોને જીતવામાં પડવાની નથી. તમારા અડગ અને અચળ ધૈર્ય-

થી થએલા અતૂટ હુમલાના પ્રચંડ માર આગળ તેઓ ટકી શકવાના નથી. શૂરા સિંહો, તમારા આગળ એ મેંઢાઓ ટકી શક્યાં નથી ને ટકવાનાં પણ નથીજ. મારા વડીલો હમીરે અને પિતા ખેતસીએ તેમને તમારાજ પરાક્રમની સહાયથી મારી કહાડયા છે તે છતાં તે ભૂલી જઈ આ ધર્માંધ લોદીએ ફરીને એકવાર ગરીબ મેંઢાને તમારી આગળ આણ્યાં છે. લાખો મેંઢાના ટોળાથી કાંઈ સીસોદીઆ સિંહો બીહીવાના નથી, એ આ અજ્ઞાન લોદીને માલમ નથી. માટે શૂરવીર ભાઈઓ, મારી સાથે એકજ સપાટે સિંહ ગર્જના કરી તેમના ઉપર તૂટી પડો કે આપણે આપણા ધર્મ-શત્રુઓને આપણી ભૂમાતાને અપવિત્ર કરતા અટકાવી મારી કહાડીએ. ભાઈઓ, બીક કે ભય તે શું છે એ તો આપણને માલમજ નથી. દુશ્મનોએ આપણી પીઠ જોઈજ નથી અને જોવાના પણ નથી. મરવું કે મારવું એજ આપણો ક્ષત્રીનો ધર્મ છે, ક્ષત્રાણીઓની કુખ વગોવવાને કોઈ ક્ષત્રીજાયો રણભૂમિમાં દુશ્મનને મારવામાં આજસુધી કાયર નીવડ્યો નથી ને નીવડવાનો પણ નથી એ મારી ખાતરીજ છે. માટે ચાલો આપણા ભાલા ને તરવારો સંભાળો અને દુસ્મનને તેનો સ્વાદ ચખાડી ફરીને મેવાડનું નામ ભૂલી જાય તેમ કરો. એમ બોલતાંમાં હરહર મહાદેવ કરતા ને એકલિંગજીની જે, મેવાડપતિ રાણાજીની જે, એમ બોલતા સઘળા મેવાડીઓ મુસલમાનોપર ધસારાબંધ તૂટી પડ્યા.

મુસલમાન લશ્કરમાં પણ એ વખતે સળો પેઠેલો નહોતો. તેઓ આળસુ કે સુસ્ત બની ગયા નહોતા, તેમ મોજશોખી કે આનંદી પણ થયા નહોતા. તેઓ લઢાઈમાં કસાયલા ને બીજે ઠેકાણે મેળવેલી જીતોથી ઉન્મત્ત થઇ ગએલા, ધર્મ જુસ્સાથી ભરેલા હતા. દીનનો ઝુંડો તેમનું ચાલે તો મેવાડમાં પણ રોપવાને અને એવા કામમાં જીવ આપવાને તૈયાર થઇ આવેલા હતા. તેઓ આજના વખતના જેવા વાણમારખાં મિયાં નહિ હતા, તેઓ

ખરાજ બહાદુર અને દઢતાથી લડે એવા હતા. પણ આ ઠેકાણે તેમની દ્રઢતા ટકી નહિ. તેમની હોંસ પાર પડી નહિ. લાખારાણાએ પઠે મહમદશાહ ઉપર ધસારો કર્યો ને તેના હાથીના માવતને એક ભાલાથી ઠાર માર્યો. પરંતુ તેથી મહમદશાહ બચ્યો. માવત વિનાનો ઉન્મત્ત હાથી સામો રહી શકયો નહિં, ને પાછો ફરી મહમદશાહને લેઇ ચાલ્યો. લાખારાણાનો દાખલો લેઈ સઘળા સીસોદીઓ હરહર મહાદેવ કરતા મુસલમાનોપર એટલા તો જુસ્સા ભેર કૂદી પડયા અને ભાલા ને તરવારો એટલી તો ચપળતાથી ચલાવી કે મુસલમાનો હબક ખાઈ પાછા હઠયા. તેમાં મહમદશાહ નાઠાથી વધારો થયો ને પાદશાહી લશ્કરમાં ભંગાણુ પડયું. જેમ જેને ફાવ્યું તેમ તેઓ નાઠા. મહમદશાહ પકડાઈ ગયો હોત, પણ તે એક તેજી ઘોડાપર સ્વાર થઇ નાસી ગયો. કેટલાક સરદારો ને થોડુંક લશ્કર પણ તેની સાથે નાસી જઇને બચ્યું. ઘણું તો કપાઈ ગયું ને બાકીનું તાબે થયું. રાણાએ તેમનાં હથીઆર લેઇ તેમને દિલ્લી પાછા જવાની રજા આપી. જે મુસલમાનો મહમદશાહની સાથે નાઠા હતા તેમને પકડવાને તેમની પાછળ કેટલુંક મેવાડી લશ્કર ગયું હતું. તેઓ અંબર સુધી તેમની પાછળ પડયા. તેમાંના કેટલાકને પકડીને તેમનાં હથીઆર લેઇ લીધાં, પણ કેટલાક સલામત દિલ્લી જઇ પહોંચ્યા, ને પાદશાહને આ હારની ખબર આપી. દિલ્લીનો પાદશાહ ફીરોજુદ્દીન એવો શાંત પ્રકૃતિનો હતો કે તેને બીજી વાર મેવાડપર હુમલો કરી આવી ખરાબીમાં પડવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ.

આ પ્રમાણે લાખો રાણો મુસલમાનોના હુમલાથી મુક્ત થયો. પણ તેને પરાક્રમ બતાવવાનો વખત હજુ પૂરો થયો નહોતો. અંબર આવેલા સીસોદીઆ સૈન્યને પાછા વળતાં ખબર મળી કે નગરચાળના સંકળ જાતના રજપૂતો મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારીમાં પડેલા છે. આ ખબર રાણાજીને જલદી આપવા સારૂ

તેમણે પોતાના અશ્વોને દોડાવી મૂકયા. એક સાસે રાણાજી પાસે આવીને તેમણે સર્વ વાત નિવેદન કરી. બે વાર જીત મેળવેલા લશ્કરને જીતનાજ જુસ્સામાં દોરીને આ લોકોને હરાવવા એ ડહાપણનું કામ છે. વળી દુશ્મનો આપણા મૂલક ઉપર આવે અને આપણા મૂલકમાં લઢાઇ ચલાવે તે ઠીક નહિ. આપણે જીતીશું એ તો નક્કીજ છે, પણ તે સાથે આપણા મૂલકની ઘણી ખરાબી થવાની. જેટલો વખત લઢાઈ ચાલે તેટલો વખત લોકો ભયભીત રહે, વેપાર રોજગાર બંધ પડે અને ખેતી થાય નહિ, તો તેથી આપણને તે મેળવેલી જીત પણ મોંઘી પડે. માટે બેહેતર છે કે દુશ્મનો આપણા મૂલક ઉપર આવે તે પહેલાં તેમના સામા આપણા મૂલકની બહાર તેમની સાથે લઢાઈ કરવી. આ વિચાર સઘળા સરદારોને પણ પસંદ પડયો અને સઘળા એકમતથી લડવાને હા કહી ઉઠયા. પછી ઉપરની બન્ને લડાઇઓમાં જે ઘાયલ થયા હતા તેમને ચિતોડ મોકલી દેવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમ સાંભળી સઘળા ઘાયલો નારાજ થયા. તેમણે કહ્યું કે મહારાજ અમને લઢાઈમાં સાથે લો. અમને લઢાઈ થતા સુધીમાં આરામ થઇ જશે અને કદાચ લડાઈમાં મરી જઈશું તોપણ સ્વર્ગમાં જઈશું. અમને લઢાઈમાં આવવાની બહુ હોંસ છે, અમને ચિતોડ મોકલીને નિરાશ કરશો નહિ. અમારા દેશના રક્ષણ અર્થ ને આબરૂના રક્ષણ અર્થે અમે મરવાને, અમારો દેહ અર્પણ કરવાને તૈયાર છીએ લઢાઈમાં અમારા જખમો રૂઝાઈ જશે. અમારા ઘા અમને જણાશે નહિ. માટે મહારાજ અમને સાથે લો. અમારાથી નહિ લઢાય તો અમે જોઈશું તો ખરા કે અમારી ભૂમાતા—અમારી જનેતાના રક્ષણાર્થે અમારા શૂરા બાંધવો કેવા લઢે છે! મહારાજ અમને ચિતોડ મોકલ્યાથી અમે નિરાશ થઈશું. ચિંતામાં અને નિરાશામાં અમારા ઝખમો રૂઝાશે નહિ ને અમે રીબાઇને મરણ પામીશું. એમ થવાથી અમારો આત્મા પણ સ-

દુર્ગતિ નહિ પામે. માટે અમને લડાઈમાં આપની સાથે રહેવા દેવાની પરવાનગી આપો. અમે મુસાફરીનું ને લડાઈનું જોખમ માથે લેવાને તૈયાર છીએ. આ પ્રમાણે લડાઈના રસીઆ ઘાયલોનું બોલવું તથા તેમના જેવા બીજા સૈનિકોએ તેમને ટેકો આપ્યાથી છેક અશક્ત ને જીવવાની આશા વગરના ઘાયલોને ચિતોડ મોકલી બાકીનાને રાણાસાહેબે પોતાની સાથે લીધા.

અંબરની લગભગ રાણાજીનું લશ્કર વાજતે ગાજતે આવી પહોંચ્યું; ત્યારે તેમની આગલી હરોલને દુશ્મનો નજરે પડ્યા. તારના દોરડાં તો હમણાં નાંખ્યાં છે. પ્લેવનામાંથી* ઓસ્માન પાદશાહે વીડીન તરફ રૂશિયન લશ્કરને ભેદીને જવા સારૂ હુમલો કર્યાની ખબર આવી કે આખું રૂશિયન લશ્કર ઓસ્માન પાદશાહના તૂર્કી લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યું. એ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાથી બન્યું હતું. પણ એથીએ વધારે ઝડપથી દુશ્મનો આવ્યાની ખબર આખા મેવાડીઓના લશ્કરમાં ફેલાઈ ગઈ. સઘળા સાવધ થયા ને દુશ્મનો ઉપર હુમલો કરવાનો રાણાજીનો હુકમ સાંભળવાને ટાંપી રહ્યા. સંકળ રજપૂતોને પણ મેવાડીઓ આવ્યાની ખબર પડી. તેઓ પણ ત્વરાથી લઢવાને માટે ગોઠવાઈ ગયા. બન્ને લશ્કરો રજપૂતોનાં હતાં, બંને લશ્કર પરાક્રમી ને શૂરાં હતાં, ને બન્ને લશ્કરના રાજા ને સરદારો બહાદુર ને લશ્કરને પ્રિય હતા. ચિતોડીઓને આ ઠેકાણે મુસલમાનોપર ને જંગલી મેરોપર જીત મેળવવાની નહોતી. આ જીત તો તેમના જેવાજ બહાદુર રજપૂતોપર મેળવવાની હતી. સરખે સરખા અને પોતાના જાત ભાઈઓ સાથે લઢવાનું હતું. પણ શૂરા સીસોદીઆને મન તો આ બહાદુર સંકળોની બહાદુરી પણ કાંઈ વિસાતમાં નહોતી. બે વાર જીત મેળવી શૂરમાં

---

* એ લઢાઈ ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં યૂરોપમાં તુર્ક ને રૂશિયન વચ્ચે થઈ હતી. તેમાં તૂર્ક સેનાપતિ ઓસ્માન પાદશાહને રૂશિયન લશ્કરે પ્લેવના નામે ગામમાં ઘેરી લીધો હતો.

ઉન્મત્ત થઈ ગએલા અને સ્વદેશાભિમાનના આવેશથી પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે જીવપર આવેલા સીસોદીઆ દુશ્મનોપર એટલા તો જુસ્સાથી તૂટી પડ્યા કે આ બહાદુર સંકળોની બહાદુરી તેમના સામી ટકવાને અશક્ત થઈ પડી. રજપૂતો સ્થિર થઈ ઉભા, પણ મેવાડીઓના માર આગળ તેઓ નીચે પડ્યા, ઘણા તો પોતાની જગા આગળજ કપાઈ ગયા, જાતે રજપૂતો એટલે મુસલમાનોની પેઠે ભાંગી જવું અને દુશ્મનને પીઠ બતાવવી, એ તેમને નીચું લાગ્યું. એમ કરવાથી તો પોતાની જનેતાની કુખ વગોવાય એમ તેઓ માનતા હતા; માટે જ્યાં જે ઉભા હતા ત્યાંજ તેઓ કપાઈ મુઆ. સંકળોનો રાજા પંડે તાએ થવું કે ભાગી જવું પોતાને પસંદ નહિ પડવાથી લઢાઇમાં લઢતો લઢતોજ મરાયો, રાજા પડ્યા પછી થોડા બચ્યા હતા તે, રાણાજીની આગળ હથીઆર મુકી શરણ થયા. રાણાજીએ તેમની બરદાસ કરી પાછા તેમને વતન મોકલી દીધા. આ પ્રમાણે ત્રણ મોટી જીત મેળવી પોતાના દુશ્મનોને તારાજ કરી, ગાજતે વાજતે લાખોરાણો પાછો ચિતોડમાં દાખલ થયો.

હવે લાખારાણાના સઘળા રાજ્યમાં સલાહશાન્તિ પસરી. જે લોકો પહાડી મેરના લોકોના ડરથી ચિતોડમાં આવી ભરાયા હતા, તેઓ સર્વ પોતપોતાને ઠેકાણે વેરાવા લાગ્યા. ખેડુતો ને વેપારીઓ પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. વણઝારાની વણઝારો ચાલવા લાગી. નિર્ભયપણે સર્વે પોતપોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. ચોર ને લૂટારાનો ડર મટ્યો. લાખારાણાના નામથી હરામખોરો પોતાની હરામખોરી છોડી દેઈ ખેતીએ વળગ્યા. રસ્તે સોનું ઉછાળતા જઇએ તોપણ કોઇ નામ લે નહિ એવી શાન્તિ થઇ. વાઘ ને બકરી એક આરે પાણી પીવા લાગ્યાં. આવા શાન્ત વખતને લાખોરાણો ચહાનારો હતો. છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં દેશની થયેલી ખુવારી એક વરસમાં વળી ગઇ. ખજાનો તર થવા લાગ્યો.

લાખારાણાના બાપ ખેતસિંહે ચપ્પણના ભીલલોકો પાસેથી કેટલોક મૂલક જીતી લીધો હતો, તે ભાગમાં જાવડાનો કસ્બો હતો. આ કસ્બો લાખારાણાના વખતમાં ઘણો ઉપયોગી જણાયો, તેમાંથી કલાઇની ને રૂપાની અમૂલ્ય ખાણો મળી આવી. એમાંથી કલાઇ ને રૂપું જથાબંધ નીકળવા લાગ્યું. એતો સ્વભાવિકજ છે કે એક લોભ પૂરો થયો કે બીજો જાગે. આ ખાણોની શોધથી રાણો બીજી ખાણોની શોધ કરવા લાગ્યો. મેવાડની જમીનનું ઉપરદળ જેવું ફળદ્રુપ હતું તેવુંજ નીચલું પડ ખનિજ પદાર્થને માટે ઉપયોગી થઇ પડયું, રાણાની શોધ નિષ્ફળ ગઇ નહિ. ત્રાંબાની, સીસાની ને સુરમાની મોટી મોટી ખાણો મેવાડના મૂલકમાં હાથ લાગી. એ પ્રમાણે લાખારાણાના વખતમાં કલાઇ, રૂપું, ત્રાંબુ, સીસું ને સુરમો જથાબંધ નીકળવા લાગ્યાં. દેશમાં સલાહશાન્તિ, મૂલક ફળદ્રુપ અને ખનિજ પદાર્થોની આટલી શોધ, એટલે મેવાડનો મૂલક આબાદ થવામાં શી કમી રહે? દેશમાં ધંધાદારીઓ, વેપારીઓ, ખેડુતો, સઘળા પૈસે ટકે તર થયા; વેપાર પણ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. ખજાનામાં નાણું ઉભરાવવા લાગ્યું. લડાઇ લડવાનું તો હતું નહિ, એટલે ખજાનાનો ઉપયોગ કરવા તરફ લાખારાણાએ લક્ષ દોડાવ્યું.

પોતાની પ્રજા સુખી થાય, કારીગરોને ઉત્તેજન મળે, જરૂરને વખતે કામ લાગે અને પોતાનું નામ અમર રહી જાય એવા લોકોપયોગી કામો કરવાને રાણાએ આરંભ કર્યો. પહેલું તો પરદેશીઓના હુમલાથી રક્ષણ થાય માટે મોટા મોટા ને મજબૂત કિલ્લા બંધાવ્યા. દુશ્મનો નજીક આવી શકે નહિ ને એકદમ લઇ કે તોડી શકે નહિ, ખોરાકી પોશાકી વગેરે પુષ્કળ રાખી શકાય, એવી જાતની રચનાવાળા કિલ્લા બંધાવવામાં તેણે પોતાની સઘળી અક્કલ વાપરી. વળી કિલ્લા એવે ઠેકાણે બંધાવ્યા હતા કે જ્યારે જોઇએ ત્યારે, જેટલી જોઇએ તેટલી ખોરાકી મળી શકે, તેમજ

કિલ્લાની અંદર પાણીનો ખુટાડો પડે નહિ માટે મોટાં મોટાં સરોવરો ને કુંડો બંધાવ્યા. દેશના બંદોબસ્ત માટે પાકું કામ કર્યા પછી એણે દેવળો બંધાવવા પાછળ લક્ષ લગાડયું. અલાઉદ્દીનખુનીએ ઘણાં દેવળો તોડી નાંખ્યાં હતાં તે સઘળાં તેણે નવાં બંધાવ્યાં અને ભાગી તુટી હાલતમાં આવી પડેલાં દેવળો સમરાવ્યાં. દેવળોની નકશી અને બાંધણીની મજબુતી વખાણવા લાયક હતી. પછી એણે લોકોપયોગી કામ આરંભ્યાં. જ્યાં જ્યાં પાણીની તંગી હતી ત્યાં ત્યાં તેણે મોટાં મોટાં તળાવો ને કુંડો કરાવ્યા કે દુકાળના વખતમાં પણ પાણીની તાણ પડે નહિ. સરોવરનું પાણી વહી જાય નહિ, માટે તેમને ફરતી મોટી મોટી પાળો કરાવી; તથા ખેતીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવા બંધ બંધાવ્યા. મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ અને સદાવ્રતો ચાલુ કર્યાં. આ બધાં કામ કરવામાં રાણો પંડે દેખરેખ રાખતો. મજુરોને બરાબર મજુરી મળે માટે તપાસ રાખતો અને સારા કારીગરો પોતાની કારીગરીના સારા નમુના બનાવે, તેમને મજુરી ઉપરાંત ઈનામ આપતો. નવી નવી કારીગરી અને નવી નવી હુનરકળાની શોધો એ કારણથી એના વખતમાં ઘણી થઈ.

લાખારાણાને ઘણાં છોકરાં હતાં, તેમાં ચંદ્રસિંહ સૌથી મોટો હતો. એના વંશના ચંદાવત કે સલુમ્બ્રા કહેવાયા. એજ પ્રમાણે લુણાના વંશના લુણાવત ને દુલાના વંશના દુલાવત કહેવાવા લાગ્યા. રાણો એટલો ઘરડો થયો કે તેના છોકરાને ઘેર પણ છોકરા થયા; એ સઘળા પોતપોતાની જાગીર લઇ જુદારહેવાલાગ્યા.

એક દિવસે રાણો દરબાર ભરી ગાદીએ બેઠેલો છે. મેવાડનું છત્ર માથે ધરેલું છે. બંદીજનો રાણાના ગુણ ગાય છે. દરબારીઓ પોતપોતાના પરાક્રમની માંહોમાંહે વાતો કરે છે, કેટલાક રાણાની સાથે વાતે વળગેલા છે. ચંદ્રસિંહ પાટવીકુંવર બહાર ગએલા છે, એવામાં નકી પોકારનારે નકી પોકારી. મંડોરના રાવ

રણમલ રાઠોડે પોતાની દીકરીનો ચાંદવીકુંવર સાથે વિવાહ કરવા સારૂ શ્રીફળ આપી ગોરને મોકલ્યો. એ ગોરે દરબારમાં આવી રાજાને આશીર્વાદ દીધો ત્યારે નકીવાલે નકી પોકારી. સઘળા દરબારીઓ ચૂપ થઇ ગયા, ગોર ક્યાંથી આવ્યો છે, શામાટે આવ્યો છે, એ બધાની પૂછપરછ ચાલી. ગોરે મંડોરના રાવની કન્યાના વિવાહ કરવા શ્રીફળ લઈ આવ્યો છું એમ કહ્યું. રાણાજીએ મુછપર હાથ નાંખી કહ્યું કે “ આવી ધોળી દાઢીવાળા વૃદ્ધને માટે કાંઇ એ નાળિએર ન હોય. અમારો ચંદ્રસિંહ બહાર ગયો છે, હમણાં આવશે. તમે બેસો. ” એમ કહી ગોરને બેસાડયો. ને ચંદ્રસિંહને તેડું મોકલ્યું. તેડવા જનારે રાજાએ મશ્કરીમાં ગોરની સાથે કરેલી વાત ચિંદ્રસિંહને કહી, તેથી દરબારમાં આવી ચંદ્રસિંહે કહ્યું કે “ પિતાજી, મશ્કરીમાં પણ જે કન્યાને પરણવા તરફ આપનું મન ગયું તે મને ખપે નહિ. મારાથી તેની સાથે પરણાય નહિ, માટે આ શ્રીફળ આપ સ્વિકારો. ” રાજાએ અને દરબારીઓએ ઘણું સમજાવ્યો, પણ ચંદ્રસિંહ એકનો બે થયો નહિ. છેવટે રાણાએ પરણવાનો ઠરાવ કર્યો. રાણાએ ચંદ્રસિંહને કહ્યું કે “ હું પરણું ખરો, પણ મંડોરનો રાવ પોતાની દીકરીનો દીકરો મેવાડપતિ થાય, એવી આશાથી કન્યા દેછે માટે એને જે દીકરો થાય તે મેવાડપતિ થાય. તારે ગાદીનો દાવો છોડવો પડશે. ” અને પહેલા દરજ્જાનો ઉમરાવ થઇ રહેવું પડશે. ચંદ્રસિંહની દૃઢતા હવે જોવાની હતી. ચંદ્રસિંહ શું કહે છે તે સાંભળવાને સઘળાઓ આતુર થઇ રહ્યા, પણ તેમની આતુરતા લાંબીવાર ટકી નહિ. રાણાના મોમાંથી બોલ નીકળતાંજ ચંદ્રસિંહે મેવાડની ગાદીનો દાવો નહિ કરવાને અને એકનિષ્ઠાથી મરતા સુધી પહેલા દરજ્જાના ઉમરાવ તરીકે રહેવાને એકલિંગજીના સોગન ખાધા. અસલના રજપૂતો કેવી લાગણીના, કેવા સ્વભાવના, કેવા દૃઢ મનના હતા, તે એકલા ચંદ્રસિંહના આટલાજ દાખલા-

થી સમજાય છે. વળી તેઓ વચન પાળનાર કેવા હતા તે, ચંદ્રસિંહની આગળ ઉપરની વર્તણુંકપરથી જણાય છે. ચંદ્રસિંહની દૃઢતા જોઇ ભાટ ચારણો ને ઉમરાવો પણ તેની નેકીનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

લાખારાણા પરણ્યા. નવી રાઠોડાણી ઘેર આવી અને કેટલીક મુદ્દતે એક પુત્ર થયો, તેનું નામ મોકળજી. આજ કાલ કરતાં મોકળજી પાંચ વરસનો થયો, રાણાજીએ ઘણીજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ગયાજીના પવિત્ર ધામમાં જઇ પોતાનો દેહ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ રાણાજીના મનમાં ગડભાંગ થયા કરતી હતી. ચંદ્રસિંહે ખાધેલા સોગન પોતાના ગયા પછી પાળશે કે નહિ તેની રાણાને ખાતરી થતી નહોતી. ચંદ્રસિંહ ગાદીએ બેસે ને માંહોમાંહે લઢી મરી મેવાડનો આબાદ મૂલક ખરાબ થાય, એ રાણાને ગમતું નહોતું. વળી રાઠોડાણીનો છોકરો ગાદીપતિ થાય, એવી રાણાજીની ઇચ્છા હતી. રાણાજીએ મોકળના જન્મ પછી તેને ગાદી આપવા માટે કોઈવાર ચંદ્રસિંહ આગળ વાત ચલાવવાની હિમ્મત ધરી નહોતી, માટે પોતેજ મોકળને ગાદીએ બેસાડીને ગયાજી જવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે ચંદ્રસિંહની મંજુરી વિના કાંઈ કરી શકાય તેમ નહોતું. રાણાજી વૃદ્ધ થયાથી સઘળો કારભાર ચંદ્રસિંહ ચલાવતો હતો. એના કામથી, હોંશિયારીથી, બહાદુરીથી, સદ્ગુણોથી અને માયાળુ સ્વભાવથી સઘળા લોકોની પ્રીતિ ચંદ્રસિંહ ઉપર ઘણી હતી. આવા સારા અને ખરા હક્કદારને ગાદી નહિ આપતાં મોકળ જે માત્ર પાંચ વરસનોજ હતો તેને ગાદી આપવી એ રાણાજી એકલાથી નહિ બને એવું હતું, માટે તેણે ચંદ્રસિંહને બોલાવીને ગયાજી જવાનો પોતાનો ઈરાદો જાહેર કર્યો અને કહ્યું કે "મારી એવી ઇચ્છા છે કે મારા જતાં પહેલાં મેવાડની ગાદીએ તને બેસાડવો અને મોકળને જાગીર આપવી. માટે તું કહે કે મોકળને શી જાગીર આપીશું?" ચંદ્રસિંહે

કહ્યું કે "ચિતોડની." મારી પણ ઇચ્છા છે કે "આપના જતા પહેલાં મોકળને રાજ્યાભિષેક કરવો અને સલુંબરની જાગીર મને આપો તો હું ત્યાં જઇને રહું." રાણો આ જવાબની રાહ જોતો હતો. આ નેક ઉત્તરથી રાણો ઘણો ખુશી થયો. મોકળને રાજ્યાભિષેક થયો અને પહેલવહેલો ચંદ્રસિંહ તેને નમ્યો. ચંદ્રસિંહને સલુંબરની જાગીર આપી ને તેથીજ તેના વંશના સલુંબ્યા કહેવાય છે. ત્યારથી ચંદ્રસિંહ પહેલા દરજ્જાનો ઉમરાવ થયો, અને તે સાથે એટલો ઠરાવ થયો કે કોઇપણ લેખમાં રાણાની સહી થતાં પહેલાં ચંદ્રસિંહની અને તેના વંશજોની ભાલાની નિશાની થવી જોઇએ. એ નિશાની વિના રાણાજી કોઇ લેખમાં સહી કરે નહિ. મોકળ મોટો થતા સુધી રાજ્યનો સઘળો વહીવટ ચંદ્રસિંહને કરવાને સોંપી રાણાજી ગયાજી પધાર્યા.

ગયાજી ગયા પછી રાણાજીનું શાંત થએલું લોહી ઉકળે એવો એક બનાવ બન્યો. રાણાજી શરીરે વૃદ્ધ થયા હતા, પણ તેમનો જુસ્સો નરમ પડયો નહોતો. ગયાજીના પવિત્ર ધામમાં તૈમુરલેન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, એ ગડબડમાં મુસલમાનોએ આવીને વટાળ કરવા માંડયો, દેવસ્થાનો ને બ્રાહ્મણોને વટાળવા લાગ્યા. ઉદેપુરનો રાણો ઘરડો ને એકલો, પણ આવો જૂલમ કેમ સાંખી શકે ? ઘડપણને લીધે જો કે શરીર ધ્રુજતું હતું, તોપણ જુસ્સો આવ્યાથી પાછું ટટાર થયું, હથીઆરો બીડયાં, અને પોતાનાં માણસો લઇ હરામખોર મુસલમાનોની પૂઠે પડયા. તેમને મારતાં મારતાં રાણાએ બહાર કાઢી મૂકયા. સઘળા ખુશી ખુશી થઇ ગયા. દેવસ્થાનો ને બ્રાહ્મણો મુક્ત થવાથી બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. પણ એવા આશીર્વાદો લેવાને રાણો ઝાઝું જીવ્યો નહિ. ઘરડે શરીરે મુસલમાનો સાથેના કજીઆમાં થએલા જખમ કારી થઇ પડયા. મુસલમાનોને મારતાં જુસ્સામાં એ જખમ ઝાઝા જણાયા નહિ, પણ પાછા વળ્યા પછી જુસ્સો નરમ પડયો, ને જખમોનું દરદ

વધી ગયું. ચઢતે લોહીએ રૂઝાતો જખમો ઉતરતે લોહીએ રૂઝાયા નહિ અને મરતાં મરતાં પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવી, પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતાં અને લોકોના આશીર્વાદ લેતાં રાણાજીએ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી દેહ છોડયો. ઈ. સ. ૧૩૯૯.

અહીં આગળ લાખારાણાનો ઈતિહાસ પૂરો થાય છે; પણ મોકળ મોટો થઇ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવે, ત્યાં સુધીની કથા લાખારાણાના રાજ્યમાં ગણવી જોઈએ. તખ્તનશીન તો મોકળ હતો, પણ સઘળો કારભાર લાખારાણાનો ઠરાવેલો વાલી અને ગાદીનો ખરો હક્કદાર ચંદ્રસિંહ ચલાવતો હતો. લાખા રાણાની સમક્ષ ચંદ્રસિંહે લીધેલું પણ, લાખા રાણાના ગયા પછી અને તે દેવલોક પામ્યા પછી કેવી રીતે પાળ્યું એ બતાવવા સારૂ લાખા રાણાની વાતમાં ચંદ્રસિંહનો કારભાર વર્ણવવો વાજબી છે. ચંદ્રસિંહ બહાદુર નેક ને ટેકી હતો, તેની સાથે રાજયનીતિમાં પ્રવીણ હતો, તે નીચેની વાતપરથી માલમ પડશે.

ચંદ્રસિંહ એના બાપના જેવો પરાક્રમી હોવાથી એના દુશ્મનો એના વખતમાં પણ માથું ઊંચું કરી શક્યા નહિ. ચોરી, લૂટ, ધાડ, ખૂન, એનું તો નામજ નાબુદ થયું. લાંચ લેઇ ન્યાય વેચવો એ ન્યાયાધીશ સમજતો નહોતો રાજયનો બગાડ થાય તે, તેનો પોતાનો થાય એમ તે સમજતો હતો. રૈયતને દુઃખે પોતે દુઃખી અને તેમને સુખે તે સુખી રહેતો. રૈયતના ઉપર જૂલમ ગુજરે કે અન્યાય થાય તે સાંખે એવો એ નહિ હતો. તેના તાબાના નોકરો પણ તેનો દાખલો લેઈ તેવાજ થયા હતા. ઇન્સાફ ઉપર, કારભારીઓના કામકાજ ઉપર, લશ્કર ઉપર, મજૂરોની મજૂરી ને પગારદારોને પગાર બરાબર મળે તે ઉપર, ચોકી ઉપર, ખજાના ને કોઠાર વગેરે ઉપર તેની દેખરેખ હતી. એનાથી કાંઇ પણ ગુપ્ત રહેતું નહિ. તેમ કોઇ રાખતું કે રાખવાનો પ્રયત્ન કરતું નહિ. જેવો પોતે નેક, ખુલ્લા દિલનો, અને અદલ હતો, તેવાંજ તેના તાબાનાં

માણુસો પણ હતાં. તે પોતે પોતાની પ્રજાને ભાઇ બેન પ્રમાણે ગણતો હતો, તેમ બીજાઓ પણ કોઈ ઉપર વાંકી નજરે જોઇ શકે એમ નહોતું. વિક્રમ ને ભોજની જે દંતકથાઓ આપણામાં આજે ચાલે છે તે દંતકથા ચંદ્રસિંહે ખરી પાડી આપી. વેશ બદલી રાત્રે નગરચરચા જોવી, લોકોની દાદ ફરિયાદ દરબારમાં જાતે સાંભળવી, દુઃખી ને દરદીને મદદ કરવી, આવક ખરચની તપાસ રાખવી, હુન્નરકળાને અને વેપાર રોજગારને ઉત્તેજન આપવું. લોકોપયોગી ને રૈયત સુખી થાય એવાં કામો કરવાં, એ ચંદ્રસિંહનું નિત્યકર્મ હતું. તેથી દેશમાં સઘળે આબાદી ને શાંતિ પ્રસરી. ચંદ્રસિંહ જ્યાં જાય ત્યાં લોકો એને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા, અને રસ્તામાં જતાં બારીએ ને જાળીએથી નગરસ્ત્રીઓ ફૂલોથી વધાવવા લાગી. પણ રૈયતને આ સુખ લાંબી મુદત ચાલ્યું નહિ.

રાજ્યમાં સઘળે ચંદ્રસિંહનો કારભાર ચાલતો જોઇ મોકળના મોસાળીઆઓને અદેખાઇ આવી. કનોજના રાજ્યનો શાહબુદ્દીને નાશ કર્યા પછી કેટલાક રાઠોડો મંડોરમાં આવી રહ્યા હતા. એ મંડોરમાં મોકળનું મોસાળ હતું. મંડોરના રાઠોડનું રાજ્ય કાંઇ મોટું નહોતું. ચિતોડના રાણાનું રાજ્ય ઘણું મોટું અને સઘળા રજપૂત રાજ્યોમાં મુખ્ય હતું; માટે પોતાના ભાણેજની બાલ્યાવસ્થામાં પોતે કારભાર કરવો અને લાગ આવે ચિતોડનું રાજ્ય પોતે પચાવી પડવું એવી રાઠોડની ઇચ્છા હતી. પણ જ્યાં સુધી ચંદ્રસિંહ રાજ્યકર્ત્તા હોય ત્યાં સુધી એ રાઠોડો તો શું પણ દિલ્હીના બાદશાહ સરખાથી ચિતોડનું નામ લેવાય એવું નહિ હતું. માટે મોકળના મોસાળીઆએ ચંદ્રસિંહને ખશેડવાનો ઠરાવ કર્યો અને એ કામ પોતાની દીકરીની મારફત કરવાનું ધાર્યું. મોકળની માને મળવાને મીશે મોકળનો મામો જોધો જેણે આગળ જતાં જોધપુર વસાવ્યું તે, અને જોધાનો બાપ રાવ રણમલ થોડા ખીજમતદારો સાથે લેઇ ચિતોડમાં આવ્યા. એક દિવસે રાત્રે એકાંતમાં વાતચિત્ત

કરતાં જોધો પોતાની બેનને કહે છેઃ—બેન રાજ્યાભિષેક તો આપણા મોકળને થયો છે ને રાજ્યકારભાર તો સઘળો ચંદ્રસિંહ ચલાવે છે એ શું ? રાણી કહે—ભાઇ, મોકળ મોટો થાય ત્યાં સુધી ચંદ્રસિંહને કારભાર કરવાનું કામ સોંપીને રાણાજી સીધાવ્યા છે. માટે એ કારભાર કરેછે, પણ રાજ્ય બહુ સારી રીતે ચલાવે છે. રાજ્યમાં લૂટ, ચોરી, કાંઈ થતું નથી. તથા દેશ આબાદ ને સુખી છે. ચંદ્રસિંહ પંડે દુઃખ વેઠીને પણ રૈયતને સુખ આપેછે, તેથી સઘળી રૈયત એના ઉપર રાજી છે.

જોધે કહ્યું કે બેન, રાજયખટપટની વાત તમે ન સમજો. હમણાં પોતે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી રૈયતની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. પણ આગળ જતાં ભારે પડશે. હમણાં મોકળ તો માત્ર નામનો જ રાજા છે, પણ અમે જોઇએ છીએ કે ખરો રાજા તો ચંદ્રસિંહ છે. સઘળું કામ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે. પોતાને ગમેતેમ વર્તે છે. મોકળ તો નાનો છે પણ કોઈ કામમાં તમારી પણ કોઈ જ સલાહ લેછે ? ના. તમને તો માત્ર વરસ દહાડાનું ખર્ચ બાંધી આપ્યું છે તે ખાઓ પીઓ. તમારો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. સઘળું ચંદ્રસિંહને પૂછવામાં આવે. અમારે અને અમારાં માણસોને સારૂં જે જોઇએ તે પણ તમારે ચંદ્રસિંહને કહેવું પડે. રાણો મોકળ કહેવાય, રાજ્યમાતા તમે કહેવાઓ અને તમારે પણ માગવું ચંદ્રસિંહ પાસે. ત્યારે ચંદ્રસિંહ રાણો હોત તે કરતાં હમણાં તેની પાસે શી સત્તા ઓછી છે તે કહો. રાણાનું નામ માત્ર ધારણ કર્યું નથી, અને તે પણ આપણો મોકળ મોટો થશે ત્યારે કરશે. મોકળ મોટો થયા પછી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં માગશે ત્યારે ચંદ્રસિંહ ચોખ્ખી ના કહેવાનો, તેને જાગીર આપી જુદો કાઢવાનો, અને હમણાં તમે કહો છો તેમ ચંદ્રસિંહના ઉપર સઘળા લોકો રાજી છે એટલે તે વખતે મોકળના પક્ષમાં કોણ ઉભું રહેવાનું. સઘળા ચંદ્રસિંહ તરફ થવાના. પછી તમે નાસીને અ-

મારે મંડોર આવશો ત્યારે, કે તમને જેટલી જાગીર આપે તે લઇ ત્યાં રહો ત્યારે. અમારે કાંઇ લેવા કે દેવા નથી. અમારી તો તમે બેન અને મોકળ ભાણેજ, માટે અમને સ્વાભાવિક રીતે લાગે, તેથી અમારી તે લાગણી તમને જણાવી, પછી તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો.

ચંદ્રસિંહ ખરો હક્કદાર છતાં મોકળને રાજ્ય મળ્યું હતું, તે ઉપરથી ભાવ બતાવતાં છતાં અંતરમાં અભાવ રાખે એમ માનવાને કારણ મળે ખરૂં. વળી ચંદ્રસિંહ સામો અભાવ ઉત્પન્ન કરવાને બોલનાર પોતાનો સગો ભાઇ, એટલે રાજ્યલોભથી ચંદ્રસિંહ કદાચ દગો કરે એવો વહેમ આ ભોળી રજપૂતાણી લાવે તો તે અશક્ય નથી. જોધે પણ તેવુંજ ધાર્યું હતું ને તેમજ થયું. જોધાનું વહેમયુક્ત બોલવું સાંભળી—

રાણી—ભાઈ તમે કહો છો એ વાત હવે મારે ગળે ઉતરી. તમે જે કહોછો તે મને ખરૂં જણાય છે. પણ કરવું શું ? મને તો કાંઈ સૂઝ પડતી નથી. એ એટલો તીખો છે કે, એને એક શબ્દ સરખો કહેવાતો નથી. કહીએ તો કારભાર મૂકી જતો રહે. પછી રાજ્ય ઊંધું વળે, તેથી અમે તો ડરતાં રહીએ છીએ. પણ હમણાં તમે હિમ્મત આપતા હોતો હું એને એક વચન કહીશ કે એ જતો રહેશે.

જોધો—એમ ગભરાવાનું કે ડરવાનું કાંઇ કારણ નથી; તમને અડચણ પડશે તો અમે કયાં મૂઆ પડ્યા છીએ; અમે ભાણેજને મદદ નહિ કરીએ તો પછી કોને કરીશું ? માટે તમારે લગારે ડરવું નહિ.

રાણી—ત્યારે તો ભાઈ ઠીક. તમે અહીં આવો તો એના જેવું એકે નહિ. ચંદ્રસિંહને હું કહીશ કે રીસાઇને એ તો જતો રહેવાનો.

જોધો—બેન તમે ઉતાવળ કરશો નહિ. અમે પાછા જઇએ તે પછી તમે કહેજો. નહિ તો વળી અમારે માથે પડશે.

આમ ઠરાવ કરી જોધો ને તેનો બાપ રણમલ પાછા મંડોર ગયા. કેટલેક દિવસે રાણીએ ચંદ્રસિંહ પોતાની સલાહ લેતો નથી તે બાબત ઠપકો દેવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ ચંદ્રસિંહને મોઢામોઢ એક શબ્દ પણ બોલવાને તેની તાકાદ નહોતી; તેથી રાણી પોતોના માણસો આગળ ચંદ્રસિંહની નિંદા કરવા લાગી. વાત એક કાનેથી બીજે કાને ને બીજેથી ત્રીજે એમ ચંદ્રસિંહને માલૂમ પડી. ચંદ્રસિંહ આથી બહુ નાખુશ થયો. પોતે પાક દિલથી બીન સ્વાર્થી મહેનત કરતાં છતાં પણ પોતાના ઉપર રાણીએ વહેમ આણ્યો, એ ચંદ્રસિંહને કારી જખમ લાગ્યો. ચંદ્રસિંહે ધાર્યું કે એને ખર્ચની વાર્ષિક રકમ ઓછી પડતી હશે તેથી રાણી આમ બોલે છે, માટે તે વધારી આપવાને રાણીને કહાવ્યું, પણ તેથી રાણી નિંદા કરતી બંધ પડી નહિ. તેથી ચંદ્રસિંહ છેવટે રાણી પાસે ગયો. રાણીએ એવી રીતે વાતચિત કરી કે તે ઉપરથી તેનું દિલ ઘણું ખાટું થયું, તેથી કારભાર કરવો છોડીને પરદેશ જઈ રહેવાનો પોતે ઠરાવ કર્યો, ને રજા લઈ જતી વખત ચંદ્રસિંહ કહે છેઃ—માતાજી મેં આજ સુધી જેવી એકનિષ્ઠાથી ને પાક દાનતથી કામ કર્યું છે, સઘળા લોકોની અને દરબારીઓની પ્રીતિ મેળવી છે, અને જેવી નેક બુદ્ધિથી રાજ્ય ચલાવ્યું છે, તેવીજ રીતે રાજ્ય ચલાવનાર મારા મેવાડી ભાઇઓના સુખની ખાતર તમને મળે, એવી મારી પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે, પણ તેવા મળવા દોહિલા છે. આટલા દિવસ સુધી તમારા દિલમાં કાંઇ પણ વહેમ નહોતો આવ્યો અને આજે તમે મારા ઉપર વહેમ લાવોછો, તેનું કારણ હું સમજુ છું. જે ખટપટીઆ ને લુચ્ચા લોકોએ તમારૂં દિલ ભમાવ્યું છે, અને મારા ઉપર વહેમ અણાવ્યો છે. તેથી હું કાંઇ અજાણ્યો નથી. પણ તેમણે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર આ કપટજાળમાં તમને ફસાવ્યાં છે. આ મારા બોલ પાછળથી તમને યાદ આવશે ને તમે તે વખતે પસ્તાશો. હવે હું આ રાજ્યની

લગામ આપના હાથમાં સોંપુંછું. એકનિષ્ઠાથી કામ કરતાં છતાં વહેમ આવે, તે ઠેકાણે રહેવું મને નાપસંદ છે, અને તેથી આપની રજા લઉંછું. માજી, મારા સીસોદીઆ ભાઈઓની, મારા ભાઈ મોકળની માફક સંભાળ કરજો. અને હું જાઉં છું તોપણ મોકળ મારો ભાઈ છે ને તમે મારાં માજી છો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો. હું તમારી સેવામાં આવીને હાજર થઈશ. આમ કહીને ચંદ્રસિંહ બહાર નીકળ્યો, પણ પાપથી ને બુરા ભવિષ્યથી ભરાયલા હૈયાની રાઠોડાણીને આથી કાંઇ પણ અસર થઈ નહિ.

ચંદ્રસિંહ પોતાની સાથે પોતાના ખરા તનના બસેં શિકારીઓ હતા, તેમને લઇને માળવામાંના માંડુના રાજાના દરબારમાં આવ્યો. ચંદ્રસિંહની ખ્યાતિ માળવામાં તો શું, પણ આખા આર્યાવૃતમાં ફેલાઈ હતી ચંદ્રસિંહને આવતો સાંભળી માંડુનો રાજા સામો મળવા ગયો. તેને ઉતારો આપ્યા પછી ચંદ્રસિંહની સઘળી હકીકતથી રાજા વાકેફ થયો. રાજાએ પોતાના દરબારમાં તેને એક મોટા ઉમરાવ તરીકે રાખ્યો, ને માળવામાં હાલાર પ્રાંતની જાગીર આપી. અહીં આગળ ચંદ્રસિંહની વાત પડતી મૂકી ચિતોડમાં શા બનાવ બન્યા તે જોઇએ.

મંડોરના રાઠોડો ચંદ્રસિંહના જવાની રાહ જોતા હતા. ચંદ્રસિંહના ગયાની વાત તેમના જાણવામાં આવી કે તરતજ રાવ રણમલ્લ જોધો, ને ચાંપા સિવાયના તેના સઘળા ભાઈઓ, ચિતોડ આવ્યા. મંડોરનું રાજ્ય સાચવવાનું કામ ચાંપાને સોંપ્યું. ચિતોડ આવી રાજ્યનો સઘળો કારભાર જોધાએ પોતાના હાથમાં લીધો. રાજ્ય ચલાવવામાં જોધો ચંદ્રસિંહની બરાબરી કરી શકે એવો હતો. રાવ રણમલ તો પોતાના દોહિત્રને ખોળામાં લઇ માત્ર ચિતોડની ગાદીએ બેસતો હતો, પણ રાજ્યનું સઘળુ કામકાજ જોધો કરતો હતો. જોધાને માલુમ પડયું કે ચારે દહાડે મોકળ રાજ્યનો દાવો કરશે, માટે તે પહેલાં ચિતોડમાં પોતાની સત્તા એટલી જા-

મવી જોઇએ કે મોકળ મોટો થયા પછી પણ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાંજ રહી શકે, કિંવા મોકળનું કોઈ પણ રીતે કાસળ કહાડી રાજ્યના ધણી થઇ પડાય. રાજ્યલોભ શું ન કરે ! લોભ એ બુરી ચીજ છે. ભાઇ ભાઇને, છોકરો બાપને, મા દીકરાને, ને દીકરો માને મારે તો આતો ભાણેજ હતો. ઔરંગજેબે મુરાદને છેતર્યો ને માર્યો, શાહજહાનને કેદ કર્યો, ને અકબરના સામુ લશ્કર મોકલ્યું, એ કંઇ નહિ પણ રાજ્યલોભ હતો. જોધાએ પોતાની ઉમેદ પાર પાડવાને મોટી મોટી ને જોખમની સઘળી જગાઓ રાઠોડોથી ભરી દીધી, સઘળા કામકાજમાં રાઠોડોજ રાખ્યા. ઇનસાફમાં, લશ્કરમાં, ઉપજ ઉઘરાવવામાં, પોલિસમાં, સઘળામાં ઉપરી અધિકારી રાઠોડો રાખ્યા. માત્ર ચિતોડની એક મુખ્ય જગા જેસલમેરના એક ભાટીને આપી, પણ તે તેનો સગો ને દોસ્ત હતો, તેથી તે પૂરો વિશ્વાસુ હતો. એટલું છતાં પણ સઘળા ઉપર ઔરંગજેબની માફક દેખરેખ પોતે રાખતો. સીસોદીઆનું ઉપરીપણું તો નીકળીજ ગયું. કોઇ પણ અગત્યના કામમાં સીસોદીઆઓની સલાહ ક્વચિતજ લેવાતી. એ રીતે મેવાડમાં રાઠોડોની સત્તા ધીરે ધીરે મજબૂત થઇ.

ચિતોડના રાજ્યમાં રાઠોડોનું સઘળી વાતે ચલણ છે, એવી વાત ફેલાવાથી મારવાડની માઉ ચિતોડમાં ભરાવા લાગી. કેટલાક તો નાની મોટી જેવી મળે તેવી જગા લેવા માટે આવ્યા. કેટલાક ભીખારી મારવાડીઓ, મેવાડના રાઠોડ કારભારીઓના આશરા તળે આવી રહ્યા; કેટલાક મેવાડના ફળદ્રુપ દેશમાં ખેતી કરવાને સારૂ આવ્યા; કેટલાક તો જોધાના બોલાવવાથી મેવાડનો સંપૂર્ણ કબજો લેવાને સિપાઇગિરી કરવાને આવ્યા. મંડોરમાં પાંચ રૂપરડી ન મળે તેવાને જોધો મેવાડમાં પચીસ પચીસ રૂપિઆનો ભારે પગાર આપતો હતો. મેવાડના રાઠોડ કારભારીઓને પણ એવીજ રીતે જોધો ભારે ભારે પગારો આપતો હતો. રાઠોડ નામજ મેવાડમાં

જોધાની સરદારી નીચે પૂજાવા લાગ્યું. મારવાડમાં ખાવાને રાબડી પણ મળવી મુશ્કેલ પડતી તેવાને મેવાડના ફળદ્રુપ દેશમાં ઘઉંની રોટલી મળવા લાગી, એ કોને ન ગમે ? મારવાડના હજામ, લુહાર, દરજી, મોચી, ઘાંચી, તેલી, તંબોળી અને બીજાં વસવાયાંને મેવાડમાં સારી રોજી જાગી, તેથી આખું મેવાડ મારવાડીઓથી ભરાઈ ગયું. જોધાને પણ તેજ જોઈતું હતું. જોધાનું ચાલે તો મેવાડીઓનાં હથીઆર વટાક લેઈ લેઈ તેમને નિરાધાર કરી મૂકે; જોધાનું જો ચાલે તો મેવાડીઓનાં માથાં ઉંચાં થવા ન દે, પણ મેવાડીઓ તેવા બાયલા નહોતા. જોધાના માગ્યાથી હથીઆર આપી બેસે તેવા નહોતા અને તેથીજ જોધાને તેમનો ડર હતો. પણ હવે મેવાડમાં મારવાડીઓનો સૂર્ય માથે આવ્યો.

જોધાની રાજ્યનીતિ ગમે તેવી હોય, ને ગમે તેવો હોશિયાર હોય તોપણ તે મેવાડમાં રાઠોડનું રાજ્ય સ્થાપવાને જન્મ્યો નહોતો. તે તો મારવાડના ભૂખડું મૂલકમાં રાજ્ય સ્થાપવાને જન્મ્યો હતો. ચિતોડમાં ગાદી કરવાનું તેના નસીબમાં નહોતું. તેના નશીબમાં તો જોધપુરજ હતું. જોધાનો સઘળી પ્રકારનો જૂલમ, મેવાડીઓ તરફ બતાવેલી બેદરકારી, મેવાડના પટાવતોને મળેલાં અપમાન, સઘળી મોટી જગાઓ મેવાડીઓ પાસેથી ખુંચી લેવી, મેવાડના પૈસાથી મારવાડની મઉને પાળવી, મારવાડીઓને મોટા પગારો આપવા, મારવાડીઓનું ભારે ખરચાળ લશ્કર રાખવું, મારવાડીઓને માન આપી મેવાડીઓને બાળવા, એ સઘળું સાંખે એવી સીસોદીઆની લાગણી બહેર મારી ગઇ નહોતી. રાઠોડો સીસોદીઆની કાંઇ ગણતીમાં નહોતા. પણ પોતાનો રાણો મોટો થવાનીજ તેઓ માત્ર રાહ જોતા હતા. પણ એ પ્રમાણે તેમને ઝાઝીવાર રાહ જોવાનું રહ્યું નહિ. રાણો મોટો થતા સુધી તેમણે રાહ જોઇ હોત, તો મારવાડની ભૂખડું પ્રજા પૈસા ટકાથી તર થઇ મેવાડીઓને કંગાલ સ્થિતિમાં આણી મુકત. પણ રાઠોડોનો

પાપનો ઘડો જોધાજીને હવે થોડુંજ બાકી હતું, તે તેમણે પૂરું કર્યું. મેવાડમાં સઘળી સત્તા જોધાના હાથમાં હતી, રાઠોડો મેવાડના ધણી થાય તેમાં હરકત કરે એવું ચિતોડમાં કે ચિતોડની બહાર કોઇ રહ્યું નહોતું, એમ તે માનતો હતો. માત્ર ચંદ્રસિંહનો ભાઇ રઘુદેવ જેની જાગીર કેલવાડામાં હતી, ને જે કેલવાડામાંજ રહેતો, તેનો રાણાની પદવી લેવામાં જોધાને મન જબરો અટકાવ હતો. રઘુદેવ રાજ્યનો ખરોજ ખેરખાહ હતો. તે પંડે ખુબસુરત, બહાદુર, ને સદ્‌ગુણી હતો. ચંદ્રસિંહ ગયો હતો, તોપણ રઘુદેવ બીજો ચંદ્રસિંહ હતો. રઘુદેવ પોતાના ગુણોવડે ચિતોડીઓને પોતાના પ્રાણ સમાન વહાલો હતો, માટે રાણાની પદવી લેતાં પહેલાં તેનું કાસળ કહાડવાનો જોધાએ વિચાર કર્યો. કોઇ સારા પ્રસંગ ઉપર બીજા પટાવતોની સાથે તેને પણ ઉમદા પોશાક લેવાને બોલાવ્યો, તેથી તે પોશાક પહેરવાને તે ચિતોડના દરબારમાં આવ્યો. એ બહાદુર હતો પણ બહાદુરીની સાથે રહેલું ભોળપણ તેનામાં હતું, અને તેથી આ કપટીઓની કપટજાળમાં તે ફસાયો. રઘુદેવ તો પોશાક લેવાને આવ્યો હતો. તેને માલુમ નહોતું કે મને મારવાને માટે બોલાવ્યો છે. જો કે તે અસાવધપણે આવ્યો હતો તોપણ એને એની વહાલી પ્રજાની વચ્ચે મારવાની કોઈ રાઠોડની છાતી ચાલી નહિ. તેથી રાત્રે ઉંઘમાં તેને દગાથી મારી નાખ્યો. એના મરણની વાત માલૂમ પડવાથી આખી પ્રજા દિલગીર થઇ. નાના મોટા સર્વે મેવાડીઓ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા. તેઓ સઘળા રાઠોડો ઉપર રોષે ભરાયા. પણ સારા સરદાર વિના તેઓ માત્ર રડીનેજ બેસી રહ્યા, અને રઘુદેવનું વેર લેવાને કોઈ સારા લાગની રાહ જોવા લાગ્યા. રઘુદેવ ઉપર લોકોની કેટલી પ્રીતિ હતી. તે આટલાથીજ માલૂમ પડશે કે આજે પણ રાણાથી તે રાંકસુધી સઘળા સીસોદીઆ ચૈત્ર સુદ ૧૦ અને આસો સુદ ૮ મે વરસમાં બેવાર પિતૃદેવ તરીકે તેની પૂજા કરે છે. રઘુદેવના ખૂનથી મારવાડીઓના

પાપનો ઘડો ભરાએ. તેમાં નીચેની વાતથી ઉમેરો થયો.

પાછળ કહ્યું છે તેમ રણમલ મોકળને ખોળામાં લઇ બાપા રાવળની ગાદીએ બેસતો હતો. મોકળ અણસમજુ અને નાનો હતો, માટે તે ઘણીવાર રમવાને અને બીજા કારણથી ઉઠીને બહાર જતો, ત્યારે મેવાડનું છત્ર રણમલને માથે ધરાતું હતું. ચિતોડીઓને માઠું લાગવાને અને તેમનો જુસ્સો ઉશ્કેરવાને આટલુંજ કારણ બસ હતું. મેવાડનું છત્ર તેમના તાબાના મંડોરના રાજાને માથે ધરાય એ સીસોદીઆઓને શિર કાપવા બરાબર હતું. મરદને તો લાગે, પણ મોકળની દાઇની નજરે મેવાડનું છત્ર મોકળની ગેરહાજરીમાં રણમલને માથે ધરાતું માલૂમ પડયું, કે તેને પગને અંગુઠેથી તે તાળવા લગી અગ્નિ પ્રગટયો. લાગલી તે રાણી પાસે દોડી ગઇ, અને રાણીને કહેવા લાગી કે શું તમારો બાપ તમારા દીકરાની ગાદી પણ ખુંચી લેવાનો છે? મેવાડનો રાણો હયાત છતાં તમારો બાપ મેવાડનું છત્ર પોતાને માથે ધરાવે, એ ઘણુંજ ખોટું છે. માનો ન માનો પણ ખચીત મેવાડનું રાજ્ય એમને પચાવી પડવાનું જણાય છે. મેવાડમાં નાના મોટા સઘળા કારભારીઓ રાઠોડ રાખેલા છે. જ્યારે જોઇએ ત્યારે રાઠોડોનું લશ્કર તૈયાર રાખેલું છે. આ બધી અગાઉથી કરેલી તૈયારી કાંઇજ નહિ, પણ મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પડવાની જણાય છે. મેવાડ પચાવી પડવામાં ચંદ્રસિંહ ગયા પછી તેમને હરકત કરનાર માત્ર તેનો ભાઇ રઘુદેવ હતો; પણ તેનોએ તેમણે ઘાત કરાવ્યો છે. તેનું કાસળ કહાડયા પછી બાઇજી, તમે વિચાર કરો કે હવે તેમને કોઇ અડચણ કરનાર છે? માટે ચેતો, નહિતો પાછળથી પસ્તાવું પડશે. ચંદ્રસિંહપર પણ તમે ખોટો વહેમ લાવ્યાં હતાં. તમારા ભાઈએ તમને તેમની આ બૂરી મતલબ સાધવા માટે ભોળવ્યાં છે. ચંદ્રસિંહે પોતાની ખુશીથી રાજ્ય છોડયું. અને મોકળને આપ્યું. બાપાજી ગયાજી પધાર્યા તે પહેલાં મોકળજીને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી

જવા માટે તેમને ચંદ્રસિંહે કહ્યું હતું. અને મોકળજીને પ્રથમ પોતેજ નમ્યો હતો. રાણાજી નાના એટલે બાપાજીના કહેવા પ્રમાણે ચંદ્રસિંહ રાજ્ય ચલાવતો હતો, પણ તે કેવા પાક દિલથી, કેવા પ્રમાણિકપણાથી, અને કેવી ઉલટથી ? રાણાજીને તે કેટલું માન આપતો ? રાણાજી હોય કે નહિ, તોપણ પંડે ગાદીની બાજૂએજ બેસતો હતો. એણે તમને શું અપમાન આપ્યું હતું, ને તમારૂં શું બગાડયું હતું ? હવે થવા કાળ તે થયું; પણ ચેતો, હજુ વખત છે. પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી, તેના કરતાં વહી જતાં પહેલાં અટકાવવું એ ઠીક છે. માટે ચેતો. રાણીના મનમાં આ વાતથી એના બાપ ઉપર વહેમ આવ્યો, પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. છેવટ તેણીએ પોતાનો વહેમ એના બાપ આગળ ખુલ્લો કર્યો. રણમલ ધારતો હતો કે હવે ડરવાનું કાંઇપણ કારણ નથી. જેવો જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત થઇ ચૂકયો છે, માટે કહ્યું કે " અમારા કામમાં તારે કાંઇ ડહાપણ કરવાની જરૂર નથી, અમે શું કરીએ છીએ અને કેમ કરીએ છીએ, તેનું તારે શું કામ છે. વધારે ડહાપણ કરવા જતાં કોઈ મોકળનો જાન ખોઇ બેસીશ. " આથી રાણીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પણ આ રાજ્યલોભીને તેથી કાંઈ અસર થઇ નહિ. રણમલ ઝાઝી વાર ઉભો રહ્યો નહિ. હવે કેમ કરવું, આ લોભીઓનો લોભ કેમ અટકે, મોકળનો જીવ કેમ બચે, મોકળને રાજ્ય શી રીતે મળે, એ વિચારમાં રાણી ગૂંથાઇ,

પોતાના બાપનો ને ભાઇનો દગો રાણીને માલૂમ પડવાથી, તથા રઘુદેવ કે જેના ઉપર રાણીનો આધાર હતો તેને દગાથી મરાવી નાંખ્યાથી રાણીને ધાસ્તી પેઠી. હવે રાણીએ ચંદ્રસિંહને યાદ કર્યો, પણ એકવાર તુચ્છકારી કહાડયા પછી હવે તે સંકટ સમયે સહાય કરશે કે નહિ, એ બાબતની રાણીના મનમાં ગડભાંગ થવા લાગી. પણ ચંદ્રસિંહના સદ્ગુણોની ખરી કીમત રાણીને હવે સમજાઈ. એક છુપા જાસુસને બોલાવી ચંદ્રસિંહ પાસે જવાને કહ્યું. અને પોતાનાં કરેલાં

સઘળા કામોની ચંદ્રસિંહ પાસે માફી માગી. આવા સંકટને વખતે પોતાના ભાઈને અને રાણાને મદદ કરવાને આવવા સારૂ કહેવડાવ્યું. જાસૂસ થોડેક દિવસે માંડુગઢ જઈ પહોંચ્યો અને સઘળી વાતથી ચંદ્રસિંહને વાકેફ કર્યો, અને રાણીના ગુન્હા માટે માફી માગી. ચિતોડમાં શા શા બનાવ બન્યા છે એ સઘળાથી ચંદ્રસિંહ અગાઉથી વાકેફ હતો. તેણે જાસૂસને પાછો વિદાય કર્યો ને રાણીને ધીરજ આપવાને માટે કહ્યું.

જે શિકારીઓને ચંદ્રસિંહ પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો તે બધા પોતાનાં બૈરાં છોકરાંને ચિતોડમાં મૂકી આવ્યા હતા, માટે તેમને મળવાને બહાને એ સઘળાને ચિતોડમાં એક એક મોકલ્યા. તેમને સમજાવ્યું કે “ ચિતોડમાં ગયા પછી તમારે બધાએ છૂટક છૂટક દરવાન થઈને રહેવું. ” અને રાણીને કહેવડાવ્યું કે “ તે મોકળીને આસપાસનાં ગામડાંમાં રોજ લોકોને ઉજાણી આપવા ચિતોડ બહાર મોકલે. રોજ નિત્ય થોડે થોડે દૂર ઉજાણી કરવા જવું અને છેવટે દીવાળીને દિવસે ગસુંદા ગામમાં ઉજાણી આપવાને આવવું, (ગસુંદા ગામ માળવાના રસ્તાપર ચિતોડથી સાત મૈલપર આવેલું છે) ત્યાં સંધ્યાકાળે ચંદ્રસિંહ લશ્કર સાથે આવી પહોંચશે એમ રાણીને કહેવું. અમે આવીયે એટલે દરવાજા ખુલ્લા મૂકવા અને જરૂર પડે મારો લડાઇનો પોકાર સાંભળીને તરત અમારી વહારે તમારે બધાએ આવવું. માટે દીવાળીને દિવસે તમો સઘળા હથીઆરબંધ તૈયાર રહેજો. ભાઇઓ મારી આ શીખામણ ભૂલશો નહિ. પાપી રાઠોડોએ પોતાની પાપી મુરાદ બર લાવવાને રાણીને ભોળવી મને ખસેડયો અને મેવાડમાં સઘળે રાઠોડો ભર્યા. હવે મારા વહાલા ભાઈ ! રઘુદેવને દગાથી મારી નાંખી એ પાપીઓએ પોતાનો પાપનો ઘડો પૂરો કર્યો છે. એ પાપનો ઘડો ફોડવાનું આપણે માથે આવી પડયું છે. રાણીએ મારા ઉપર વહેમ આણ્યો તો તેથી શું થઇ ગયું ? એ પાપીઓ-

એ દગાથી ભેળી આ જાતિને બોળવી, તો તેમાં રાણીનો કાંઈ દોષ નથી. ગમે તેમ હોય તોપણુ બાપા રાવળની ગાદીએ રાઠોડ આવે એ આપણે જીવતાં છતાં કેમ બને ? આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી રાણાની ગાદી રાઠોડોને ભોગવવા કેમ દેવાય ? પછી જીવવું પણ શા કામનું ? મોકળ મારો ભાઇ છે, મેં પોતે એને તખ્ત-નશીન કર્યો છે. હું તેનો પહેલા નંબરનો પટાવત છું, નીમકહલાલીથી નોકરી કરવાનું મેં પણ લીધું છે. અને નીમકહલાલીથી નોકરી બજાવવી એ મારી ફરજ છે. વળી રજપૂતોનો ધર્મ છે કે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું. નબળાને બળીઓ પીડે ને નબળો મદદ માગે, તો તેની વહારે ધાવું એ ક્ષત્રીઓનો ધર્મ છે, તેથી આવે ટાણે મારા ભાઇઓ, આપણે વહારે જવું જોઈએ. આપણે કાંઇ કાંચળી પહેરી બેઠા નથી. રાઠોડો શું એમ ધારે છે કે હવે કોઇ ખરો સીસોદીઓ ચિતોડની ગાદીનું રક્ષણ કરવા આવે એમ નથી ? આપણે તેમને બતાવીશું કે હજુ સીસોદીઆ મૂઆ પડયા નથી. પણ આપણે મૂઠીભર જઇ ઝીપલાવીએ તે તો દીવામાં પતંગીઆ ઝીપલાવે તેવું થાય. આપણું કામ થાય નહિ, અને એ પાપીઓ પોતાની પાપી મતલબમાં પાર પડે. માટે આપણે યુક્તિ કરવાની જરૂર છે, તેથી તમે જાઓ. અને મારી શીખામણ પ્રમાણે ચાલજો. તમે તમારાં ઘરબાર છોડી, તમારાં સગાં સહોદર તજી, મારા દુઃખમાં ભાગ લેવાને મારી સાથે આવ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા વહાલા દોસ્તો, તમે આ વખત પણ મારી સાથે રહેશો અને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલશો એવી મને ખાત્રી છે." આ પ્રમાણે શીખામણ દેઇ ચંદ્રસિંહે તેમને વિદાય કર્યા. એ લોકોએ સઘળી વાતથી રાણીને વાકેફ કરી, અને ધીમે ધીમે અને થોડે થોડે ચિતોડને સઘળે દરવાજે તેઓ દરવાન થઈને રહ્યા.

રાણીએ તે દિવસથી ઘણી નરમાશ પકડવા માંડી. પોતાના બાપને અને ભાઇને મીઠાશથી બોલાવા લાગી ને હશી ખુશીને

વાતો કરવા લાગી. થોડા દિવસ વીત્યા પછી અને આસો મહિનો બેઠો ત્યારે રાણીએ પોતાના ભાઈને કહ્યું કે " ભાઈ, આગળના વખતમાં રાણાજી આસપાસના ગામોમાં ઉજાણી આપતા અને તેથી લોકો તેમનાપર ખુશી રહેતા. હમણાની રાણાજીએ લોકોને ઉજાણી આપી નથી, તેથી તમારે માથે દોષ આવશે. મોકળ નાનો છે એટલે લોકો તમારો વાંક કહાડશે. માટે આપણા મોકળને રજા આપો તો આસપાસના લોકોને ઉજાણી આપવા જાય, તેથી તમારૂં સારૂં દેખાશે ને લોકો રાજી થશે." જોધાએ વિચાર કર્યો કે લોકો આપણા ઉપર નાખુશ છે, તે એથી ખુશી થશે. બેનને ખોટું નહિ લાગે અને એમ કરવા દેવામાં જોખમ થોડું છે. આપણે પાકા બંદોબસ્તથી જવા દઈશું, તેમાં હરકત પડવાની નથી. એમ વિચારી જોધે બેનને રજા આપી.

બીજા દિવસથી મોકળ આસપાસનાં ગામડાંમાં ઉજાણી આપવા લાગ્યો, અને કોઈ ખટપટ ન થાય માટે જોધો પોતાનાં થોડાં માણસો તેની સાથે મોકલવા લાગ્યો. પણ ઉજાણી તો રોજની લાગી. ઠરાવ પ્રમાણે હમેશાં માણસો જવા લાગ્યાં. પણ કોઈવાર કાંઈ વહેમ જાય એવો બનાવ નહિ બનવાથી ચોકી પહેરો નરમ પડયો. વળી પોલીસમાં નવા રહેલા શિકારીઓનો પણ કોઈવાર વારો આવતો. સરદાર તરીકે જે ભરોંસાદાર રાઠોડ નીમ્યો હતો તે પણ રોજ રોજ સાથે જવાને કંટાળ્યો. દીવાળી અગાઉ ચાર પાંચ દિવસથી તે જતો બંધ થયો. માત્ર પોલીસ જતી. પેલા શિકારીઓએ એવી યુક્તિ કરી રાખી હતી કે દીવાળીને દીવસે પોતાનો વારો આવે. એ પ્રમાણે દીવાળીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મોકળ, દાઇ, પુરોહિત, અને પોલિસ ગસુંદામાં આવ્યાં. લોકોને ઉજાણી આપી સંધ્યાકાળે સઘળા તૈયાર થયા. અંધારૂં થયું પણ ચંદ્રસિંહ જણાયો નહિ. દાઇ ને પુરોહિત ઘણાંજ નિરાશ થયાં. તેમણે ધાર્યું કે હવે ચંદ્રસિંહ આવે એમ લાગતું નથી.

રાત ઘણી ગઈ એટલે સીદાસ પહેરે તેઓ પાછાં વળ્યા. ચીતોડના દરવાજા નજીક આવ્યા ત્યારે કેટલાક સ્વારો તેમની નજીક ઘોડા દોડાવતા આવી પહોંચ્યા.

ઠરાવેલે વખતે આવી પહોંચવાને ચંદ્રસિંહે તૈયારી કરી પોતાનાથી જેટલાં બન્યાં તેટલાં માણસોનો જમાવ કરીને અને આંડુના રાજા પાસેથી કેટલીક મદદ લઇને તે ગસુંદે આવવા નીકળ્યો. રસ્તો લાંબો હોવાથી ત્યાં પહોંચતાં ધાર્યા કરતાં વધારે વાર લાગી. ગસુંદે આવ્યા ત્યારે ત્યાંથી તો ઉજાણી કરી મોકળ લશ્કરનોજ ચિતોડ ભણી વળ્યાની ખબર પડી, કે બધા લશ્કરને તાકીદથી આવી મળવાનું કહી ચાળીશેક સ્વારો પોતાની સાથે લેઈ ઘોડા દોડાવતો, મોકળ ચિતોડ નજીક આવ્યો, તે વખતે આવી મળ્યો. સઘળા ખુશી થયા. દરવાનોએ દરવાજા તો ખુલ્લા મૂકેલાજ હતા, એટલે તેઓ અંદર દાખલ થયા અને રામપોળ આગળ આવી પહોંચ્યા. રામપોળ આગળ કેટલાક રાઠોડોએ પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? ચંદ્રસિંહે જવાબ દીધો કે અમે ગસુંદાના ગરાસીઆ છીએ, અને રાણાજીને ઉજાણીમાં વાર લાગ્યાથી અમે વળાવવા આવ્યા છીએ. ચંદ્રસિંહે પોતાનો વેશ બદલેલો હતો, તેથી તે રાઠોડોથી ઓળખાઇ ગયો નહિ, પણ એવામાં પાછળ રહેલું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. એટલે સઘળો ભરમ ખુલ્લો પડી ગયો.

હવે રાઠોડો પેલા ભાટી સરદારની સરદારી નીચે ચંદ્રસિંહની સામે લઢવાને આવ્યા. રાઠોડોને આવતા જોઈ ચંદ્રસિંહે પોતાની તરવાર ખેંચી અને એનો દાખલો લેઇ ચંદ્રસિંહના લશ્કરે પણ તરવારો ખેંચી રાઠોડોની કતલ ચલાવવા માંડી.—આ હંગામામાં પેલા બસેં સીકારીઓ ચંદ્રસિંહને બહુ કામ લાગ્યા. ચંદ્રસિંહના અવાજથી તેઓ અને તેમના દોસ્તો હથીઆરબંધ દોડી આવ્યા. કેટલાક તો દરવાજા બંધ કરી ચોકી કરવા રહ્યા કે રાઠોડો નાસી જાય નહિ, ભાટી સરદારે આ વખતે પોતાની બ-

હાદુરી સારી દેખાડી. એની નજર ચંદ્રસિંહને મારવા તરફ હતી, અને તેથી તેણે એકદમ ચંદ્રસિંહની નજીક આવી પોતાની કટારી તેના પેટમાં ભોંકવાનો વિચાર કર્યો, પણ સીસોદીઆના જબરા મારાથી તે નજીક આવી શકયો નહિ, તેથી તેણે પોતાની કટારી ચંદ્રસિંહપર ફેંકી, ચંદ્રસિંહ એથી ઘાયલ થયો પણ લડાઈના ખરા જુસ્સામાં ચંદ્રસિંહને મન તે જખમ ફુલના ઘા જેવો જણાયો. ચંદ્રસિંહને કટારી લાગતાં પહેલાં તો એ કટારી ફેંકનાર ભાટી સરદારના એક તેજી તરવારથી તુકડે તુકડા થઇ ગયા. ભાટી સરદારના મૂવાથી તેની જગાએ જોધાનો એક ભાઇ સરદાર થયો. પણ હવે રાઠોડોનો દહાડો પૂરો થયો હતો, તેમનું આવી બન્યું હતું. રાણાની ગાદીને રાઠોડોથી મુક્ત કરવાને અને રઘુદેવનું વેર લેવાને પોતાનો વહાલો ચંદ્રસિંહ આવ્યો છે, એ વાતની ખબર પડતાંજ સઘળા ચિતોડીઓ હથીઆર બીડી મેદાન પડ્યા. ઘેરે ઘેર, સેરીએ સેરીએ, ચકલે ચકલે ને ખૂણેખાચરેથી રાઠોડોને ખોળી કહાડી કતલ કરવા માંડી. સ્ત્રીઓ પણ બારીએથી ને જાળીએથી રાઠોડોપર પથરા, ઇંટો ને નળીઆં ફેંકવા મંડી. ચંદ્રસિંહના સોબતીઓને આથી વધારે ઉલટ આવી અને તેઓ બમણા જોસથી રાઠોડોપર તૂટી પડ્યા. હવે તેમને બચવાનો આરો રહ્યો નહિ. એ વખતે જેટલા રાઠોડ ચિતોડમાં હતા, તે સઘળાને ચંદ્રસિંહે ને તેના સોબતીઓએ કાપી નાંખ્યા. જેઓ બચી જવા સારૂ ચિતોડમાંથી નાશી જવાને દરવાજા ભણી દોડ્યા, તેમને પેલા દરવાનોએ પૂરા કર્યા. લડાઇ શરૂ થઇ તેવામાંજ અને દરવાજા બંધ થતા પહેલાં જોધો કેટલાક રાઠોડોને લેઇને નાશી ગયો હતો તેજ માત્ર બચ્યો.

ગામમાં આ પ્રમાણે લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે મહેલમાં જુદોજ બનાવ બન્યો હતો. રાવ રણમલ, મોકળની માની એક ખૂબસુરત દાસી સાથે હળેલો હતો, રાત્રે રણમલ દાસી સાથે

મહેલમાં સૂતો હતો. તેવામાં પેલી દાસીને માલમ પડયું કે ચંદ્રસિંહે રાઠોડોની કતલ ચલાવવા માંડી છે. તેથી તેણીએ રાત્રે પોતાની આબરૂ જૂલમથી લૂંટી છે તેનો બદલો લેવાનો આ ઠીક લાગ છે એમ વિચારી, રાવની મારવાડી પાઘડી લીધી ને તે વડે રાવને પલંગમાં સૂતેલોજ ખાટલાની આસપાસ પાઘડીના બંધ નાંખી બાંધી લીધો. એવામાં રાવને ખોળતું સીસોદીઆનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. રણમલ જાગૃત થયો ને જુએ છે તો દુશ્મનોથી પોતે ઘેરાઈ ગએલો છે. પાઘડીના બંધથી બંધાયો છે ને પોતાની પાસે હથીઆર વગેરે કાંઇ છે નહિ. તોપણ આ રાઠોડ રાજા ઘરડો છતાં કોઇ નામર્દ નહોતો. સીસોદીઆ કરતાં તેનો જુસ્સો કાંઈ નરમ નહોતો. એકવાર મરતાં તરતાં પણ કાંઇ પરાક્રમ કરી બતાવવું, એમ ધારી તેણે એક જબરા જુસ્સાથી એવો તો આંચકો માર્યો કે સઘળા બંધ તૂટી ગયા. પોતાની પાસે બીજું કાંઇ હથીઆર તો હતું નહિ પણ ઢોલીઆ નીચે એક પીતળનું પૂજાપાત્ર હતું તે હાથમાં લેઇ ઉભો થયો, અને તે વડે એણે એટલા તો જુસ્સાથી ઘા કરવા માંડ્યા કે તેથી ઘણા સીસોદીઆ ઘાયલ થઈ પડ્યા. પણ એ શૂરા રાવનું એ છેલ્લુંજ પરાક્રમ હતું. એક સીસોદીઆની ગોળી એના કપાળમાં વાગી ને તે નીચે પડયો ને ત્યાંજ પૂરો થઇ ગયો.

જોધાના નાઠાની વાત ચંદ્રસિંહને માલમ પડી કે લાગલોજ પોતાના પસંદ કરેલા માણસો લેઇ તે જોધાની પછવાડે પડયો. ચંદ્રસિંહના ડરથી જોધો નાસતો નાસતો મારવાડના રણ ભણી જતો રહ્યો. ચંદ્રસિંહ રાઠોડની રાજ્યધાની તરફ ચાલ્યો અને એકદમ હુમલો કરી મંડોર જીતી લીધું અને તેના દીકરા મુંન્જોજી અને કુંતોજી પાછળથી આવી પહોંચ્યા, તેમને મંડોરનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપી પોતે પાછો ચિતોડ આવ્યો. રાઠોડે ચિતોડ

પોતાના કબજામાં લીધું, તેનું વેર એ રીતે ચંદ્રસિંહે મંડોર પોતાના કબજામાં બાર વરસ સુધી રાખીને વાળ્યું.

ચંદ્રસિંહને હવે કાંઇ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નહિ, ચિતોડની ગાદી રાઠોડોથી છોડાવી, મોકળને શત્રુ વિનાનો કર્યો; પહેલાંની માફક ચિતોડીઓનું ચલણ ચાલુ કર્યું; રાઠોડોનો પાણ કહાડયો અને મંડોરનો પોતે બાર વરસ સુધી કબજો રાખી રાઠોડો ફરીને પોતાનું નામ લેઇ શકે નહિ, એવી હાલતમાં તેમને આણી મૂક્યા. હવે ચંદ્રસિંહે પાછા પોતાની જાગીરમાં જવાને રાણીની રજા માગી. પણ તેની આવી અમૂલ્ય ચાકરીની કીમત રાણી સમજી હતી. તેનાથી મોકળને કોઇ જાતનો ડર નથી પણ ઉલટો આશરો છે એમ તેણે જાણ્યું હતું. હવે તેને કેમ રજા આપે? ઘણી આજીજી કરીને મોકળ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવી શકે ત્યાંસુધી કારભાર કરવાને અને મોકળને સામેલ રાખી રાજ્યનીતિ શીખવવાને માગણી કરી. ચંદ્રસિંહે એ માગણી કબુલ રાખી ને પોતે મરતાં સુધીજ ત્યાં રહ્યો. અને મોકળને રાજ્યનીતિથી સઘળી રીતે વાકેફ કર્યો. મોટા થયા પછી જોકે મોકળ પોતે રાજ્ય ચલાવતો હતો, તોપણ ચંદ્રસિંહને પોતાના સલાહકાર તરીકે રાખ્યો હતો અને કોઇવાર તે એની સલાહથી ઉલટો ચાલ્યો નહિ હતો.

અહીં આગળ લાખારાણાની વાત પૂરી થાય છે. તે વખતના રાજાઓ ને રજપૂતો કેવા શૂરા ને પ્રમાણિક હતા, પોતાની રૈયતના સુખ પાછળ કેટલું લક્ષ આપતા, વેપાર રોજગાર વધે, કારીગરોને ઉત્તેજન મળે અને રૈયત આબાદ થાય તેવા કેટલા બધા ઉપાયો કરતા. મૂલક વધારવા કરતાં અને ખજાનામાં પૈસા ભરવા કરતાં રૈયતના સુખ તરફ કેટલું ધ્યાન આપતા, એ આ વાતપરથી માલૂમ પડે છે. રૈયતનું રક્ષણ કરવું, તે સુખી ને આબાદ થાય તેવા ઉપાયો કરવા એજ લાખારાણાનું નિત્યકર્મ હતું.

લાખા કરતાં તેનો દીકરો ચંદ્રસિંહ વધારે ચઢતો માલુમ પડયો હતો. તેના ગુણોની પ્રશંસા લોકોમાં લાખા કરતાં વધારે થતી હતી. લાખારાણાની મશ્કરી ઉપરથી મંડોરની કુંવરીને પોતે પરણ્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ રાણાની ગાદીનો પોતાનો હક્ક છોડીને સરદાર થઇ રહ્યો; સારી રીતે રાજ્ય ચલાવતાં છતાં પણ પણ જ્યારે રાણીએ તેના ઉપર વહેમ આણ્યો, ત્યારે રાજ્યકારભાર છોડીને પરરાજ્યમાં જઇ પોતાના :ગુણોવડે ત્યાં પ્રખ્યાત થયો; એજ રાણીએ જ્યારે પોતાના સંકટને સમયે ચંદ્રસિંહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો ત્યારે રાણીના કરેલા અવગુણ મનમાં નહિ લાવતાં, રાણીને ને રાણાને દુઃખમાંથી છોડાવ્યા અને મરતા સુધી એકનિષ્ઠાથી, સાફ દિલથી અને પાક દાનતથી મેવાડનું રાજ્ય ચલાવ્યું. આવા કારભારીઓ, આવા લોકો અને આવા રાજાઓ આપણા દેશમાં આ સમયે હોય તો રૈયતને કેટલું સુખ આપી શકે, રૈયતને કેટલી આબાદ કરી શકે, અને પોતાનાં નામ અમર કરી રૈયતનો કેટલો બધો આશીર્વાદ લે ? તેઓ આલોકમાં કેટલી કીર્ત્તિ મેળવે અને છેવટે તેમના પેદા કરનારને ખુશી કરી પરલોકમાં કેટલું સુખ પામે ?

પ્રકરણ ૫ મું.

મોકળ.

(ઇ. સ. ૧૩૯૮ થી ઇ. સ. ૧૪૧૯ સુધી.)

ચંદ્રસિંહે ગાદીનો દાવો છોડી દીધાથી મોકળ ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો. એ વરસ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નોંધ રાખવા જોગ છે. તૈમુરલંગે મધ્ય એશિઆમાં *ચગીતાઈ

* તૈમુરવંશના તાર્તરીના રાજ્યને ચગીતાઇ રાજ્ય કહે છે.

રાજ્ય સ્થાપીને અને કાન્સ્ટાન્ટિનોપલનું રાજ્ય તાબે કરીને એ વરસમાં હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી, પણ એ સ્વારીને મેવાડના ઇતિહાસ સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. કેમકે તૈમુરલેન દિલ્હી ઉપર આવ્યો અને વિજળીના ચમકારાની પેઠે દિલ્હીપર તૂટી પડીને ચાલ્યો ગયો. એ વખતે દિલ્હીમાં તઘલખવંશનો છેલ્લો પાદશાહ મહમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એ મહમદ તૈમુરથી હારીને ગૂજરાતમાં નાસી આવ્યો. એ નાસી જવાનો રસ્તો એણે મેવાડમાં થઇને લીધો. તેથી ઘેલોટીઓ સમજ્યા કે મહમદ મેવાડ જીતવા આવે છે, માટે મોકળે લશ્કર જમાવીને મહમદ સાથે અરવલ્લીની સામી બાજુએ રાયપુરના મેદાનમાં લડાઇ કરીને હરાવ્યો, તેથી તેને ગૂજરાતમાં જવાનો બીજો આડફેટો રસ્તો લેવો પડ્યો. મોકળે આ જીતનો લાભ લેઇને પોતાના લશ્કરને આગળ દોરી સાંભર અને તેની પાસેનું ખારૂં સરોવર લેઇ લીધું. તૈમુરના હુમલાથી દિલ્હીના રાજ્યની ખાખાવીખી થઈ ગઈ હતી, તેથી મોકળે દિલ્હીના રાજ્યનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો હોત. પણ મુસલમાની રાજ્ય મજબુત થવાનું હિંદના નસીબમાં હતું અને સીસોદીઆને દિલ્હી સાથે હજુ ભારે ટક્કરો લેઇ ખરાબીમાં પડવાનું હતું, તેથી મોકળ દિલ્હીની પડતીના વખતનો આ સમયે લાભ લેઈ શક્યો નહિ.

મોકળને ત્રણ કુંવર ને એક કુંવરી એ ચાર છોકરાં હતાં. કુંવરીનું નામ લાલબાઇ હતું, લાલબાઇનું લગ્ન ગાગ્રોનના ખીચી રાજા વેરે કર્યું હતું. એ રાજા ઉપર માળવાના મુસલમાન પાદશાહ હુસંગે સ્વારી કરી હતી તેથી ખીચી રાજાએ મોકળની મદદ માગવાને પોતાના દીકરા ધીરજને મોકલ્યો. તે વખતે રાણાની છાવણી મદારીઆમાં હતી, ત્યાંના પહાડી લોકોએ બળવો કર્યો હતો, તે સમાવવાના કામમાં રાણો રોકાયો હતો. તેવામાં ધીરજ ત્યાં આવ્યો, તેથી રાણાએ તેને જોઈતી મદદ આપી. રાણા મોકળની જીંદગીનો અંત પણ મદારીઆમાંજ આવ્યો. તેણે તેના

કાકાની અજાણતાં મશ્કરી કરી જવાઈ, તેથી તેને તેણે મારીનાંખ્યો.

હમીરના દીકરા ખેતસી રાણાના ઔરસ પુત્ર ચાચા ને મેરા એ બે હતા. ખેતસીરાણો એક ખૂબસુરત સુતારણને પરણ્યો હતો. *તેના આ બન્ને કુંવર હતા એમ કહે છે. રાણાઓ જો કે તેમના

---

* ભાટ લોકો એ વિષે નીચે પ્રમાણે વાત કહે છે—

આ વાત હમીરસિંગના બાપ ઉરસીની વાતને મળતીજ છે. ઉરસી એક રજપૂતાણીને અને ખેતસી સુતારણને પરણ્યો હતો તે, તથા બીજો કેટલોક તફાવત હોવાથી એ વાત આપવાની જરૂર છે.

એક દિવસે ખેતસી રાણો શિકારે જઇ પાછો વળતો હતો તેવામાં તેને વાટમાં એક બાઇ ભાથું લેઇને ખેતર ભણી જતી જણાઇ. તેને રાણાના માણસોએ કહ્યું કે બાઇ તું આ તરફ નહિ જતી; કેમકે નાળાની ખોમાં એક સિંહ પડેલો છે તે તને મારી નાંખશે. તેવારે તે બાઇએ જવાબ દીધો કે ઠીક. એમ બોલી તે સિંહની કાંઈપણ દરકાર રાખ્યા વગર તેજ તરફ ચાલી; તેની પાસે કાંઇપણ હથીઆર ન હોવાથી રાણાજીએ વિચાર્યું કે બાઈ વગર વિચારી જાય છે, પણ સિંહ તેને મારી ખાશે, માટે આપણે એની પાછળ એના રક્ષણ સારૂ જવું જોઇએ. રાણાજીને પોતાની પાછળ આવતા જોઇ બાઇ બોલી કે મહારાજ મારી ફીકર આપને રાખવાને કાંઇ કારણ નથી. આપ સુખેથી મહેલે પધારો. મને કાંઇ સિંહની નવાઈ નથી ને મને તે કાંઈ કરી શકનાર નથી. છતાં જો આપને ભરોંસો પડતો ન હોય તો આપ મારી સાથે ચાલો, ને મને એક ભાલો આપો, એટલે હું આપને મારા બોલની ખાતરી કરી આપીશ. રાણાએ એ બાઇને એક ભાલો આપ્યો, તે લેઇને એ બાઇ પેલા સિંહની ખો ઉપર ગઇ. ત્યાં નીચે નજર કરી તો સિંહને પડેલો દીઠો. પડેલા સિંહને સાવચેત ન હોય તેવી હાલતમાં ઓચિંતું મારવામાં બહાદુરી

ઉપર મહેરબાની રાખતા હતા, તોપણ દરબારમાં તેમની બેઠક બીજા વર્ણના ઉમરાવોથી નીચે હતી. આ વખતે રાણા મોકળે તેમને સાતસેં સ્વારોની સરદારી આપી હતી, ને તેઓ પણ મહારીઆ-માં રાણાની સાથેજ હતા. ચાચા ને મેરા ઉપર કેટલાક સરદારો દ્વેશબુદ્ધિથી જોતા હતા, ને તેમનાપર વેર લેવાનો લાગ ખોળતા હતા. એ લાગ તેમને મહારીઆમાં મળ્યો. રાણો મોકળ, તેના

નથી પણ બાયલાપણું છે; એમ વિચારી તેણીએ પડેલા સિંહ ઉપર ધીરેથી ભાલાની અણી ભોકી. આથી તે ચમકી ખીજવા-ઈને ગાજી ઉઠયો, ને કૂદીને બહાર આવ્યો. એવામાં પેલી બાઇએ એવા તો જોરથી ભાલો માર્યો કે તે સિંહને વીંધીને આરપાર નીકળી ગયો ને તે તેજ જગાએ મરણ પામ્યો. રાણો એ બાઇની આવી બહાદુરી, ધીરજ ને હોંશિયારી જોઇને બહુ તાજુબ થયો, ને એ બાઇનું નામ, ઠામ ને જાત પૂછી લેઇ ઘેર ગયો.

એ બાઈ જાતની સુતારણ હતી. આ ખુબસુરતીની સાથે બહાદુરી રહેલી હોવાથી રાણાએ તેની સાથે પરણવાને માગું મો-કલ્યું. હાલના રાજાઓ મલારરાવની પેઠે ખુબસુરત સ્ત્રીઓ જોઈ વ્યભિચાર કરે તે કરતાં, ખેતસીરાણાનો આ વિચાર હજાર ઘણો સારો છે. રાણાનું માગું આવેલું જોઇ સુતાર તો ખુશી ખુશી થઇ ગયો. પણ રાણાએ ઘડીવાલગ્ન લેવડાવ્યાં હતાં. કેમકે રાણો સુતારણ સાથે પરણે છે એ વાત રાજ્યભાટના જાણવામાં આવે તો એ વાત બંધ રખાવે. તેથી રાણો થોડા માણસો ને ગોર લેઇ સુતારણને ત્યાં પરણવા ગયો. પણ તે વખતે કોઇપણ ભાટ ચા-રણને મંડપમાં પેસવા દેવાની મના કરી હતી. રાણાજી પરણવા બેઠા તે વખતે પરણવાની વિધિ થતાં ગોરે રાણાજીને નીચું માથું નમાવવા કહ્યું. એ સાંભળી એક ભાટનું નાનું છોકરું છાનુંમાનું ત્યાં પેસી ગયું હતું, તે છોકરું બોલી ઉઠયું. અલ્યા ગોર, મારા-

કાકા ને કેટલાક સરદારો એક સમયે ઝાડીની ઘટામાં રાવણું કરતા બેઠા હતા તે વખતે રાણાએ એક ઝાડનું નામ એક ચોહાણ સરદારને પૂછ્યું. તે સરદારે પોતે જાણતો ન હોય એવો ડોળ કરીને રાણાના કાનમાં કહ્યું કે કાકાને પૂછો, તેમને માલમ હશે. ચોહાણ સરદારના આ માર્મિક બોલનો ભાવ મોકળના સમજ્યામાં નહિ આવ્યાથી તેણે પૂછ્યું કે 'કાકા, આ ઝાડ શાનું છે?' તેથી ચાચા ને મેરા સમજ્યા કે રાણો આપણે સુતારણના પેટના

જ આટલા બધા નીચે નમ્યા છે, તોપણ હજુ તારે કેટલા નીચે પાડવા છે? ચિતોડનો રાણો એકલિંગજીની નિષ્કલંકી ગાદીનો ધણી ને બાપા રાવળનો વંશજ એક સુતારણને પરણવા આવ્યા છે, એટલા નીચા તો નમ્યા છે ને હજુ કેટલાક નીચા નમાવવો છે? આ સાંભળી રાણાજીએ તેના તરફ જોયું તો પોતાનાજ રાજ્ય બારોટનો છોકરો દીઠો. રાણાજી એથી શરમાયા ને હીણું તો લાગ્યું પણ શું કરે? પરણવા આવેલા પાછા કેમ જવાય? તેથી પરણીને સુતારણને ઘેર લેઈ ગયા. એ સુતારણના છોકરા ચાચા ને મેગ હતા. તેઓ ઘણા બહાદુર ને શૂરા હતા. તેથી ખેતસી રાણાને લાગ્યું કે એ બન્ને લાખા સાથે કજીઓ કરીને મેવાડના ધણી થશે. પણ મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીએ સુતારણના છોકરા બેસે એ રાણાને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેથી રાણાએ મરતી વખતે એ બન્ને ભાઈઓને દેશવટો દેવાનો ઠરાવ કર્યો પણ ચાચા ને મેરાએ મેવાડની ગાદીનો દાવો નહિ કરવાને સોગન ખાધાથી તથા લાખારાણાને તેમના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી તેમને મેવાડના ત્રીજા દરજ્જાના સરદાર થઈ રહેવાનું કહ્યું હતું; તેથી તેઓ દરબારમાં રહેતા હતા. પણ મોકળસિંહાએ તેની હાંસી કરવાથી તેમણે તેને મારી નાખ્યો. છેવટે કુંભાએ એ બન્નેને માર્યા ત્યારે તેમના છોકરા દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા.

છીએ, એવી આ ઝાડનું નામ પૂછીને આપણી મશ્કરી કરે છે. પણ ખરૂં જોતાં રાણો તો આ વાતમાં નિર્દોષ હતો. બન્ને ભાઇઓએ રાણા ઉપર એ દ્વેષ રાખીને રાણો માળા ફેરવતો હતો તે વખતે ઓચિંતા જઇને તરવારના ઝટકાથી તેને મારી નાંખ્યો. રાણાનું ખૂન કરીને સ્વાર થઈ લાગલાજ તેઓ ચિતોડ ગયા. તેમને ચિતોડ લેવાની આશા હતી, પણ કિલ્લેદારે તેમને કિલ્લામાં પેસવા દીધા નહિ તેથી તેઓ મદારીઆ નજીકના એક મજબૂત કિલ્લામાં આવી ભરાયા.

મોકળનું ખૂન થયાથી તેનો મોટો દીકરો કુંભો નાસીને મોકળના મોસાળીઆ મંડોરના રાવને આશ્રયે ગયો. તેમણે તેને આ અડીની વખતે સારી મદદ કરી. રાઠોડનું લશ્કર લેઈ કુંભો મોકળના ખૂનીઓની પાછળ પડયો ને મદારીએથી તેમને નસાડી મૂક્યા. તેથી તેઓ છુપાઈ ગયા ને રાતાકોટના ડુંગરમાં એક મજબુત ગઢ બાંધી ત્યાં રહ્યા. ચાચા ને મેરા એક ચોહાણ ઠાકોરની કુંવારી કન્યાનું હરણ કરી લાવ્યા હતા; તે ઠાકોરનું નામ સુજો હતું. એ સુજો પણ ચાચા ને મેરા ઉપર વેર લેવાને તેમની શોધમાં હતો. તેણે ચાચા ને મેરાનું રહેઠાણ ખોળી કહાડયું. એટલામાં કુંભો મારવાડીનું લશ્કર લેઈ તેને દેલવાડામાં મળ્યો, સુજાએ પોતાની સઘળી હકીકત કુંભારાણાને જાહેર કરી તે ઉપરથી તેઓ સઘળા રાત્રે રાતાકોટના ડુંગરીગઢમાં આવ્યા ને નિસરણીઓ મૂકી ઓચિંતા ગઢ ઉપર ચડી ગયા; અને ચાચાને અને મેરાને મારી નાંખ્યા. એ રાતે પોતાના બાપને મારનારનું વેર લેઈ કુંભોરાણો ચિતોડ આવ્યો.

રાણા મોકળમાં સીસોદીઆનું ઉપરીપણું કરવાના અને મેવાડનું રાજ્ય ચલાવવાના સઘળા ગુણ લાખારાણાના જેવા હતા. એ લડાઈમાં બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં હોશિયાર હતો. મકાનો બંધાવવાનો શોખ પણ એનામાં લાખારાણા કરતાં કાંઇ

ઓછો નહોતો. લાખારાણાએ બંધાવવા માંડેલો રાજ્યમેહેલ મોક-ળે પૂરો કરાવ્યો. એ મહેલનાં ખંડિયરો આજે પણ છે. તેણે પશ્ચિમના ડુંગરમાં ચતુર્ભુજનું દેવળ બંધાવ્યું. તૈમુરની સ્વારીથી તથા મહમદની નબળાઈથી અને તેના પછી સૈયદવંશી પાદશાહો પણ તેવાજ નબળા નીકળ્યાથી દિલ્હીની પાદશાહત એટલી બધી નબળી થઈ ગઇ હતી, કે તેનો લાભ લઇને મોકળ વધારે જીવ્યો હોત તો મેવાડનું રાજ્ય વધારે મજબૂત ને વિસ્તાર્ણ કરી શકયો હોત, પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી ને શરૂઆતમાં કુંભાનું ધ્યાન બીજી તરફ રોકાવાથી દિલ્હીની પડતી થતી બચી. રાણો મોકળ ૨૧ વરસ રાજય કરી ઇ. સ. ૧૪૧૯ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

કુંભોરાણો.

કુંભોરાણો ગૂજરાતમાં પણ મશહુર છે. એક પછી એક એમ બહાદુર અને પરાક્રમી રાજાઓ કેટલાક સૈકાસુધી એક રા-જ્યગાદી ભોગવે, એવું ઇતિહાસમાં કવચિતજ જોવામા આવે છે. પણ એવો બનાવ મેવાડમાં બન્યો છે. મેવાડની કીર્તિનો રસ્તો હજુ તો અર્ધો થયો છે. મેવાડના શત્રુઓ ઉપર મેળવેલી જીતનો ઉપભોગ હજુ તે હમણાં કરતી હતી. હુન્નરના ને કારીગરીના ન-મુનાનો ધર્માંધ અલાઉદ્દીને નાશ કર્યાંને સો વરસ થઈ ગયાં હ-તાં તેના હુમલાથી થએલા જખમોમાંથી ચિતોડ પાછું તાજું થયું હતું, તથા ચિતોડના બચાવ માટે જેઓ કેસરીઆ કરી મરણ પામ્યા હતા, તેમને ઠેકાણે તેજ કામ માટે નવા શૂરવીરો તૈયાર થયા હતા. કાકેસસની તળેટીમાં અને ઓકસસ નદીના કાંઠા ઉપર મેવાડ ઉપર તૂટી પડવાને જે તોફાન એકઠું થતું હતું, તથા જે

તોફાન કુંભાના પૌત્ર સંગ ઉપર તૂટી પડયું હતું, તે તોફાનની સામા થવા સારૂ જે જે તૈયારી કરવી જોઇએ, તે સઘળી કુંભારાણાએ કરી. હમીરના જેવી ચંચળાઇથી ને લાખારાણાના જેવી હુન્નર વગેરેને ઉત્તેજન આપવાની હોંશથી તથા એ બન્નેની અક્કલ જેવી અક્કલથી અને બન્ને કરતાં બળવાન નસીબથી સઘળાં કામોમાં એણે ફતેહ મેળવી; અને ઘગર નદીના કાંઠા ઉપર સમરસીરાણો જે શાહબુદ્દીન સામે બહાદુરીથી લડતાં જ્યાં આગળ મરાયો હતો, ત્યાં આગળ એકવાર ફરીને મેવાડનો વાવટો કુંભારાણાએ ઉરાડયો.

દિલ્લીમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારથી કુંભોરાણો ગાદીએ બેઠા ત્યાં સુધીમાં ૨૪ પાદશાહ અને એક બેગમ મળીને ૨૫ રાજ્યકર્તા થયા હતા. અને ચિતોડમાં ત્યારથી તે કુંભારાણાના વખત સુધી કેટલાક તો પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરતાં કરતાં દેશમાં ને પરદેશમાં મૂઆ છે. તે છતાં પણ માત્ર અગીઆર રાજા થયા છે. તેથી દિલ્લીના દરેક પાદશાહનું રાજ્ય સરાસરી ૯ વરસ ને મેવાડના દરેક રાણાનું રાજ્ય સરાસરી ૨૩ વરસ આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ મુદ્દતમાં દિલ્લીના પાદશાહી કુળમાં કેવી કાપાકાપી થઇ હતી, અને મેવાડના રાણાઓના કુટુંબમાં કેવો સંપ હતો.

તઘલખ વંશના નબળા પાદશાહોના વખતમાં તેમના સૂબા સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. તેમણે જુદે જુદે ઠેકાણે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં, જ્યારે કુંભો રાણો મેવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે માળવામાં ને ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ બંને રાજ્યો જોરપર આવ્યાં, ને તેમણે આસપાસના રાજ્યો જીતીને તેમને ખંડીયાં બનાવ્યાં. મેવાડમાં કુંભોરાણો પણ એજ રીતે પોતાનું રાજ્ય મજબૂત પાયાપર લાવતો હતો. મોકળના અચાનક મોતથી, મોકળના કાકાના કજીઆથી ને કુંભાની નાની ઉમરથી, આસપાસના પહાડી લોકો નિરંકુશ થયા હતા. તેમને મોકળના કાકાનો નાશ કર્યા પછી કુંભા-

રાણાએ વશ કર્યા. મૂલકનો સારો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તેને મજબૂત કરવા તરફ તેણે લક્ષ લગાડયું. ડુંગરોમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાઇ ત્યાં ત્યાં કિલ્લા વગેરે બંધાવી પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કર્યું. કુંભાની બ્હાદુરી, ચપળતા ને હોંશિયારી જોઈ સઘળા ખંડીઆ રાજાઓ અસલની માફક કુંભાને માન આપવા લાગ્યા. દિલ્લીના પાદશાહો તે વખતમાં એટલા નબળા થઇ ગયા હતા, કે તેમના તરફથી રાણાને લગાર પણ ચિંતા નહોતી. પણ મેવાડની દક્ષિણ હદ ઉપર મેવાડની શાંતિનો ભંગ કરનાર મુસલમાની રાજ્યો તે વખતે જોરપર આવ્યાં હતાં. તેઓ મેવાડના હિંદુ રાજ્યને બળવાન થતું જોઇ અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. પોતાની પાડોશમાં હિંદુ રાજ્ય બળવાન થાય તે તેમનાથી કેમ ખમી શકાય ? તેથી એ રાજ્ય તોડીને તેને મુસલમાની રાજ્ય સાથે જોડી દેવાનો કે છેવટે તેને પોતાનું ખંડિયું રાજ્ય બનાવવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે કામ ગૂજરાત કે માળવા બેમાંથી એક રાજ્યથી એકલે હાથે બને તેમ નહોતું. તેઓ સીસોદીઆના પરાક્રમથી કાંઇ અજાણ્યા નહોતા. તેથી ગૂજરાત ને માળવાના પાદશાહોએ મેવાડ જીતવાને સંપ કર્યો. બંને પાદશાહોએ પોતપોતાથી એકઠું થઈ શકયું તેટલું લશ્કર જમાવ્યું, ને બંને લશ્કર એકત્ર થઈ મેવાડ જીતવાને ચાલ્યાં.

માળવા ને ગૂજરાતના પાદશાહો મેવાડ જીતવાની તૈયારી કરે છે, તે વાત કાંઈ છુપી નહોતી. તાબાના ખંડિયા રાજાઓના લશ્કરનું એકઠું થવું કાંઇ છુપું રહે તેમ નહોતું. તેમ તેઓ ગમે તેટલી છૂપી તૈયારી કરે તોપણ તે કુંભારાણાની ચંચળ દૃષ્ટિથી છૂપું રહી શકે તેમ નહોતું. કુંભારાણાને પોતાના ભટકતા છૂપા જાસૂસોથી માળવા ને ગૂજરાતના પાદશાહોના વિચારની શરૂઆતથીજ ખબર મળી હતી. કુંભારાણો આ મુસલમાન પાદશાહોથી હરભડી જાય તેવો નહોતો. તેણે મુસલમાન પાદશાહો કરતાં પણ વધારે ચપળતાથી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. મેવાડી પટાવ-

તોનું લશ્કર તો જ્યારે બોલાવે ત્યારે હાજર હતું, એટલુંજ નહિ પણ તે સિવાય મેવાડના ખંડિયા ને તાબેદાર રાજાઓ પણ મુસલમાનો પર વેર લેવાને અને મેવાડનું રક્ષણ કરવાને એક પછી એક ઉલટભેર આવવા લાગ્યા. દિન પ્રતિદિન ચિતોડના લશ્કરી સાગરમાં લશ્કરની ભરતી થવા માંડી.

જ્યારે સઘળા રાજા રાણાઓ ને રાવ, પટાવતો પોતાનાં લશ્કર લેઇ આવી રહ્યા, ત્યારે તે સઘળાઓને દરબાર ભરી ભેગા કર્યા. લડાઈ શી રીતે ચલાવવી ને ક્યાં કરવી, સામા જવું કે મુસલમાનોને આગળ આવવા દેવા વગેરે બાબત ઉપર વિચાર કરવાને સઘળા એકઠા થયા. દરેક જણ પોતપોતાના વિચાર જણાવવા લાગ્યા. તે બધાના વિચારનો સાર એટલોજ હતો કે મુસલમાનો વગર લેવેદેવે આપણા ઉપર ચઢી આવે છે, તેમને લડાઈ કરવા આવવાનું આપણે એક પણ કારણ આપ્યું નથી, તેમણે હાથે કરીને આ લડાઈ વહોરી લીધી છે, ને મેવાડના સૂતા સિંહોને છંછેડયા છે તો તેઓ આપણા મૂલક ઉપર ચઢી આવી રૈયતને ભયભીત કરે, ખેતરો વણસાડે, અને ગામડાં લૂટીને બાળે, તે કરતાં વધારે આપણેજ તેમના મૂલક ઉપર ચઢી જવું એ વધારે સારૂં છે. એ બાબતમાં સઘળા એકમત થયા. એટલે રાણાજીએ બીજે દિવસે સવારમાં લશ્કરને ચિતોડની બહાર નીચે ચોગાનમાં એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો. આ વખતે સલુંબરનો ચંદ્રસિંહ મરણ પામ્યો હતો. પણ તેનો દીકરો ચંદ્રસિંહ જેવોજ બહાદુર નર ચિતોડનો મુખ્ય પટાવત હતો.

બીજે દિવસ થયો. સૂર્યોદયથી ચિતોડની બહાર ડંકા નિશાન ફરકવા લાગ્યાં. ઢોલ, તાસાં, ભેર, ને શરણાઈના સૂર ગવાવા લાગ્યા. ભાટ, ચારણ ને બંદીજન શૂરી કવિતાઓ ગાવા લાગ્યા. મહાભારતમાંથી, પૃથુરાજ રાસામાંથી, ખોમાન રાસામાંથી, અને બીજાં જૂનાં વીરરસ કાવ્યોમાંથી ભાટ ચારણો વીરરસનાં કા-

ગ્યો ગાતા હતા. તે સાંભળતાં બાયલાને પણ શૂર ચઢે તો આ બહાદુર રજપૂતો દુશ્મનો ઉપર ધા કરવાને એકપગા થઈ રહે, તેમનાં રૂવાં ભાલાની માફક ઉભાં થાય, તો તેમાં શી નવાઇ છે? સલુંબ્રા સર્વથી પ્રથમ આવ્યો, તે પછી રાઠોડ, ચોહાણ, ઝાલા, પરમાર, હાલા, ને બીજા સીસોદીઆ પટાવતો એક પછી એક પોતાના લશ્કર સાથે આવીને ખડા થયા. રજપૂત લશ્કર બધુંજ ઘોડેસ્વાર હતું. પગપાળે લઢવું રજપૂતો પસંદ કરતા નથી, તેથી પાયદળ તો થોડુંજ જણાતું હતું. લડાઈના હાથીઓની હલગાર લાંબી ને લાંબી લાગેલી હતી. આજસુધી મેવાડના કોઈ રાણાએ એટલા હાથીઓ લડાઇમાં દોર્યાં નહિ હતા. પહોર દહાડો ચઢતામાં તો સઘળું લશ્કર જમા થઇ ગયું. એટલે રાણાજી પધાર્યા. રાણાજી આવ્યા તે વખતે બધા લશ્કરે મેઘગર્જનાની પેઠે જયજયકારના ઘોષથી તેમને વધાવી લીધા. તે પછી સઘળા ચુપ થઈ ગયા. રાણાજીએ સઘળાને નીચે પ્રમાણે હુકમ આપ્યો.

મારા બહાદુર શૂરા સામંતો ને સરદારો, લડાઇમાં કેમ વર્તવું ને લડાઇ કેવી રીતે કરવી, કે કેવું પરાક્રમ બતાવવું, એ તમને કહેવાની જરૂર નથી. તમે ને તમારા બાપદાદા એજ કામ કરતા આવ્યાછો. મુસલમાનો આપણા ધર્મના ને તેથી આપણા દેશના દુશ્મનો છે. તેમને હરાવી તેઓ જે ઇચ્છાથી આપણા મૂલક ઉપર ચઢી આવે છે, તેમને નિષ્ફળ કરવા, એજ આપણું આજનું કર્તવ્ય છે. મારા બહાદુર વીરાઓ, તમે જેવી ઉલટથી મને સહાય કરવાને અને આપણા દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને આવ્યા છો તેવીજ ઉલટથી તમે છેવટ સુધી ચાલશો એવી મને ખાતરી છે. તમે જાણો છો કે માળવાના ને ગૂજરાતના પાદશાહોનાં એકત્ર લશ્કર આપણા મૂલક ઉપર ચઢી આવવાને નીકળી ચુક્યાં છે; ને તે થોડા રોજમાં આપણા મૂલકમાં દાખલ થશે, માટે તે પહેલાં આપણે જઈ પહોચી, તેમનાજ મૂલકમાં આપણે જંગ મચાવવો.

આ લડાઇમાં આપણી ફતેહ છે એતો નક્કીજ છે; કેમકે ધર્મ આપણા તરફ ને અધર્મ તેમના તરફ છે. આ લડાઇનું મૂળ આપણે નથી પણ તેઓ છે. માટે પરમેશ્વર તેમને તેમના અધર્મનું ફળ આપશે. રજપૂતોનો ધર્મ શો છે, તે તમે જાણો છો. દુશ્મનને પીઠ બતાવવી એ આજ સુધી કોઈવાર મેવાડના ઇતિહાસમા બન્યું નથી, ને બનવાનું પણ નથીજ. જીતીને કે રણસંગ્રામમાં પડી સ્વર્ગમાં જવું, એમાંજ મારા વહાલાઓ, આપણી રજપૂતવટ રહેલી છે, તે વટ તમે છેવટ સુધી સાચવજો, એજ મારી ભલામણ છે. લડાઇમાં જીત મેળવીને આ લોકમાં અમર કીર્તિ મેળવવી કે લડાઇમાં કામ આવી પરલોકમાં જવું, એ બેજ રસ્તા માત્ર રાજ્યપુત્રોને માટે છે. તમે પણ એજ રસ્તાના ભોગી ને ઉત્સાહી છો, માટે હવે ચાલો કે આપણે આપણા દુશ્મનોને ભેટી તેમનો નાશ કરીએ.

રાણાજીના મોમાંથી છેલ્લો શબ્દ નીકળ્યો કે સઘળા સરદારો મહારાણા કુંભાજીની જે બોલાવી પોતપોતાના લશ્કર ગોઠવી મીસલ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યાં. એક લાખ કરતાં વધારે સ્વારો ને પાળા એ ઠેકાણે મળેલા હતા. ચૌદસેં હાથીઓની હલગાર લાગેલી હતી. લશ્કરની હારની હાર ચાલવાથી જાણે મોટો મહાસાગર રેલ્યો હોય એવું જણાતું હતું, લશ્કરની ઉલટ ને જુસ્સો એટલાં જણાતાં હતાં કે જાણે મેવાડીઓ માળવાને ઉપાડીને દરિઆમાં નાંખવાને જતા ન હોય !! પાયદળની, ઘોડાની ને હાથીઓની ગરદથી સૂર્ય છવાઈ ગયો, ને ચોમાસામાં જેમ સૂર્ય વાદળામાં પેસી જવાથી અંધારકોટ બને, તેમ અંધારકોટ બની ગયો. ઘોડાઓના ધડકારાથી ધરતીકંપની પેઠે ધરતી ડોલવા લાગી. રસ્તે ચાલતાં કોઈ ઠેકાણે સિંધુરાગ તો કોઇ ઠેકાણે ચંદના ભુજંગ પ્રયાત ચડકારાબંધ બોલાતા હતા. કેટલાક બહાદુર ક્ષત્રીપુત્રો તો પોતપોતાના પરાક્રમનીજ વાતો કરતા ચાલ્યા જતા હતા. મુસલ-

માનોપરની રીસથી થએલી રાતી આંખો સિંદુરીઆ રંગની બની ગઇ હતી. તેમના અંતઃકરણમાં ઘરબાર ને કુટુંબ પરિવારપરની માયાનો અંશ પણ રહ્યો નહોતો. રસ્તે ચાલતાં સઘળા શૂરવીરોના હાથ હથીઆર ને ઘોડો બરાબર કબજે રાખવામાં ને તેમની ચંચળ ને ક્રોધી સિંદુરીઆ આંખ દુશ્મનની તપાસ રાખવામાં ને ચારે તરફ જોવામાં રોકાઈ હતી. તેમના તીણા કાન "દુશ્મન આવે છે." એવો બોલ સાંભળવાને અધીરા થઈ ગયા હતા; અને એવો બોલ કાને પડે કે ઘોડાને એડી મારી ફદાવી પડવાને તેમના પગ તૈયાર રહ્યા હતા. આવા લડાઈનાજ રસીઆ, મારવું કે મરવું એવાજ નિશ્ચયવાળા બહાદુર સુભટોની આગળ જાણે મેરૂ ઉખેડી નાંખવો હોય તોપણ કાંઈ ગણતીમાં નથી એવું જણાતું. લસ્કર ગમે તેટલું ઉલટમંદ ને જુસ્સાવાળું હતું, તોપણ પોતાના સરદારનો એક શબ્દ કાને પડે કે તરતજ સ્થિર ને શાન્ત પડી જઈ, તે સાંભળી તેના હુકમ પ્રમાણે કરવાને તે તૈયાર થઈ જતું.

એમ કરતાં બીજે દિવસે રાણાસાહેબ પોતાના મૂલકની હદ ઉપર આવ્યા. મેવાડ ને માળવાની હદ જાણે કુદરતેજ જુદી પાડી હોય તેવું એ સ્થળ હતું. માળવાની હદમાં પેઠા કે એક મોટું વિશાળ મેદાન આવ્યું. એ મેદાન મેવાડના ઉંચ પ્રદેશમાંથી ઢાળ પડતું માળવામાં પૂરૂં થતું હતું. ત્યાં આગળ બન્ને બાજૂએ ગીચ જંગલો હતાં, કે જ્યાં હજારો માણસો ભરાઈ રહે તોપણ માલમ ન પડે. મેવાડના મૂલકમાં પેસવાનો માર્ગ બે ડુંગરાની વચ્ચેની ખીણમાં હતો. રાણાસાહેબે લઢાઈની આ જગા પસંદ કરી. એ ખીણની ઉપલાણમાં ને ડુંગરાની બખોલોમાં કેટલુંક લસ્કર પાછળ રાખ્યું ને કેટલુંક બન્ને તરફની ઝાડીઓમાં છુપું રાખ્યું. ઝાડીમાંના લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે મુસલમાનો ડુંગરાની ખીણ સુધી આપણા લશ્કરની નજીક આવે કે તેમણે બન્ને બાજૂથી અમુક નિશાની કરી એકદમ સાથે ધસારો કરવો, અને

ખાણુમાં રાખેલા લશ્કરને હુકમ કર્યો કે મુસલમાનો પીઠ બતાવે કે તેમણે તેમની પાછળ પડી તેમનો ઘાણ કહાડવો; ત્યાંસુધી તેમણે લઢાઈથી અળગા રહેવું. સલુંબ્રાને પોતાના માણસો સાથે આગળ જઈ મુસલમાનો કયાં ને કેટલા છે તેની તપાસ કરી લાવવા મોકલ્યો, અને રાણાજી પંડે મેદાનમાં લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ રાખી પડાવ નાંખી રહ્યા; પણ તે સઘળાને ભેરીનો નાદ સાંભળતાંજ તૈયાર થઇ જવાનો હુકમ હોવાથી તેમણે પોતપોતાના ઘોડા તંગબંધ તૈયાર રાખેલા હતા.

ચંદાવત પટાવત (સલુંબ્રાવાળો) પોતાના માણસો લેઇ ઘોડો થેકાવતો આગળ ચાલ્યો. એટલામાં થોડે દૂર આકાશમાં ધૂળ ઉડતી જણાઈ. તે ઉપરથી સલુંબ્રાને જણાયું કે એ મુસલમાની લશ્કર આવતું હશે. તેથી તેણે પોતાના માણસોને પાસેની ઝાડીમાં ઉભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. તેની પાસે માત્ર હજાર બારસેં માણસો હતાં; તોપણ તેના મનમાં એવી ઉમેદ હતી કે મુસલમાનોને મારી હઠાવવાનું માન મનેજ મળે તો ઠીક. પરંતુ તેની એ હોંસ પૂરી પડે તેમ નહોતું. તે શૂરા પણ ડાહ્યા ચંદ્રસિંહનો તેવોજ શૂરો ને ડાહ્યો પુત્ર હતો. આખા મહાસાગરમાં તેનું લશ્કર બિંદુ માત્ર હતું, ગૂજરાત ને માળવાનું સઘળું મુસલમાની લશ્કર મેવાડીઓપર જીત મેળવવાનો લાહાવો લેવાને એકઠું થઈ આવતું હતું. બન્ને લશ્કરના પાદશાહી સરદારો પણ શૂરા ને પરાક્રમી હતા. તેઓ તેમના લશ્કરને હિંદુઓ ઉપર વેર લેવાને ઉશ્કેરી ઉલટભેર લાવતા હતા. તેમનું લશ્કર લઢાઇની ગોઠવણીમાંજ ચાલતું હતું. આખા લશ્કરનો કોટ ને કોટ ચાલતો હોય તેવી મજબુતાઈથી ને દ્રઢતાથી ચાલતા હતા. તેઓ બેભાન કે નાઉમેદીમાં ચાલતા નહોતા. દુશ્મનો જે ઘડીએ નજરે પડે તે ઘડીએ લઢવાને તેઓ તૈયાર હતા; એવા લશ્કરને ચંદાવતથી ભેદી શકાય તેમ નહોતું. એ લશ્કરપર પડવું તે પતંગીઆની પેઠે દીવામાં જંપલા-

વા જેવું હતું. ડાહ્યો સલુંબ્રા પાસેની એક ટેકરીપર ચઢી લાંબી દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો તો લશ્કરનો લાંબો મજબુત કોટ ધસારાબંધ ચાલ્યો આવતો હોય તેમ જણાયાથી તે તાબડતોબ નીચે ઉતરી પોતાના માણસો લેઈ પાછો વળ્યો, ને દોડતે ઘોડે જઈ રાણાજી-ને ખબર આપી કે મુસલમાની લશ્કર અસંખ્યાત છે, ને તે ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે. માટે આપણે પણ તેમને ભેટવાને તૈયારી કરવી જોઇએ.

આ વાત સાંભળતાંજ રાણાજીએ ભેરીનો નાદ કરાવ્યો કે સઘળા સીસોદીઆ સ્વાર થઇ હથીઆરબંધ સજ થઇ ઉભા. રાણાસાહેબે પંડે તાકીદથી વ્યૂહ રચના કરી. વ્યૂહ રચના કરવામાં કુંભોરાણો સમરસિંહરાણાથી ઉતરે તેવો નહોતો. પોતાની જમણી બાજૂએ સલુંબ્રાને અને ડાબી બાજૂએ હાડાને રાખી મધ્યમાં મુખ્ય લશ્કરનો ભાગ પોતાની પાસે રાખ્યો, અને હાથીઓનો કોટ એવી રીતે બનાવ્યો કે મુસલમાનો એકદમ ધસારો લાવી શકે નહિ, અને રજપૂતોને એકદમ ધસારો લેઈ જવો હોય તો જગા આપી શકે. બધું લશ્કર ખીણથી એટલું નજીક રાખ્યું કે મુસલમાનો ઠેઠ પાસે આવી શકે અને ઝાડીમાંના માણસો એકદમ બે પડખેથી કે પાછળથી ધસારો લાવી શકે. આ પ્રમાણે ગોઠવણી કરતાંમાં તો મુસલમાની લશ્કરી કોટ સુસવાટા કરતો આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનો પણ બેફામ નહોતા તેમણે રજપૂતોને અડગ ઉભેલા દીઠા તે વખતે માત્ર ચાર ઘડી દિવસ બાકી હતો. રજપૂતોને દીઠા કે મુસલમાનો તેમનાપર જવાનો હુકમ માગવા લાગ્યા. રજપૂતો પણ તેટલાજ અધીરા થયા. રાણાના લશ્કરની રચના જોઈ મુસલમાન પાદશાહોએ પણ પોતાનાં લશ્કર તાબડતોબ તે પ્રમાણે લઢાઈની રચનામાં ગોઠવી દીધાં. વ્યૂહ રચનામાં મુસલમાનો કાંઇ રજપૂતોથી ઉતરે તેવા નહોતા. મુસલમાની લશ્કરનો દરિયો ઉલટ્યો જોઈ સામાવાળા રજપૂતો ન હોય તો ખચીત તેમનું કાળજું ફાટી જાય

તેવું હતું. અસંખ્ય મુસલમાની લશ્કરની સામા લાખ રજપૂતો છતાં મુઠ્ઠીભર જેવા જણાતા હતા. તોપણ રાણીજાયા તે સઘળાને કાપી નાંખવાને આતુરતાથી રાણાજીના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા.

રાણાજીએ વિચાર્યું કે દુશ્મનના સંખ્યાબળ આગળ આપણે હાથીપર લઢી શકાશે નહિ ને લશ્કરની વ્યવસ્થા જાતે કરવાની હોવાથી હાથીપર વખતે આપણી ઇચ્છા સફળ નહિ થાય. મુસલમાનોના સંખ્યાબળ સામે થવામાં જાતિબળ અજમાવ્યા વગર ફાવીશું નહિ, અને જાતિબળ હાથી કરતાં ઘોડા ઉપર ઠીક ફાવશે, એમ વિચારી રાણાજી ઘોડેસ્વાર થયા. તેમણે પ્રથમ પોતાની પાસેના લશ્કરને એકદમ ધસારો કરી મુસલમાનોની હરોલ તોડીને તેમને ગભરાટમાં નાંખવાનો હુકમ કર્યો. પાદશાહી લશ્કરના હાથીઓ તેમનું લશ્કર પાછું હઠે નહિ માટે તેમણે પાછળ રાખ્યા હતા. પણ રાણાજીએ ધાર્યું કે તેમની આગલી હરોલ પાછી હઠે તો તેમનું સઘળું લશ્કર ગભરાટમાં પડશે એટલે આપણું ઝાડીમાં રાખેલું લશ્કર તેમને કાપી નાંખશે. રાણાજીએ પ્રથમ પંડે ધસારો કર્યો ને તેમની પડખે સલુંબ્રા ને હાડા પણ તેટલીજ દ્રઢતાથી ચાલ્યા. રજપૂતો ઉઘાડી તરવારે હરહર મહાદેવ કરતા આવતા જોઈ મુસલમાનો પણ દીનદીનનો પોકાર મારતા આગળ ધસ્યા. રજપૂતો મરવું કે મારવું એવા ઇરાદાથી એવી તો દ્રઢતાથી ધસ્યા કે મુસલમાનોની આગલી હરોલ કપાઈ ગઈ. પરંતુ મુસલમાનો એવા ધીટપણાથી લઢ્યા કે તેમની આગલી હરોલ કપાઇ ગઇ તોપણ તેથી લગારે નહિ ગભરાતાં કે નહિ ડરતાં તેઓ પણ જાણે બીજા રજપૂતોજ ન હોય તેમ મુએલાના મડદા ઉપર થઇને આગળ ચાલ્યા. માળવાનો મહમદશાહ પંડે લશ્કરના મધ્ય ભાગમાં ને તેની જમણી બાજૂએ ગૂજરાતનો અહમદશાહ પાદશાહ હતો. બન્ને પાદશાહ પોતપોતાના લશ્કરને ઉશ્કેરતા ને પાણી ચઢાવતા હતા. તેમના પંડના પરાક્રમથી મુસલમાની લશ્કર

અચગી કિલ્લા માફક ઉભું રહી લડતું હતું. જે માણુસો કપાતા તેની જગા બીજાથી વીજળીના ચમકારા માફક પૂરાતી હતી કે જેથી તે ક્યારે અને શી રીતે પૂરાઈ તે રજપૂતોને માલમ પણ પડતું નહિ. પ્રથમ હુમલામાં રાણાજીએ ધારેલી ધારણા અફળ ગઈ. તેમનો હુમલો નકામો ગયો, પણ શૂરા સીસોદીઆ પોતાનું કામ પાર પાડ્યા વિના પાછા હઠે તેમ નહોતું. પ્રથમ હુમલો નિષ્ફળ ગયાથી ક્ષત્રીપુત્રો વધારે જોસપર ચઢ્યા. રાણાજીનાં રૂવાં ભાલાની માફક ઉભાં થયાં. તેમણે બુમ પાડીને કહ્યું કે મારા શૂરા સીસોદીઆઓ ચાલો, ફરીને વધારે જુસ્સાથી મારી સાથે ચાલો. હું તમારી આગળ થાઉં છું. એ તૂર્કડાઓના શા ભાર છે? આપણા એકલિંગજી સહાય છે ત્યાં એ મુસલ્લાઓનું શું ચાલવાનું છે. માટે ચાલો મારા શૂરા, વીરાઓ ચાલો, ચાલો તેમને મારીને હડાવીએ. એમ બોલતાં બોલતાં પોતાના ઘોડાને એડી મારી એવો ઠેકાવ્યો કે મહમદશાહના હાથીના માવતના એકજ ભાલે પ્રાણ લીધા. એટલામાં પડખેથી મહમદશાહનો ઘા આવ્યો તે રાણાજીએ જાળવી લીધો. રાણાજીને જોખમમાં પડેલા જોઇ હાડા ને સલુંબ્રા, લુણાવત ને દુલાવત એમ સઘળા પટાવતો કૂદી પડ્યા, અને તેમણે વીજળીના ચમકારા માફક ચળકતી તરવારો ને ભાલા એવા તો જુસ્સાથી ચલાવ્યા કે ઘણા મુસલમાનો ધૂળ ફાકતા નીચે પડ્યા, કેટલાકનાં ધડ–શીશ જુદાં પડ્યાં. રાણાજીની પાસે મુસલમાનોનાં મડદાંનો ઢગલો થયો, માવત મરાયાથી મહમદશાહ ઘોડેસ્વાર થયો ને પોતાનો દાખલો આપી પોતાના લશ્કરને શૂર ચઢાવવા લાગ્યો. અહમદશાહ પણ પોતાના મિત્રની મદદે દોડી આવ્યા. મુસલમાનોએ રાણાજીને મારવાને ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં, તેમણે ઘણાએ ઘા કર્યા, પણ રાણાજી ચપળતાથી તે સાચવી લેતા ને તેમના ઉપર ઘા નાંખનારના કડકા તેજ ક્ષણે ઉગામેલો ઘા નાંખતાં પહેલાં થઈ જતા. આ પ્રમાણે મોખરે ખરો રણજંગ જામ્યો છે, લોહીની

રેલા વહે છે, મડદાંના ઢગલા પડે છે, એક બીજાને મારવામાં આંધળા થઈ મંડેલા છે, એટલામાં મુસલમાની લશ્કર બન્ને બાજૂથી અંદર દબાતું ચાલ્યું. તેમનામાં દગો દગો, માર્યા માર્યાનો અવાજ થવા લાગ્યો. ચોમાસામાં લીલું ઘાસ કાપે તેમ બન્ને બાજૂથી મુસલમાનોને કાપતા રજપૂતો આવી પહોંચ્યા. ઝાડીમાંના રજપૂતોએ નીકળી આવી મુસલમાનોને કાપતાં જોયા કે રાણાજી ને તેમના પટાવતો વધારે જુસ્સામાં આવ્યા. તેઓ વધારે દ્રઢતાથી ને હિંમતથી આગળ કાપવા લાગ્યા. ચારે બાજૂથી મુસલમાનો ઘેરાઇ ગયા. હવે તેમનો કોઇ ઉપાય ન રહ્યો. તેમનામાં હાહાકાર વરતાઈ ગયો. તેઓ ગભરાઇને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. હવે કોઇ ઉપાયે તેઓ એકઠા થઇ દ્રઢતાથી ઉભા રહી લડે એવું નહોતું. ગૂજરાતનો પાદશાહ તો પોતાના લશ્કરને પડતું મૂકી એ ગડબડાટમાં પોબારા ગણી ગયો હતો. મહમદશાહે મુસલમાનોની કાપાકાપી અટકાવી, તેમને દ્રઢતાથી લડવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે વ્યર્થ ગયો. જેમ જેને ફાવ્યું તેમ તે નાસવા લાગ્યા. મહમદશાહને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે આપણી જીત થશે પણ તે આશા ભંગ થઇ. તે પંડે નિરાશ થઈ ગયો. એટલામાં રાણો કુંભો ને કેટલાક ઝાલાએ આવીને મહમદશાહને ઘેરીને પકડી લીધો. મહમદશાહ પકડાયાથી મુસલમાનો હિમ્મત હાર ગયા. તેઓ પીઠ બતાવી નાસવા લાગ્યા. એટલામાં પહાડમાં રાખેલું તાજું લશ્કર દોડી આવ્યું. તેમણે નાસતા મુસલમાનોને પકડી પાડ્યા, જેમણે હથીઆર મૂક્યા તેમને પકડી લીધા ને જેઓ સામા થયા તેમને કાપી નાંખ્યા. એ પ્રમાણે પહેરવાર ઉપર જેઓ રજપૂતો ઉપર જીત મેળવવાની પૂર આશામાં આવેલા તેમની ખાખાવીખી થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે મુસલમાનપર સંપૂર્ણ જય મેળવી રજપૂતો પાછા ફર્યા. પણ તેમાં રજપૂતોને ઓછી હાની થઈ નહિ. તેમના મોટા મોટા સરદારો ને શૂરવીર માણસો ઘણા મરાયા હતા. પણ

તે બધાનો બદલો મુસલમાન પાદશાહને કેદ કરીને લાવ્યાથી વળી ગયો હતો. કુંભોરાણો એ પ્રમાણે એ બળવાન મુસલમાની રાજ્યોનાં એકત્ર સૈન્ય ઉપર જીત મેળવી ચિતોડ નજીક આવ્યો ને વિજયની ધામધુમથી તેણે સઘળા લશ્કરને ચિતોડમાં દાખલ કર્યું. ચિતોડી રજપૂતાણીઓએ અને બીજી નગર સ્ત્રીઓએ એ શૂરા સૈન્યને પુષ્પથી વધાવી લીધું. રાણાજીની અંબાડી પણ પુષ્પથી છવાઇ ગઈ. આખે રસ્તે આકાશમાંથી ફુલોનો વરસાદ વરસ્યો. ફુલથી આખો માર્ગ ભરાઈ ગયો. એ રીતે રાણાજી વિજય કરી ઘેર પધાર્યા. ઈ. સ; ૧૪૪૦.*

ઘેર આવ્યા પછી રાણાજીનો વિચાર મુસલમાનોપર મેળવેલા વિજયની યાદગીરી કેવી રીતે રાખવી તેમાં રોકાયો હતો. માળવાનો શાહ અને તેનું બાકીનું લશ્કર ચિતોડમાં કેદ તરીકે રાખેલું હતું. પોતાના પટાવતોનાં લશ્કર પણ હજુ વેરાયાં નહોતાં, એટલામાં કુંભારાણાને ખબર મળી કે દિલ્લીનું બાદશાહી લશ્કર મેવાડ ઉપર આવે છે. રાણાજીએ જીતના તાજા મદમાંજ પોતાના શૂરવીર સૈન્યને પાદશાહી લશ્કર ઉપર લેઇ જવામાં લાભ છે એમ વિચારી લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો. માળવાના મહમદશાહને પોતે કેદ કરીને લાવ્યો હતો તોપણ રાણાજી તેને પોતાના મિત્ર તરીકે માન આપતા હતા. શરણે આવેલાને અપમાન આપવાનું બાયલાપણું રજપૂતોમાં હતુંજ નહિ. રાણાજી મહમદશાહને કોઇ જાતની ઉણપ પડવા દેતા નહિ. તેમણે માળવી લશ્કર પણ કેદ કરી રાખ્યું નહોતું. તેઓ સઘળા મેવાડીઓના મેમાન તરીકે પળાતા હતા. મહમદશાહ તો શું પણ આ મુસલમાન સિપાઇઓ

---

* કેટલાક લખનારા આ લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં થઇ હોય એમ જણાવે છે. જો એ વાત સાચી હોય તો તે વખતે ગૂજરાતમાં અહમદશાહ નહિ પણ કુતુબશાહ પાદશાહ હતો.

પણ રાણાજીની મેમાનગતથી એટલા ખુશી ખુશી થઈ ગયા હતા કે કુંભારાણાએ દિલ્લીના પાદશાહી લશ્કરના સામાં જવાને લડાઈનો ડંકો વગડાવ્યો ત્યારે મહમદશાહે અને તેના લશ્કરે રાણાજીની સાથે પોતાનાજ જાતભાઈઓ સામા લડવા લેઈ જવાને અરજ કરી. મેમાનગતનો—સલુકાઈની વર્ત્તણુંકનો બદલો મુસલમાન જેવી રજપૂતોની ધર્મશત્રુ જાત પણ ભૂલી નહિ. ગુણનો બદલો ભૂલી જાય એવા મુસલમાનો પણ નથીજ. રાણાજીએ પણ મુસલમાનોપર ભરોસો રાખ્યો. કેમકે તેમની વર્ત્તણુંક સારી હતી તથા તેમને પોતાની ચપળ દ્રષ્ટિ ઉપર ને બળ ઉપર ભરોસો હતો. તેથી તેમને પણ પોતાની સાથે લીધા. છતાં અગમચેતી વાપરી પોતાના વિશ્વાસુ રજપૂત સરદારોને તે ઉપર બારીકીથી નજર રાખવાને ચેતાવી રાખ્યા.

માળવી ને મેવાડી લશ્કર ઉત્તરમાં પાદશાહી લશ્કર તરફ આનન્દોત્સાહમાં ચાલ્યું. થોડે દિવસે તેઓ જુનજુનું નામે જગા આગળ આવી પહોંચ્યા. તેની નજીકમાંજ પાદશાહી લશ્કર પણ પડાવ નાંખી રહેલું હતું. તે રજપૂતોને માલમ પડતાંજ તેઓ લડાઈની હારમાં ગોઠવાઇ ગયા. દિલ્લીની પાદશાહત જો કે આ વખતે પડતીમાં આવી ગઇ હતી, તોપણ પાદશાહી લશ્કર ને સરદારો એ પડતીનો અટકાવ કરવાને અને દિલ્લીની પાદશાહત મજબુત કરવાને દ્રઢ ઇરાદાથી આ વખતે આવ્યા હોય એમ જણાયું. પાદશાહ પંડે એ લઢાઇમાં હાજર હતો. પાદશાહી લશ્કર પણ ખુબ જુસ્સાથી લઢયું. પ્રથમ તો કોની જીત થશે તે શક પડતું જણાયું. એક વખતે તો મુસલમાની લશ્કરે એવો જબરો હુમલો કર્યો કે રજપૂતોની હરોલ તૂટી ગઇ ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણ પડશે એમ જણાયું. પણ ડાબી તરફથી મહમદશાહ મુસલમાન છતાં જાણે દિલ્લીના પાદશાહ ઉપર વેર હોય તેમ પોતાના લશ્કર સાથે ધુમવા લાગ્યો, ને જમણી તરફથી રાણાજી પંડે

પોતાની હરોલ તૂટેલી જોઇ દોડી આવી નાહિમ્મત થતા રજપૂતોને હિમ્મત આપી ઉશ્કેરવા લાગ્યો. રાણાજીના ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં પણ જો મહમદશાહે ખરા મનથી મહેનત ન કરી હોત તો રજપૂત લશ્કરમાં પડેલું ભંગાણ એકઠું થવું મુશ્કેલ હતું. પણ ધન્ય છે, મહમદશાહને કે તેણે પોતાની કરેલી મેમાનગતનો બરાબર બદલો વાળ્યો. તેણે પોતાની હાર કરનારૂં ઉપરનું વેર વિસારી અચ્છી મદદ કરી. તેના મુસલમાન લશ્કરને અને સરદારોને ઓછી શાબાશી ઘટતી નથી. તેમણે દગો તો નહિજ કર્યો, પણ ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક મદદ કરી. જો આ વખતે મહમદશાહ મુસલમાન પાદશાહને મળ્યો હોત તો રજપૂતોનું શું થાત તે કળી શકાતું નથી, પણ શાબાશ છે મહમદશાહને કે રજપૂતોનો તૂટેલો જુસ્સો તેણે સાધ્યો ને રજપૂતોને હારના અપમાનમાંથી ઉગારી જીતની કીર્તી અપાવી. મહમદશાહને અને તેના મુસલમાન લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં રહી લઢતું જોઇ તથા રાણાજીનું પંડનું પરાક્રમ જોઇ રજપૂતોને તાજો જુસ્સો ભરાઇ આવ્યો; અને હરહર મહાદેવ કરતાં ને એકલિંગજી અને રાણાજીની જય બોલાવતા એટલા આવેશથી મુસલમાનોપર તૂટી પડ્યા કે તેમની આગળ પાદશાહી લશ્કરથી ટકાયું નહિ. પાદશાહ પંડે નાશી ગયો ને તેનું લશ્કર તારાજ થઇ ગયું. રજપૂતોએ તેમની પૂઠ પકડી ને હિસારનો કિલ્લો જીતી તેના ઉપર રાણાજીનો વાવટો ચઢાવ્યો. આ પ્રમાણે સમરસિંહની હારને ઠેકાણે ફરી મેવાડનો વાવટો ઉડતો જોઇ રજપૂતો અત્યાનંદમાં આવી ગયા. તે પછી કુંભોરાણો ચિતોડ આવવા નિકળ્યો.

આ લઢાઇમાં માળવી લશ્કર એવું એકદિલથી વરત્યું કે મહમદશાહ ઉપર રાણોજી બહુજ ખુશી થયા. આ વખતે મહમદશાહને કેદ કર્યાને પૂરા ૭ માસ થયા હતા. રાણાજીએ વિચાર્યું કે મહમદશાહ જેવા મૈત્રીભાવથી ચાલનારને કેદી તરીકે રાખી તેનું

રાજ્ય બીજાને ભોગવવા દેવું એ સારૂં નહિ; તેથી તેમણે મહમદશાહને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. રાણાજીએ દરબાર ભરીને મહમદશાહને સરપાવ આપ્યો તથા લશ્કરને અને સરદારોને ઘટિત વિદાયગીરી આપી. એટલુંજ નહિ પણ મહમદશાહ પાસે હતું તેટલા લશ્કરવડે માળવાની ગાદી પાછી મેળવવી મુશ્કેલ હોવાથી રાણાજીએ લશ્કરની યોગ્ય મદદ પણ આપી. રાણાજીની આવી ઉદારતા તથા પોતાના પ્રત્યે પ્રીતિ જોઇ મહમદશાહે મરતા સુધી રાણાજી સાથે મૈત્રી રાખવાને કુરાનના સોગન ખાધા. રાણાજીની આવી હેતાળ વર્તણુંકથી મહમદશાહ તો શું પણ તેના મુસલમાન સરદારો ને લશ્કર પણ રાણાજી ઉપર ફીદા ફીદા થઇ ગયા, ને થાય તેમાં નવાઇ પણ શી ? તે વખતના રજપૂતોની ને મુસલમાનોની ખાસિયતમાં મોટો તફાવત હતો. જ્યારે મુસલમાનો દુશ્મનને મારવામાં, તાબે થએલાને પણ મારી જૂલમથી વટાળવામાં, કે ક્રૂરતા કરવામાં ખુશી થતા, ત્યારે બહાદુર પણ ઉદાર રજપૂતો શરણે આવેલાને મારતા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા તેના ઉપર ઉદારતા બતાવતા. નિર્બળ, હથીઆર રહિત ને શરણે આવેલાના ઉપર હાથ ઉગામવા જેવું હીચકારાપણું રજપૂતો બીજા કશામાં સમજતા નહિ. મહમદશાહને દંડ લેઇ છોડવાને બદલે રાણાજીએ ઉલટો તેને સરપાવ આપ્યો ને લશ્કરની મદદ કરી વિદાય કર્યો, એ તે વખતના મુસલમાનોના જાતિસ્વભાવથીજ ઉલટું હતું. એટલું છતાં મારે કહેવું જોઇએ કે માળવાનો મહમદશાહ પણ રાણાજીની એ ઉદારતાને બિલકુલ યોગ્ય હતો. તેનું ને તેના સરદારો ને લશ્કરનું દિલ કુંભારાણાની આ અણધારી અનહદ ઉદારતાથી ભેદાઈ ગયું ને છેવટ સુધી તેઓ તેની સાથે નેકીથી ચાલ્યા. ઉદારતાથી ચાલ્યાનો બદલો હમેશા ઉદારતાથીજ વળે છે.

આ બે જીત મેળવ્યાથી કુંભારાણાને કાંઈ જંપવા વારો

આવ્યો નહિ. નાગોરનો મુસલમાન સૂબો ગૂજરાતના પાદશાહની મદદથી મેવાડ સાથે લડાઇ કરવાને તૈયાર થયો. હિસારના કિલ્લા ઉપર રાણાજીનો વાવટો ફરકતો જોઈ તેની આંખમાં તસીઆ આવ્યા. ગૂજરાતના પાદશાહને પણ પોતાની હાર થવાથી તથા ભુંડી રીતે ભાગવું પડયું હતું તેથી લાગેલું કલંક ધોઇ નાંખવાની આશાથી તે પોતાના સગા નાગોરના સૂબાની વહારે આવવાને તૈયાર થયો. એ રીતે નાગોર અને ગૂજરાતનાં લશ્કર મળીને મેવાડ જીતવાની આશા રાખવા લાગ્યાં. આ વાત સાંભળી કુંભારાણાએ ફરીને મુસલમાનોપર ચડવાની તૈયારી કરી; અને બધું લશ્કર જમાવ થયું કે તેમને પોતાની સાથે નાગોર ઉપર ચડી જવાનો હુકમ કર્યો. રસ્તે જતાં દક્ષિણ તરફથી ગૂજરાતનું લશ્કર નાગોરની મદદે જતું જણાયું. રાણાજીએ ધાર્યું કે બન્ને મુસલમાની લશ્કર એકઠાં થયા પછી મુસલમાનો વધારે મજબુત થયા પછી લડવું તે કરતાં બન્ને લશ્કરને છૂટક છૂટક હરાવવાં એ બહુ સહેલું પડશે. માટે તેમણે ગૂજરાતના લશ્કરનો નાગોર જવાનો રસ્તો રોકી પડાવ નાંખ્યો, ને એ લશ્કરને આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. આગળ ઉપર મારવાડના જશવંતસિંહે ઔરંગજેબ સાથે ક્ષીપ્રા નદી ઉપર લડાઇ કરી તે વખતે તેણે જાણી જોઇને ગૂજરાતના મુરાદને પોતાના લશ્કર સાથે ઔરંગજેબને મળી જવા દેઈ બન્ને બળવાન થયા પછી બન્નેને સામટા હરાવવાના લોભમાં ઉલટો તે હાર્યો ને પોતાની ને પોતે જેના પક્ષમાં રહી લડયો તેની ખરાબી કરી, તેવી ભૂલ આ વખતે દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી કુંભારાણાએ કરી નહિ તેથી પરિણામ સારૂં થયું. તેમની ધારણા સફળ થઇ. થોડા દિવસમાં ગૂજરાતના પાદશાહનું બળવાન લશ્કર રાણાની છાવણી નજીક આવી પહોંચ્યું. એ લશ્કર પોતાની થયેલી હારનું સાટું વાળવાની ઉલટમાં જોરભેર આવ્યું હતું, પરંતુ તેમને માલમ નહોતું કે આપણને નાગોર પહોંચતાં પહેલાં રસ્તામાંજ

રાણા સાથે લઢવું પડશે પણ રાણાજીની દીર્ઘદષ્ટિ અગમચેતી ને દીર્ઘદષ્ટિથી તેઓ નાગોર જવા પામ્યાજ નહિ. રજપૂતોનું લશ્કર પોતાનો જવાનો માર્ગ રોકીને પડેલું હોવાથી તેને વટાવીને જવાય તેમ નહોતું. તેમ તેમની ચંચળદષ્ટિ ચુકાવીને આડફેટો રસ્તો પણ લેવાય તેમ નહોતું. મુસલમાનો પણ બહાદુર લડવઈઆ ને જીતવાની પૂરી આશામાં હતા, તેથી તેમણે તેજ જગાએ રજપૂતો સાથે લઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને લશ્કરો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો પણ તેમાં છેવટે મુસલમાનો હાર્યા ને તેમને નાસીને પાછું આવવું પડયું.

ગૂજરાતનું લશ્કર હારીને પાછું ગયાની ખબર નાગોર પહોંચી કે નાગોરનો સૂબો નરમ પડ્યો. તેણે રાણાજીની માફ માગી તે તેમણે ઉદાર દિલથી આપી, પણ તે માફ તેણે માત્ર નામની માગી હતી. તેને તૈયારી કરવાને થોડો વધારે વખત જોઇતો હતો. રાણાજી તો નિશ્ચિતપણે પાછા કોમલમેર આવ્યા.

ગૂજરાતનું લશ્કર હારીને ગયું તે ગૂજરાતના કુતુબશાહ પાદશાહથી ખમાયું નહિ. હિંદુથી મુસલમાન હારે તે કેમ ખમાય? તેથી પ્રથમ કરતાં વધારે બળવાન સેના જમાવી આ વખતે તેણે જાતે નાગોરની મદદે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કુતુબશાહ પોતાની સેના લઇ આગળ ચાલ્યો, ને સિરોહી જઇને ત્યાંના રાજાને હરાવી કોમલમેર ગયો. પણ રાણાજીએ બહાદુરીથી મુસલમાનો ઉપર હુમલો કરી તેમને હરાવી તેમનું લશ્કર નસાડી મૂકયું. કુતુબશાહ પંડે પણ નાશી છૂટયો. આ વખતે કુંભારાણાએ મુસલમાનોનું સમુળું બળ તોડવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે મુસલમાનોથી વારંવાર હેરાન થવા કરતાં તેમનો એવો સજજડ નાશ કરવો કે ફરીને તેઓ માથું ઉંચું કરી શકે નહિ. એ વિચારથી તેમનું પોતાનું સઘળું બળ એકઠું કરીને ચિતોડ, કોમલમેર ને બીજા ડુંગરી કિલ્લાઓના રક્ષણાર્થે સૈન્ય રાખી બાકીના લશ્કરના બે

ભાગ પાડ્યા. એક ભાગને ગૂજરાતની હદ ઉપર ગુજરાતી લશ્કરને રોકવા માટે રાખી, બીજો મોટો ભાગ પંડે લેઇને નાગોર ઉપર ચાલ્યા.

આગુી તરફ ગૂજરાત તરફ ગએલા સૈન્ય ઉપર કુતુબશાહ ફરીને લશ્કર લેઇ ચેઢી આવ્યો; ને આબુ ને સિરોહી જીતીને તથા ત્યાં મુસલમાની થાણાં બેસાડીને આગળ ચાલ્યો, રસ્તામાં તેમને મેવાડી લશ્કર મળ્યું. મુસલમાનો ને રજપૂતો સામસામી આવી પહોંચ્યા ને એક ખૂનખાર લડાઈ ચાલી, પણ મુસલમાનોનું લશ્કર એટલું બધું હતું કે રજપૂતોની થોડી સંખ્યા તેમને શેહમાં રાખી શકી નહિ. રજપૂતોએ ઘણોએ શ્રમ કર્યો પણ એકનો ઉપાય બે ત્યાં આ તો ચારથીએ વધારે હતા. ત્યાં તેમનું શું ચાલે ? રજપૂતો જેમ જેમ મુસલમાનોને કાપતા જાય તેમ તેમ તેમની જગા બીજાઓથી પુરાતી, પણ કપાયલા રજપૂતોની જગા પૂરવાને બીજા ક્યાંથી લાવે ? તેથી છેવટે તેમને પાછા હઠી પાસેના ડુંગરામાં ભરાઇ જવું પડયું. આ જીતથી મુસલમાનો વધારે જોસપર આવ્યા. રાણાના લશ્કર ઉપર આ તેમની પહેલીજ ફતેહ હતી. જોકે તે તેમને ઘણી મોંઘી પડી હતી, તોપણ ધારેલી જીત મળ્યાથી તેમને વધારે પાણી ચઢયું. તેઓ જીતના મદમાં ડુંગરામાં ભરાયલા રજપૂતોની પુંઠે પડ્યા. તેમનું ચાલે તો આખો ડુંગર ઉખેડી નાંખે, એવી હોંસમાં તેઓ ડુંગરાને ઘેરી વળ્યા. રજપૂતો ઘેરાયલા તોપણ સિંહ હતા, તેઓ કાંઈ બકરાં નહોતાં કે કસાઇઓથી રેંસાઈ જાય. તેથી મુસલમાનો ડુંગરાની ચારે બાજૂ ઘેરી લેઈ સાવચેતીથી પડ્યા. પણ ઘેરાયલા સિંહ કાંઇ ઘુઘવાટો કરવામાંથી જાય ! તેઓ ફરીને મુસલમાનોપર ઓચિંતા તૂટી પડ્યા. પણ મુસલમાનો કાંઈ અસાવધ નહોતા, તેઓ તેમને ભેટવાને તૈયાર હતા. એટલે તેમને ફરીને બીજીવાર ડુંગરામાં ભરાઈ જવું પડયું.

આ તરફ પ્રથમની હારની રાણાજીએ ખબર સાંભળી કે તે-

મણે નાગોર જીતવાની ઉતાવળ કરી. એકદમ હલ્લો કરી નાગોર જીતી લીધું. તથા જીતની નિશાની દાખલ ત્યાંના મુસલમાન સૂબા પાસેથી ખંડણી લેઇને તથા નાગોરનો એક દરવાજો તોડાવી તે દરવાજો, ને ત્યાંના હનુમાનની મૂર્તિ, એટલું લેઇને રાણાજી પાછા ગૂજરાતના મુસલમાની લશ્કર ઉપર જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતાં રજપૂતો બીજીવાર હારીને ઘેરાઈ પડ્યાની ખબર સાંભળી. તેથી રાણાજી કુચ મુકામ કરતા જલદીથી આવી પહોંચ્યા. રાણાજી ઘેરાયલા લશ્કરની વહારે આવ્યાની મુસલમાનોને ખબર પડી કે તેમના હાંજા નરમ પડી ગયા. નાગોર જીતાયાની ખબરથી કુતુબશાહ પણ મહિમ્મત હારી ઉદાશ થયો. રજપૂત લશ્કર જીતના મદમાં આવે છે, એ સમાચારથી ઘેરાયલા સિંહો ધુધવાટો કરતા જાગી ઉઠ્યા, અને કેશરીયાં કરી મુસલમાનોપર ઝંપલાવવા તૈયાર થયા. પણ હવે મુસલમાનોની હિમ્મત ટકે તેમ નહોતું. ડુંગરાની ખીણોમાં ઘેરાઈ જવાની તેમને દહેશત લાગી. તેથી કુતુબશાહે પોતાનો મુકામ ઉઠાવી રાણાજી સાથે હાથ મેળવવાની આશા નહિ રાખતાં રતોવાઈ ગૂજરાત ભણી રસ્તો લીધો અને સલામતીથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. મુસલમાની લશ્કરે રાત લીધાની ખબર પડી કે રજપૂતોએ ડુંગરામાંથી બહાર આવી તેમની પુંઠ પકડી. પણ મુસલમાનો તે પહેલાં પોબારા ગણી જવાથી તેઓ પાછા રાણાજીને આવી મળ્યા. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે જીત મેળવી રાણાજી પાછા ચિતોડ પધાર્યા. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

કુંભારાણાએ ૫૦ વરસ રાજ્ય કર્યું, તેટલા વખતમાં મુસલમાનો સાથે આ મોટી લડાઇઓ થઇ. રાજ્યનો બંદોબસ્ત થયા પછી તેને રજપૂત રાજ્યો સાથે સલાહસંપ રહ્યો. મુસલમાનો સાથેની સઘળી લડાઇઓમાં તેમણે એને મદદ કરી હતી. માત્ર મંડોરના રાવ સાથે એને વેર થયું હતું. મંડોરના રાવના કુંવરનો વિવાહ સાદરીના ઝાલારાજાની કુંવરી વેરે થયો હતો. તે કુંવરીનું

કુંભોરાણો હરણ કરી લાવ્યાથી એ વેર ઉત્પન્ન થયું હતું. એ વેર વાળવાને રાવે ઘણાએ ફાંફાં માર્યાં, ઝાલી રાણીને ચોરી જવાને તેનાથી થયા તેટલા ઉપાયો કર્યા, પણ તે સઘળા કુંભારાણાની હોશિયારી આગળ નિષ્ફળ ગયા.

કુંભારાણાએ ગૂજરાત ને માળવાના પાદશાહોને હરાવ્યા, તેની નિશાની દાખલ તેણે માળવાના રાજાનો મૂગટ રાખ્યો હતો, તથા નાગોર જીત્યાની નિશાની દાખલ દરવાજો ને હનુમાનની મૂર્તિ લાવીને કોમલમેરમાં મૂક્યાં હતાં. એ પ્રમાણે કુંભારાણાએ જીતની નિશાનીઓ આણી હતી. તોપણ માળવાની જીતની સૌથી મોટી નિશાની તે હજુ સુધી હયાત છે. એ મોટી નિશાની એનો ચિતોડમાં બંધાવેલો કીર્તિ કે વિજયસ્તંભ છે. એ વિજયસ્તંભ એ લડાઈ થયા પછી અગીઆર વરસે બંધાવા માંડયો ને તે પછી દસ વરસે પૂરો થયો. તેને બંધાવ્યાને ચારસેં કરતાં વધારે વરસ થઇ ગયાં તોપણ હજુ મેવાડની મુસલમાનો પરની જીતના સ્મર્ણાર્થે ઉભો છે. પ્રભુ એ સ્તંભ બનાવનારની કીર્તિની એ યાદદાસ્ત લાંબી મુદ્દત સુધી કાયમ રાખે.

કુંભોરાણો મેરતીઆના રાઠોડની કુંવરી મીરાંબાઇ વેરે પરણ્યો હતો. મીરાંબાઈ ભક્તાણી તરીકે ગૂજરાતમાં પણ પ્રખ્યાત છે. મીરાંબાઈ કવિ હતી ને બહુ ખૂબસુરત હતી. મેવાડના બહાદુર ને પ્રખ્યાતરાણા કુંભા સાથે પરણી છતાં તેની સંસાર ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઇ. તે દ્વારકાં જાત્રાએ ગઇ ત્યારથી સાધવી થઇ ગઇ. એ ભક્ત કવિને મારવાને માટે ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો તે પી ગઈ તોપણ તેને કાંઇ અસર થઇ નહિ એમ કહે છે. કુંભોરાણો પંડે પણ કવિ હતો. પરંતુ રાણો મીરાંબાઇ પાસેથી કે મીરાં રાણા પાસેથી કાવ્ય કરતાં શીખી તે માલમ પડતું નથી. મીરાંબાઇની ગૂજરાતી કવિતા તો હજુ પણ ગૂજરાતનાં બૈરામાં ઘણી ગવાય છે.

લડાઇનો વખત બાદ કરતાં બાકીના શાન્તિના વખતમાં રાણાસાહેબ નિશ્ચિંત બેસી રહેતા નહિ. એવી શાન્તિનો વખત કુંભારાણાને ઘણો મળ્યો જણાય છે. કેમકે તેના બંધાવેલાં મકાનો, દેવળો, કિલ્લા ને કીર્ત્તિસ્તંભ ઉપરથી જણાય છે કે એટલું બધું બંધાવવાને જે ખર્ચ જોઇએ તેનો શાન્તિના વખત વગર સંગ્રહ થઇ શકે નહિ. શાન્તિના વખતમાં રાજ્યની ઉપજ એટલી થતી કે લડાઇના વખતમાં પડેલી ખોટ વળી જઇને: ખજાનો તર થતો. એ ખજાનો રાણાજી મકાનો, કિલ્લા, દેવળો ને બીજાં લોકોપયોગી મકાન બંધાવવામાં ખર્ચતા. કુંભારાણાએ લડાઇમાં બહાદુરી મેળવી જેવું નામ કર્યું છે, તેવુંજ તેણે કિલ્લા ને મકાનો બંધાવીને અમર નામ રાખ્યું છે.

મેવાડના રક્ષણાર્થે બાંધેલા ૮૪ કિલ્લામાંના ૩૨ કિલ્લા રાણા કુંભાએ બંધાવ્યા છે. મજબૂતીમાં ચિતોડથી ઉતરતો કુંભામેર અથવા કોમલમેર છે. એ કુંભાના નામ ઉપરથી પડયો છે. એ કિલ્લો ઘણો મજબૂત છે, અને તે દેશી લશ્કરને માટે જીતવાને અશક્ય છે. જ્યારે કુંભારાણાએ નાગોર જીત્યું ત્યારે ત્યાંનો દરવાજો અને હનુમાનની મૂર્ત્તિ આણીને એ કિલ્લાને એક દરવાજે મૂકી. તે ઉપરથી એ હનુમાન દરવાજો કહેવાય છે. વળી આબુ ઉપર એ રાણાએ એક દેરૂં બંધાવ્યું છે. તે પરમારોના અસલી કિલ્લાની અંદર છે. ત્યાં એ પોતે કેટલીકવાર રહેતો હતો. તેમાં દારૂખાનાની જગા અને ભય બતાવનાર મિનારો કુંભારાણાના નામથી હાલ પણ પ્રખ્યાત છે, ત્યાં એક જંગલી દેરાની અંદર કુંભાની અને તેના પિતાની જસતની મૂર્ત્તિઓ હજુ પૂજાય છે. આબુપરનાં કુંભારીઆંનાં દેરાં ને કુંભારીઆ ગામ એ કુંભાના નામની યાદગીરીની નિશાનીઓ છે. જો કે સેંકડો વરસ થયાં આ જગા ઉપરથી મેવાડપતિઓની સત્તા નીકળી ગઇ છે, તોપણ તે વખતની નિશાનીઓ તેમની સત્તાની આબેહુબ યાદદાસ્ત આપેછે.

એના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ અને આબુના રસ્તાની ઉપર કુંભારાણાએ બચાવનાં મજબુત બાંધકામ કર્યાં, તથા શીરોનાળા અને દેવગઢના, અને અરવલીના મેરલોકોના હુમલાથી બચાવ કરવા માટે શીરોહીની નજીકની વસતિ અને માચિનના કિલ્લા બાંધ્યા. ભૂમિઆઓને તથા ઝારોળ ને પનોરના ભીલોને શેહેરમાં રાખવાને આહોર ને બીજા કિલ્લા સમરાવ્યા, તથા મારવાડ ને મેવાડની હદ નક્કી કરી.

ઉપર લખેલા એની અક્કલના નમૂના સિવાય એણે ધર્મનાં બે ક્ષેત્ર બંધાવેલાં હાલ પણ હયાત છે. તેમાંનું એક કુંભોશામ તે આબુ ઉપર છે, અને બીજું મકાન જે આખી દુનિઆનાં મોટાં મકાનોમાંનું એક છે, તે રીષભદેવનું છે. તે મેવાડના પશ્ચિમઘાટના ઢળતા પ્રદેશમાં સાદરીની ખીણમાં બંધાવેલું છે. તેની પાછળ એક કરોડ કરતાં વધારે રૂપિઆ ખર્ચ થએલા કહેવાય છે, ને તેમાં કુંભાએ આઠ લાખ રૂપિઆ આપેલા છે. એ દેવળ એવી જગાએ બાંધેલું છે કે ધર્મના ઝનુની લોકોના ગુસ્સામાંથી તે નાશ થતું બચી ગયું છે, પરંતુ હાલ તો એમાં જંગલી પશુઓ આશરો લે છે. વળી કુંભારાણાએ ગીતગોવિંદ ઉપર ટીકા રચી છે, પણ તે હાલ ત્યાંના રાણાઓ પાસે છે કે નહિ, તે માલુમ નહિ પડવાથી તે વિષે કાંઇ અભિપ્રાય આપી શકાય નહિ.

કુંભાએ ૫૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. મેવાડીઓના દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવી, એના મૂલકને મજબુત કિલ્લા બાંધી બચાવવાળો કર્યો, દેવળોવડે મેવાડદેશ શણગાર્યો અને પોતાના દેશની કીર્ત્તિની સાથે પોતાની કીર્ત્તિ પણ અમર કરી. જ્યારે સઘળા લોકોને આનંદ ઉત્સવનું વર્ષ ગુજરવું જોઇએ, ત્યારે એક ઘાતકી કામથી તે વર્ષને શિહા રંગનું કરી નાંખ્યું અને મેવાડના ઇતિહાસમાં એક કાળો ડાઘ બેસાડયો. એની જીંદગી જે કુદરત બંધ કરવાની તૈયારીમાં હતી તેનો તેના દીકરાએ ઝેર દેઇ અંત આણ્યો. ઇ. સ. ૧૪૬૯.

એ મારનાર કુંભાનો દીકરો ઉદયસિંગ હતો. પણ મેવાડની વંશાવળીમાં એનું નામ લખ્યુંજ નથી. માત્ર હત્યારોજ લખ્યું છે. એ કેટલી નામોસી છે ? એ પાંચ વરસ ગાદી ઉપર રહ્યો એટલામાં તો લાખો જાન આપી મેળવેલી આબરૂ મેવાડે અર્ધી ગુમાવી. એણે આબુના દેવરાજાને સ્વતંત્ર કર્યો. જોધપુરના જોધાને *સાંભર, અજમેર, ને તેની આસપાસનો કેટલોક મૂલક આપ્યો, પણ તેથી એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એનો મોટો ભાઈ રાયમલ જે ઇડરમાં કેદ હતો, તેણે આવીને મેવાડનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી ઉદેસિંગ નાસીને દિલ્હીના પાદશાહને આશરે ગયો, ને પોતાની દીકરી આપવાની સરતે તેની પાસેથી મદદ માગી. પણ એ કબૂલાત કરીને બહાર નીકળતાંજ એના ઉપર વીજળી પડવાથી તે મરણ પામ્યો. એ રીતે એ હત્યારાનો અંત આવ્યો, ને જે આબરૂ સાચવવાને મેવાડે લાખો જાન આપ્યા હતા અને હજુ લાખોનો ભોગ આપવાની છે, તે આબરૂ (મુસલમાનને દીકરી નહિ દેવાની) સચવાઈ ને બાપારાવળની ગાદી નિ:કલંક રહી.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાયમલ.

ઈ. સ. ૧૪૭૪ થી ઈ. સ. ૧૫૦૯ સુધી.

કુંભાનો વડો પુત્ર રાયમલ ઇ. સ. ૧૪૭૪ માં ગાદીએ બેઠો. દિલ્હીનો પાદશાહ, ઉદયસિંગ હત્યારાના બે પુત્ર શેષમલ ને સૂરજમલને લેઇને મેવાડ જીતવાને આવ્યો, ને નાથદ્વાર આગળ પડાવ નાખ્યો. પણ રાયમલને તેના સઘળા પટાવતોએ મદદ કરી.

---

* મંડારના રાવ જોધાએ જોધપુર વસાવી ઈ. સ. ૧૪૫૯ માં ગાદી કરી ત્યારથી રાઠોડનું રાજ્ય જોધપુરમાં થયું.

હત્યારાના છોકરાના પક્ષમાં ચિતોડનો કોઇપણ સરદાર આવ્યો નહિ. તેથી રાયમલ ૫૮૦૦૦ સ્વાર ને ૧૧૦૦૦ પાયદળ લેઈ ધાસા આગળ પાદશાહ સામો લઢવાને આવ્યો. અને બહાદુરીથી લઢાઇ કરી પાદશાહી લશ્કરને હરાવ્યું; એ રાણાએ એના બાપદાદા જેવાં પરાક્રમ કરી કીર્ત્તિ મેળવી. માળવાનો ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ એના વખતમાં મેવાડ ઉપર કેટલીકવાર ચઢી આવ્યો હતો, પણ તે બધી લઢાઇમાં રાણાએ તેને હરાવીને પાછો કહાડયો હતો. એના બે ભત્રીજા શેષમલ ને સુરજમલ (હત્યારાના દીકરા) પાછળથી પસ્તાઈને એની માફ માગી એને શરણે આવ્યા હતા, તેમણે નીમકહલાલીથી ને એકનિષ્ઠાથી રાણાની સાથે વરતી મુસલમાનો સાથે લઢવામાં સારી મદદ કરી.

રાયમલને ૩ દીકરા હતા. એક બાબર સામો લઢનાર સંગ. ૨ પૃથુરાજ. એ ઉતપાતીઓ હતો. ૩ જો જેમલ. પૃથુરાજ ને સંગ વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો. તે જો નહિ હોત તો રાયમલનું રાજ, હમીર લાખો કે કુંભારાણાના જેવું પ્રખ્યાત થાત. સંગ ને પૃથુરાજ ઝાલીરાણીના દીકરા હતા, ને જેમલ બીજી રાણીનો હતો.

પૃથુરાજ એ દિલ્હીના ચોહાણ રાજા પૃથુરાજના જેવોજ બહાદુર હતો. તે એનાં આગળ વર્ણવેલાં કામો ઉપરથી જણાશે. પૃથુરાજના નામથી આજે પણ સીસોદીયા ખુશી થાય છે.

ગાદીનો વારસ સંગ તેનાથી જુદા સ્વભાવનો હતો. તે પૃથુરાજ જેવો બહાદુર હતો પણ એના જેવો ઉતાવળીઓ નહોતો. પરંતુ બહુ વિચારવંત હતો. પૃથુરાજ હમેશાં લઢાઇને માટે આતુર રહેતો અને ઘણીવાર કહેતો કે મેવાડનું રાજ્ય કરવાનું વિધાતાએ મારા નસીબમાં સરજેલું છે. આટલું છતાં પણ સંગ મોટો હોવાથી ગાદીનો વારસ હતો. તેથી સંગને અને પૃથુરાજને અણબનાવ ચાલતો હતો. એક દિવસે એ ત્રણ ભાઇઓ ને તેમના કાકાનો દીકરો સુરજમલ ગાદીના દાવા વિષે વાદવિવાદ કરતા હતા,

ત્યારે માંહોમાંહેનો કજીઓ પતાવવાને માટે મોટા મનથી સંગે કહ્યું કે "અગર જો મેવાડનાં દશ હજાર ગામોનો વારસ હું છું, તોપણ આપણો ટંટો પતાવવાની ખાતર કહું છું કે [1]નાહર શિખરપરની ચારણી માતા જેને રાજ્ય મળવાનું કહે તેને રાજ્ય મળવા માટે હું મારો હક્ક છોડી દેઉછું" સંગે આ પ્રમાણે કહેવાથી ચારે જણા ત્યાં ગયા. પૃથુરાજ ને જેમલ પ્રથમ દાખલ થયા, તે બીછાનાપર બેઠા, સંગ પાછળથી આવ્યો તે વાઘચર્મ ઉપર બેઠો. સૂરજમલ પણ વાઘચર્મ ઉપર એક ધુંટણ માંડી બેઠો. પૃથુરાજે ત્યાં આવવાનું કારણ માતાને કહ્યું. ત્યારે તે માતાએ વાઘચર્મ ઉપર બેઠેલા સંગ તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે વાઘચર્મ એજ રાજ્યગાદીની નિશાની છે. માટે એ આખું રાજ્ય, અને સૂરજમલ ધુટણ રાખી બેઠો છે માટે તે રાજ્યનો થોડો ભાગ ભોગવશે. આ સાંભળી પૃથુરાજે પોતાની તરવાર ખેંચી, અને કદાપિ ચારણી દેવીનું ભવિષ્ય ત્યાંજ ખોટું પાડયું હોત, પણ પૃથુરાજે સંગપર ઉગામેલો ઘા સૂરજમલે વચ્ચે પડી પોતાની ઉપર લીધો. ચારણી માતા પણ પૃથુરાજના ગુસ્સામાંથી બચવાને નાસી ગઇ. સૂરજમલ ને પૃથુરાજ બંને જણા ઘણા જખમો લાગવાથી થાકી ગયા. સંગને ત્યાં આગળ પાંચ જખમો થયા ને એક તીર આંખમાં વાગ્યું. એથી તે જન્મ સુધીનો કાણો થયો.

સંગ ત્યાંથી નાસીને ચતુર્ભુજની જાત્રા કરી સેવંતી થઇ બીડા ઉદાવતને ત્યાં આશરો લેઇ રહ્યો. ત્યાંથી હથીઆર બીડી સજ થઇ ઘોડા ઉપર બેસવાનું કરતો હતો, તેવામાં જેમલ જે સંગની પાછળ પડેલો હતો તે આવી પહોંચ્યો. ઉદાવતે પોતાને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, એ દરમિયાનમાં સંગ નાસી ગયો.

---

૧ નાહર શિખરપર ચારણોની એક માતા હતી, તેનો પૂજારો ચારણ હતો, તે માતાના બોલમાં માતાના હુકમ આપતો હતો.

પૃથુરાજ પોતાના થએલા જખમોમાંથી સાજો થયો. એટલે પોતાના કીનાખોરભાઇને હાથ પકડાઈ ન જવાય માટે સંગને ઘણી તરેહથી સંતાઇ રહેવું પડયું. જે આગળ જતાં તૈમુરના વંશજ સામો લાખ માણસો લાવીને લઢયો. તેને આ વખતે ભરવાડના ટોળામાં સંતાઇ રહેવાની જરૂર પડી. એ ગામડીઆનાં ઢોર ચારતાં ને સાચવતાં ન આવડયાથી તેને ત્યાંથી પણ કહાડી મૂકયો, અને ઈંગ્લાંડમાં થએલા મોટા આલફ્રેડની માફક એક વખત આપણા સંગને પણ રોટલી સેકવા બેસાડયો હતો; ત્યાં રોટલી સેકવા કરતાં તે ખાવાને વધારે ઈંતેજાર જણાયાથી તેના ધણીએ તેને બહુ ઠપકો દીધો હતો. આ સ્થિતિમાં કેટલાક વિશ્વાસુ રજપૂતોએ એને દીઠો. તેમણે તેને હથીઆર અને ઘોડો આપ્યો, ને તે બધા અજમેરની પાસેના શ્રીનગરના પરમાર રાજા કરણસિંગને ત્યાં નોકર રહ્યા. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં સંગ એક વડના ઝાડની નીચે ઉતર્યો. અને પોતાની કટારી ઉશીકા નીચે મૂકી આરામ લેવાને સૂતો. તે વખતે તેના બે વિશ્વાસુ રજપૂત બાળીયો અને જેમુસીંદીલ એમણે શીરામણ તૈયાર કર્યું. તેમના ઘોડા ત્યાં આગળ ચરતા હતા, એવામાં વડમાંથી સૂરજનાં કીરણ સંગ ઉપર પડતાં એક નાગ નજરે પડયો. એ નાગ ટાઢને લીધે ગુંછળું વળી પડેલો હતો, તે સૂરજની ગરમીથી છુટો પડયો; અને પોતાની ફેણ કહાડી સંગના માથા ઉપર ડોલવા લાગ્યો. તે વખતે તે રસ્તે થઈને એક ભરવાડ જતો હતો, તેણે આ બનાવ જોયાથી ધાર્યું કે આ કોઇ છત્રપતિ છે. એટલામાં સંગ જાગી ઉઠયો, તેને તેણે સલામ કરી. એ ભરવાડે પોતાના ગામમાં જઈ પરમાર રાજા કરણસિંગને ખબર કરી કે આ તારે ત્યાં જે નોકર રહ્યા છે તે કાંઇ જેવા તેવા નથી. એતો કોઈ છત્રપતિ છે. આ વાત જાણી એ રાજાએ પોતાની દીકરી સંગ વેરે પરણાવી. તથા એનો કીનાખોર ભાઇ પૃથુરાજ મરાયા પછી એને મેવાડની ગાદીએ બેસવા બોલાવ્યો. ત્યાં

સુધી પોતાને ત્યાં રાખ્યો.

ત્રણે ભાઇઓની માંહોમાંહેની લઢાઇની વાત જ્યારે રાણા રાયમલે સાંભળી ત્યારે તેણે પૃથુરાજને દેશવટો દીધો, 'ને કહ્યું કે જા તું તારી બહાદુરી ઉપર પરદેશમાં ગુજરાન ચલાવ. આ સાંભળી પૃથુરાજ માત્ર પાંચ સવાર લેઈ ગોદવાડમાં જવાને નીકળ્યો. આ વખતે મેવાડની પશ્ચિમના જંગલી ને અરવલ્લીના પહાડી લોકો નાંદોલ (ગોદવાડનું મુખ્ય શહેર) ના લશ્કરની દરકાર રાખ્યા વગર મેદાનના મૂલકમાં પણ લૂટફાટ ચલાવવા મંડયા હતા. પૃથુરાજ નાંદોલમાં રહ્યો. ત્યાં ખર્ચ ખૂટણ સારૂ પૈસાની જરૂર પડયાથી પોતાની વીંટી એક વેપારીને વેચાતી આપવા માંડી. એ વીંટી પૃથુરાજે એજ વેપારી પાસેથી વેચાતી લીધેલી હોવાને લીધે તેને એણે ઓળખ્યો. તેથી આ પ્રમાણે કરવાનું તેણે તેને કારણ પૂછ્યું. પૃથુરાજે સઘળી વાત માંડીને કહી. ગોદવાડમાં ચાલતું અંધેર બંધ કરી મૂલકનો સારો બંદોબસ્ત કરી પોતે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવી શકે એવી પોતાનામાં શક્તિ છે. એવી પોતાના પિતાને ખાતરી કરી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો એ ઠરાવ પણ તેણે પેલા વેપારીને જણાવી દીધો. તેથી એ વેપારી પણ પૃથુરાજ સાથે સામેલ થયો. મીણા લોકો એ પ્રાંતના અસલી રહેવાસીઓ હતા. તેમની પાસેથી રજપૂતોએ એ મૂલક જીતી લીધો હતો. એ મીણા જાતના એક રાવતે પોતાનું વતન જીતી લેઇ સપાટ પ્રદેશના નાંદોલ ગામમાં પોતાની ગાદી કરી હતી. કેટલાક રજપૂતો પણ એને ત્યાં નોકર રહ્યા હતા. પેલા વેપારીનું નામ ઉજો હતું. તેની સલાહથી આ મીણા રાવતને ત્યાં પૃથુરાજ અને તેના રજપૂતો નોકર રહ્યા. મીણા લોકોમાં શિકાર પૂજાનો એક તહેવાર આવે છે, તે તહેવાર ઉપર પોતાના સઘળા સરદારોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળે છે. એ તહેવારને દિવસે બીજા સરદારોની સાથે પૃથુરાજ જલદીથી નીકળ્યો. અને

બહાર ઝાડીમાં સંતાઇ રહી બીજાઓ ગયા કેડે પોતાનાં માણુસોને એ રાવતનું ગામ જીતી લેવાને મોકલ્યા. થોડીવારમાં મીણા રાવતને સવાર થઇ નાસી જતો જોઇ પૃથુરાજ તેની પાછળ પડયો અને તેને પકડીને મારી તેનું માથું પોતાના ભાલામાં ખોસી એક ખાખરાના ઝાડ સાથે લટકાવ્યું. તે પછી ગામને આગ લગાડી. એ આગમાંથી બચવાને જે મીણા નાસી જતા હતા તેમને પકડીને મારી નાખ્યા. મીણાઓનાબીજા ગામોનો પણ પૃથુરાજે એજ રીતે નાશ કર્યો, અને દેસુરી સિવાયનો આખો ગોદવાડ પ્રાંત પૃથુરાજને તાબે થયો. દેસુરીનો કિલ્લો મદ્રીચા ચોહાણનો હતો. ત્યાં સોઢા સોળંકી રાજ્ય કરતો હતો. અણુહિલવાડ પાટણનો નાશ થયો ત્યારે આ સોળંકીઓ નાસી આવી આ પહાડી મુલકમાં વસ્યા હતા. તેમના તાબામાં સોદગઢ હતું. આ સોળંકી મદ્રીચા ચોહાણની કન્યા વેરે પરણ્યો હતો. માટે તે પૃથુરાજની સામો થયો હોત, પણ પૃથુરાજે દેસુરી અને તેની આસપાસનાં પ્રગણાની સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાંસુધી તેને જાગીર આપી, તેથી તે પણ તેના પક્ષમાં આવ્યો.

પૃથુરાજે આ પ્રમાણે ગોદવાડમાં બંદોબસ્ત કર્યો તેથી એના પિતાની એના ઉપર ફરીને મહેરબાની થઈ. વળી એજ વખતમાં એનો ભાઈ જેમલ મરાયાથી એનો ગુન્હો માફ કરી એને પાછો ચિતોડ બોલાવી લીધો. ઉજાને અને સોળંકીને ગોદવાડનો કારભાર સોંપી પૃથુરાજ પાછો આવ્યો. જેમલ શી રીતે મરાયો અને પૃથુરાજને પાછો બોલાવવો પડયો તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

તે વખતે બેદનૂરમાં રાવ સુરતન કરીને રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ અણુહિલવાડના સોળંકીરાજાનો વંશજ હતો. અલાઉદ્દીને ગૂજરાત જીત્યું ત્યારે સોળંકીઓ રાજસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેમના વંશનો રાવ સુરતન પણ હતો. સુરતનના બાપદાદાઓએ

બનાસ નદી ઉપરનું ટાંકટોડા જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપી આસપાસનો મૂલક જીતી લીધો હતો. મેવાડમાં રાયમલ રાણો રાજ્ય કરતો હતો. તેવામાં રાવ સુરતન પાસેથી લીલા નામના પઠાણે ટાંકટોડા જીતી લીધું. તેથી તે મેવાડની હદના અરવલીની તળેટીમાં એદનૂરમાં રાજ્યધાની કરીને રહ્યો. પણ પોતાનો ખોએલો મુલક પાછો મેળવવાને રાવ સુરતને ઘણી મહેનત કરી. એ રાવને એક તારાબાઇ નામે કુંવરી હતી. તે બહુ બહાદુર ને ખૂબસુરત હતી. તેના બાપદાદા ગૂજરાતના રાજા હતા, તે વખતની અને ટાંકટોડામાં તેના વડવાઓના પરાક્રમની વાતો સાંભળવાથી તથા પોતાનું રાજ પઠાણોએ જીતી લીધાથી તારાબાઇને ઘરમાં ભરાઇ રહેવું ગમ્યું નહિ. તેને પણ પરાક્રમ કરવાની હોંસ થઇ. તેથી લડાઇમાં ઘોડો કેમ ખેડવો, તથા દોડતે ઘોડે કેવી રીતે તીર મારવું તે એ શીખી; અને તેનો બાપ ટાંક જીતી લેવાને મહેનત કરતો હતો, તેમાં સામેલ થઇ પોતાની બહાદુરી બતાવવા લાગી. પણ સુરતન ટાંક જીતી શક્યો નહિ. તારાબાઇની ખુબસુરતીની અને પરાક્રમની વાતો ભાટચારણોએ આખા રાજ્યસ્થાનમાં ફેલાવી દીધી. તે સાંભળી રાયમલના કુંવર જેમલે તારાબાઈ સાથે પરણવાનું માગુ મોકલ્યું. સુરતને જેમલને કહાવ્યું કે મારૂં રાજ્ય પઠાણોએ લેઇ લીધું છે તે પાછું જીતી આપો, તો તારાબાઈ તમને પરણાવું. જેમલે તે સરત પાળવાની કબૂલ કરી. પણ પોતાની સરત પૂરી કરતાં પહેલાં જેમલ તારાબાઇની મુલાકાત લેવાને ગયો તેથી રાવને ક્રોધ ચડ્યાથી તેણે જેમલને મારી નાંખ્યો. ગમે તેવી પડતી સ્થિતિમાં પણ રજપૂતો પોતાની આબરૂને કેટલી વહાલી ગણે છે, તે રાવ સુરતનના દાખલાથી માલમ પડે છે. પોતાનું રાજ્ય ગયું હતું, રાણાના આશ્રિત જેવો રહેતો હતો, વળી જેમલને તારાબાઇ પરણાવવાનું કબૂલ પણ કર્યું હતું, એટલું છતાં પરણાવતાં પહેલાં ને સરત પાળતાં પહેલાં તારાબાઇની મુલાકાત લે,

તે પણ સુરતનને કારી લાગ્યું; ને તેથીજ ગુસ્સામાં રાણાની દુશ્મનાવટ થવાની દરકાર રાખ્યા વગર જેમલને મારી નાંખ્યો. જેમલ મરાયો ત્યારે ભાટ ચારણોએ કવિતા જોડી કહ્યું કેઃ—

સોરઠો.

તારા તારા માટ, જો જેમલ મલ આવિયો;
તારા મળવા ઘાટ, કુંડળી તારો નાવિયો.

તે વખતે સંગ છુપો ભટકતો હતો, અને પૃથુરાજ દેશવટે હતો, તેથી મેવાડની ગાદીએ વારસ માત્ર જેમલ હતો. તે મરાયાથી તેનું વેર લેવાને રાણાને ઉશ્કેરવામાં આવ્યા. ત્યારે રાણાએ પોતાનું કેવું મોટું દિલ જણાવ્યું! વેર લેવાનુ કહેનારને તેણે કહ્યું કે "જેણે દીકરીના બાપની આબરૂ લેવા માંડી અને તે પણ તેની પડતીના વખતમાં, તેને જે શિક્ષા થઈ છે તે યોગ્યજ થઈ છે." ધન્ય છે રાણાજી તમારા મોટા મનને અને લાગણીને! રાયમલરાણો એટલો મોટા મનનો હતો કે તેણે સુરતનને પોતાના દીકરાનું ખૂન માફ કર્યું એટલુંજ નહિ, પણ ઉલટો બેદનૂર મહાલ તેને જાગીરમાં આપ્યો, અને સંગનું ઠામઠેકાણું માલમ ન હોવાથી પૃથુરાજને તેનો ગુન્હો માફ કરી મેવાડની ગાદીએ બેસવા માટે પાછો બોલાવ્યો.

જે સરતે જેમલ તારાબાઈ વેરે પરણવા તૈયાર થયો હતો, તે સરતે પરણવાને પૃથુરાજ પણ તૈયાર થયો. પૃથુરાજના પરાક્રમની અને કીર્તિની વાતો પણ તે વખતે આખા રાજ્યસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. પૃથુરાજ નામજ રજપૂતાણીઓને મોહ પમાડનારૂં છે, ને વળી પૃથુરાજ ચૌહાણ જેવાજ શૌર્યવાન ગુણો આ પૃથુરાજમાં પણ હોવાથી તારાબાઈ પણ તેના ઉપર મોહિત થઈ. તેણીએ તેના બાપની પરવાનગીથી પૃથુરાજને કહાવ્યું કેઃ—

સોરઠો.

"એક વચની પૃથુરાજ, કહે ટોડા જીતી આપીશું;
તો તારા મહારાજ, પરણે વચન વિશ્વાસથી."

ટોડા જીતી આપવાનું વચન આપ્યાથી તારાબાઈ પૃથુરાજ વેરે પરણી. પછી પોતાનું વચન પાળવાને તાજીઆને દિવસે ટોડા જીતી લેવાનું પૃથુરાજે નક્કી ઠરાવ્યું. તે દિવસે પોતાના પાંચસેં બહાદુર રજપૂતો તથા પોતાનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર લેઈ તે ટોડે જવાને નિકળ્યો. તારાબાઈ પણ તેની સાથે જવાને તૈયાર થઇ. તેણીએ કહ્યું કે "હું પણ તમારા સુખ દુઃખની ભાગીએણ છું. માટે મને સાથે લ્યો. હું તમને વેઠ નહિ થઇ પડું; પણ મારાથી બનશે તેટલી હું તમને સહાય કરીશ. લીલા પઠાણને હું ઓળખું છું. મારા બાપની સાથે તેના સામી હું પણ કોઈ કોઈવાર ગઈ છું, ને હું તે જગાની માહીતગાર છું. વળી લીલાપઠાણ જેવા ઘાતકીની સામા આટલા થોડા માણસવડે જવાના જોખમમાં તમને એકલાને જવા દેઇ હું ઘેર રહેવાની નથી; માટે મને પણ સાથે લ્યો." પૃથુરાજે તેના આગ્રહથી ને તેનો પ્રેમ જોઇ તેને સાથે લીધી. તેથી તારાબાઇ મરદનો પોશાક પહેરી ધનુષ્ય ને ભાથો લેઈ ઘોડેસ્વાર થઈ તેની સાથે ચાલી. સઘળાં તોડે આવી પહોંચ્યાં. લશ્કરને શહેર બાહાર રાખી પૃથુરાજ, તારાબાઇ, ને તેનો મિત્ર, એ ત્રણે જણ શહેરમાં પેઠાં; ને રાજ્યમહેલ આગળ ચોકમાં તાજીઆ ઉપાડવાની તૈયારી હતી તે વખતે બધા ટોળા ભેગાં એ ત્રણે ભળી ગયાં. લીલોપઠાણ પોશાક પહેરી તે વખતે ત્યાં આવતો હતો. તેણે પૂછ્યું કે આ અજાણ્યા પુરૂષો કોણ છે? એટલામાં પૃથુરાજે તેને એક ભાલો માર્યો. અને બહાદુર તારાબાઇએ તાકીને એક તીર માર્યાથી તે જમીન ઉપર પડ્યો. આથી સઘળા અફઘાનો ભયભીત થઈ ગયા. તેઓ ફરીને સાવધ થાય એટલામાં તો ત્રણે જણ દરવાજે આવી પહોંચ્યાં. પણ દરવાજા

વચ્ચે એક હાથી ઉભેલો હોવાથી તેમનો રસ્તો રોકાયો હતો. માટે તારાબાઇએ પોતાની તરવારના એકજ ઝટકાથી હાથીની સુંઢ કાપી નાંખી, તેથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો, ને ત્રણે જણુ સલામત લશ્કર ભેગાં થયાં.

પૃથુરાજ પોતાનું સૈન્ય લેઈ અફઘાનો ઉપર તૂટી પડચો. આ અણધાર્યા બનાવથી અફઘાનો નાસી ગયા, જેઓ નાઠા નહિ તે પૃથુરાજને હાથે કપાઈ મુઆ. એ રીતે રાવ સુરતનને પોતાના વતનમાં તેણે ફરીને ગાદીએ બેસાડચો ને પોતાનું વચન પાળ્યું. લીલાપઠાણુનો ભાઇ પોતાના ભાઇનું વેર લેવાને અને ટોડા જીતવાને આવ્યો. પણ તેનીએ એજ વલે થઇ. તેથી અજમેરનો નવાબ મલ્લુખાન પૃથુરાજની સામે થવાને તૈયાર થયો. એ વાત સાંભળી પૃથુરાજે અજમેર આગળ નવાબની છાવણી ઉપર સૂર્યોદય થતામાં તો હલ્લો કરી મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને અજમેરનો કિલ્લો જીતી લીધો. એથી રાજ્યસ્થાનમાં પૃથુરાજની કીર્ત્તિ બહુ વધી, ને એના જેવાજ પરાક્રમ કરી કીર્ત્તિ મેળવવાને તરસ્યા એક હજાર રજપૂતો પૃથુરાજના વાવટા નીચે એકઠા થયા; તેમની તરવારો વીજળીની માફક ચમકવા લાગી, અને તેમનાથી પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી. પરંતુ આ બહાદુર શૂરાઓ નિર્બળનેજ આશરો આપનારા હતા.

પૃથુરાજના પરાક્રમની ઘણી દંતકથાઓ રાજસ્થાનના ભાટ ચારણો કહે છે. એ વાતો ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે એના એકનામી દિલ્લીના ચોહાણુરાજા પૃથુરાજ જેવોજ પરાક્રમી હતો રજપૂતોના ડાયરામાં આજે પણ શ્રોતાઓને રાજી કરવાને એ પૃથુરાજની વાતો લલકારીને કહેવામાં આવે છે. એ વાતો એટલી તો રસીક છે કે સાંભળનારનાં રૂવાં ઉભાં કરે છે. તેથી તેમાંની એક બે આ ઠેકાણે ઉતારી લેઇએ તો તે વાંચનારને નકામી નહિ લાગે.

એક દિવસે પૃથુરાજ દરબારમાં બેઠેલો હતો, તે વખતે માળવાના મુસલમાન પાદશાહનો એક દાસ ત્યાં આવેલો હતો, તેની સાથે રાયમલરાણો છૂટથી વાતે વળગ્યો. ચિતોડનો રાણો માળવાના પાદશાહને છ માસ ચિતોડમાં કેદ રાખનાર કુંભારાણાનો પુત્ર, આ પ્રમાણે માળવાના પાદશાહના સેવક સાથે છૂટથી વાતો કરે એ પૃથુરાજને ઘણું નામોશી ભરેલું લાગ્યું, તેથી એણે રાણાજીને કહ્યું કે "દાસ સાથે આટલું છૂટથી બોલવું આપને છાજતું નથી:" તેના ઉત્તરમાં રાણે કહ્યું કે "ભાઈ તું તો મોટા પાદશાહોને પણ કેદ રાખનારો હોઈશ પણ મારે તો મારૂં રાજ્ય સાચવવું છે." આ મહેણું પૃથુરાજ સાંખે એવો નહોતો. પિતાનું વચન સાંભળતાંજ કાંઇ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઉઠીને ઉભો થયો; અને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો લેઇ નીમચ ગયો, ત્યાં તેનું નામ સાંભળતાંજ પાંચ હજાર રજપૂતો તેના ઝુંડા નીચે જમાવ થયા. બહાદુર રજપૂતોને શૂરા પૃથુરાજનું નામ એટલું વહાલું હતું કે તેનું નામ સાંભળતાંજ તેના હાથ નીચે લડાઇમાં ઉતરવાને તેઓ દોડી આવ્યા. પૃથુરાજે એ લશ્કરવડે દેવાલપુરપર હુમલો કરીને તેના સૂબાને મારી નાંખ્યો ને એ ગામ લૂંટયું. માળવાના પાદશાહને એ વાતની ખબર પડતાંજ તે જેટલું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો તેટલું લેઇ પૃથુરાજને સજા કરવાને નીકળ્યો. પૃથુરાજ તેનાથી લગારે ગભરાયો કે ડર્યો નહિ, પણ ઉલટો તેની સામો ચાલ્યો; ને પાદશાહે થાકેલા લશ્કરને આરામ લેવાને મુકામ નાંખેલો હતો તે ઉપર અણચિંતો હુમલો કર્યો; ને લાગલો જ પાદશાહી તંબુ આગળ જઇ એકદમ પાદશાહને કેદ કરી એક સાંઢણી ઉપર નાંખીને ચાલ્યો. તેથી સઘળા લશ્કરના માણસો ગભરાટમાંથી સાવધ થઇ પૃથુરાજ ઉપર ધસારો કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે "ખબરદાર, તમે જો લગારે શું કે ચાં કર્યું તો, પાદશાહનો જીવ મારા હાથમાં છે. તમે લગાર પાસે

આવ્યા કે પાદશાહ તો જાણે હતોજ નહિ એમ કરી નાંખીશ. નહિ તો એને ઉની આચ આવવાની નથી. માત્ર મારા બાપને પગે લગાડી પાછો મોકલી દેઇશ." મુસલમાનો આ ધમકીથી ડરી ગયા. તેમ પૃથુરાજનાં વચનપર તેમને પણ વિશ્વાસ હોવાથી તેઓ છાના રહ્યા. પૃથુરાજ પાદશાહને ચિતોડ લેઇ ગયો; ને પોતાના પિતાના પગ આગળ તેને મૂકીને બોલ્યો કે "પિતાજી આપના માળવા દાસને બોલાવીને પૂછો કે આ કોણ છે ? આ પ્રમાણે પૃથુરાજે પોતાના પિતાનું મહેણું ટાળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ માળવાના પાદશાહને ચિતોડમાં એક મહિનો કેદ રાખી દંડ લેઇ છોડી મૂકી માનમરતબા સાથે વિદાય કરી પોતાનું વચન પાળ્યું.

રાણારાયમલ્લનો ઇતિહાસ તે પૃથુરાજના પરાક્રમનો ઇતિહાસ છે. પૃથુરાજના કાકાનો દીકરો સૂરજમલ ઘણી લડાઇઓમાં પૃથુરાજ સાથે છતાં ચારણીદેવીનું ભવિષ્ય પોતાનાથી બને તો ખરૂં પાડવાનો તેનો વિચાર હતો. જેમલ મરાયા પછી પૃથુરાજ દેશવટે હોવાથી અને સંગનું ઠેકાણું માલમ ન હોવાથી સૂરજમલે મેવાડની ગાદી ઉપરનો પોતાનો દાવો આગળ ધર્યો. તેથી રાયમલના બોલાવ્યાથી પૃથુરાજ આવ્યો ત્યારે તેણે સૂરજમલ સાથે પાછો કજીઓ આરંભ્યો સૂરજમલને પૃથુરાજનો કજીઓ પણ રજપૂતોની ખાસિયત જાણવાને વાંચવા યોગ્ય છે.

સૂરજમલે ગાદી મેળવવાને જેટલા બન્યા તેટલા ઉપાય કર્યા રાજ્યલોભ એના મનમાં રમી રહ્યો હતો. લાખારાણાનો બીજો વંશજ સારંગદેવ કરીને હતો તેની સાથે સૂરજમલે રાજ્ય વહેંચી લેવાનો ઠરાવ કર્યો; અને બન્ને માળવાના પાદશાહ મુજફ્ફર પાસે ગયા. એની મદદથી મેવાડના દક્ષિણ ભાગ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો; અને સાદરો, બાતરી વગેરે નાઈ ને નીમચ વચ્ચેનો મુલક જીતી લેઈ ચિતોડ ઉપર જવા લાગ્યા. આ ખબર સાંભળી જેટલું લશ્કર હાજર હતું તેટલું લશ્કર લઇને રાયમલ આ બંડખોરોને

સજા કરવા નીકળ્યો. બન્નેનો ગંભીરીનદી ઉપર મેળાપ થયો. આ વખતે રાણો એક સાધારણ સિપાઇની માફક બહાદુરીથી લડતો હતો અને તેને બાવીશ જખમો થયા ત્યારે મુર્છા ખાઇ નીચે પડતો હતો, તેવામાં પૃથુરાજ એક હજાર સવાર લઇને આવી પહોંચ્યો અને ફરીને લડાઇ ચલાવી. પૃથુરાજે પોતાના પિત્રાઈ ભાઇ ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેનું શરીર જખમોથી ભરી કહાડયું. બન્ને બાજૂનાં ઘણાં માણસો મૂઆં પણ એકે બાજુ નમ્યું આપે નહિ, જ્યારે બન્ને થાક્યાં ત્યારે બન્નેએ સાથે લડાઇ બંધ કરીને રાત્રે પાસે પાસે મુકામ નાંખીને પડ્યા.

રાત્રીએ બન્ને ભાઇઓની થએલી મુલાકાત ઉપરથી વાંચનારને રજપૂતોની ખાસ ખાસિયત અને લાગણીનો વિચાર આવશે. દુનિયાની શરૂઆતથીજ લડાઈના વખતમાં લડવાઈઓમાં કદાચ આ વિલક્ષણ લક્ષણ હતું. આ મુલાકાતની હકીકત સાદરીમાં સૂરજમલ પછી જે ઝાલો ગાદીએ બેઠો તેના લખાણ ઉપરથી લીધેલી છે. રાત્રે પૃથુરાજ પોતાના ભાઇને મળવા આવ્યો ત્યારે સૂરજમલ પોતાના એક નાના તંબુમાં ગોદડા ઉપર સુઇને હજામ પાસે જખમો સીવડાવી પાટા બંધાવતો હતો. પૃથુરાજને આવતો જોઇને ઉઠયો અને કાંઇ બન્યુંજ ન હોય તેમ રીવાજ પ્રમાણે પોતાના ભાઇને મળ્યો. પણ ઉઠવાને લીધે કેટલાક જખમો ફરીને સીવવા પડ્યા. એ બન્ને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ.

પૃથુરાજ—ભાઈ તમારા જખમો કેમ છે ?

સૂરજમલ—તને જોયાની ખુશાલીમાં મારા જખમો સઘળા રૂઝાઇ ગયા.

પૃથુરાજ—પણ ભાઇ મેં રાણાજીને તો હજુ જોયા પણ નથી હું તો તમને મળવાને દોડયો આવ્યો ને મને તો ભૂખ લાગી છે. કાંઇ ખાવાનું છે ?

ખાવાનું ભાણું આવ્યું અને આ વિચિત્ર ભાઇઓના જો-

ડાએ એકજ થાળીમાં ખાધું. એટલુંજ નહિ પણ જતી વખતે પૃથુરાજને પાન આપ્યું તે ખાવાને પણ તેણે કાંઇ આંચકો ખાધો નહિ.

પૃથુરાજ—ભાઈ સવારના પહોરમાં આપણે બન્ને જણ લડાઇનો છેડો લાવીશું.

સૂરજમલ—વારૂ ભાઇ વહેલો આવજે.

સવારના પહોરમાં લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં સારંગદેવે ઘણો ઝપાટો માર્યો. ચાર ઘડી સુધી જોસમાં લડાઇ ચાલી; ભાલા ને તરવારોના જખમો ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. બન્ને તરફ હજારો રજપૂતોના જીવ ગયા અને સંખ્યાબંધ ઘાયલ થયા. એકલા સારંગદેવને પાંત્રીશ જખમો થયા. સૂરજમલ ને સારંગદેવ છેવટે હાર્યા ને સાદરી નાસી ગયા. પૃથુરાજને સાત ઝટકા વાગ્યા હતા, તોપણ જીત કરી વાજતેગાજતે ચિતોડ ગયો. આ હારથી નાઉમેદ થઇને બંડખોરોએ પોતાની આશા છોડી દીધી નહિ. બન્ને ભાઇ ઘણી વાર સામસામે આવી ગયા ને વઢ્યા. પૃથુરાજ કહેવા લાગ્યો કે ટાંકણીના માથા જેટલી મેવાડની જમીન ભાઇને હાથ રહેવા દેઇશ નહિ, સૂરજમલ કહે કે તારી ચિતા કરવા જેટલી જમીન માત્ર તારે તાબે રહેવા દેઇશ. પણ પૃથુરાજે તેમને નિરાંતે બેસવા દીધા નહિ. અહીંથી તહીં નસાડતો તેમની પાછળ લાગ્યો રહ્યો. સારંગદેવ ને સૂરજમલે બાતરોના જંગલમાં સંતાઇ રહેવાની જગા કરી હતી ત્યાં પૃથુરાજ ખોળતો ખોળતો આવી લાગ્યો. ઘોડાનો ખોંખારો સાંભળતાંજ સૂરજમલ સમજ્યો કે ભાઇ આવ્યો. એટલામાં પૃથુરાજે આવીને તરવારોનો ઝપાટો ચલાવ્યો, જો સારંગદેવની મદદ આવી પહોંચી ન હોત તો પૃથુરાજના ઝટકાથી સુરજમલના બે કટકા થયા હોત. સારંગદેવ કહે કે ભાઇ ઘડપણનો વખત છે. જવાનીમાં ઝટકા ખવાય પણ ઘડપણમાં મૂક્કી ખમવી મુશ્કેલ પડે. સુરજમલ કહે કે ઘડપણમાં પણ જ્યારે મારા ભાઇની મુક્કી હોય ત્યારે. સુરજમલે કહ્યું કે

ભાઇ, બંધ રહે. જો હું મરી ગયો તો ફીકર નથી. મારાં છોકરાં રજપૂત બચ્ચાં છે. આખો દેશ પડ્યો છે, ગમે ત્યાં પોતાનું પેટ ભરશે. પણ જો તું મરી ગયો તો ચિતોડનું શું થશે? મારે કપાળે કાળી ટીલી આવશે અને મારા નામને હંમેશ સુધી કલંક લાગશે.

એ પ્રમાણે લડાઇ બંધ પડી, તરવારો મ્યાન કરી અને બન્ને ભાઇ ભેટ્યા. પૃથુરાજે કહ્યું ભાઈ, હું આવ્યો ત્યારે તમે શું કરતા હતા? સૂરજમલ કહે કે ખાધા પછી નકામી વાતો કરતા હતા. પણ ભાઇ, મારા જેવો દુશ્મન માથા ઉપર ને તમે આવા બેફિકરા કેમ રહ્યા? શું કરૂં? તેં મારી પાસે કાંઇ રહેવા દીધું નથી અને આરામ લેવાને મારે કાંઇ ઠેકાણું તો જોઇએ કે નહિ? સવારે પૃથુરાજે સૂરજમલને કહ્યું કે આ પાસેના દેરામાં ચાલો આપણે માતાને ભોગ આપીએ. પણ તેનાથી ગઈ રાત્રે થએલા જખમને લીધે જવાય એમ નહોતું, તેથી સારંગદેવ ગયો. એક પાડાનો ભોગ આપ્યો ને બકરાનો ભોગ આપવાનો હતો એટલામાં પૃથુરાજે પોતાની તરવાર સારંગદેવપર ચલાવી. આ બન્ને વચ્ચે ભારે લડાઇ ચાલી. છેવટે પૃથુરાજે સારંગદેવના માથાનો ભવાનીને ભોગ આપ્યો. સૂરજમલ સાદરી રહ્યો. ત્યાં પોતાની સઘળી જમીન બ્રાહ્મણોને અને ભાટ ચારણોને આપી દીધી. સૂરજમલ કહેતો કે જો મારી જમીન મારાથી નહિ સચવાય તો રાણા કરતાં પણ વધારે જબરાને આપી દઇશ કે તેમની પાસેથી રાણાએ લઇ લેવાય નહિ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણ ને ભાટચારણોનું પરિબળ વિશેષ હતું. સૂરજમલે પરવારીને મેવાડ છોડ્યું. ખાનથળના જંગલમાં થઇને જતાં એને એક જગાએ સુકન થયા. એક વરૂ એક બકરાના બચ્ચાને લઇને જતું હતું, તેને તેની માએ બચાવ્યું. આથી સૂરજમલે ધાર્યું કે આ જગા બહુ મજબુત છે. ચારણીદેવીનું વચન યાદ આવ્યાથી તે ત્યાં રહ્યો. આસપાસના જંગલી લોકોને વશ

કર્યાં, અને તેજ જગાએ દેવલાનો કિલ્લો ને ગામ બાંધ્યું, ને આગળ જતાં એક હજાર ગામનો ધણી થયો. આજે પણ ત્યાં એના વંશજો અંગ્રેજ સરકારના આશરા નીચે રાજ્ય કરે છે. પ્રતાપગઢ દેવલાના રાજ્યની આ રીતે સ્થાપના થઈ.

પૃથુરાજ ઘણોખરો વખત કોમલમેરમાં રહેતો હતો. અને ત્યાંજ પરાક્રમો કરી તેણે પોતાની જીંદગી પૂરી કરી. એના દરેક પરાક્રમમાં એની સ્ત્રી તારાબાઇએ પણ ભાગ લીધો હતો. એ ચૌદ વરસનો થયો ત્યારથી તે તેત્રીશ વરસની ઉમરનો થઈ મરાયો ત્યાંસુધી એણે ઉપર વર્ણવ્યાં એવાંજ પરાક્રમો કર્યાં છે. એ તો ખરૂં છે કે એવા વીરપુરૂષની જીંદગી લાંબી મુદત સુધી ચાલતી નથી, તોપણ તે પોતાનું નામ અમર કરી જાય છે. પૃથુરાજ કોઈ દુશ્મનને હાથે લઢાઈમાં ઘાયલ થઇને મરાયો નથી. એને એના બનેવીએ દગાથી ઝેર દઇને મારી નાંખ્યો.

પૃથુરાજ કોમલમેરમાં હતો, ત્યારે એને માલમ પડયું કે એનો ભાઈ સંગ શ્રીનગરના ઠાકોરની કુંવરી વેરે પરણ્યો છે, ને તે ઠાકોરે તેને આશ્રય આપ્યો છે. સંગને આશ્રય નહિ આપવાનું કહાવ્યા છતાં શ્રીનગરના ઠાકોરે આ પ્રમાણે માથાફરેલ થઈ સંગને રાખ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે પોતાની કુંવરીને પરણાવી; તે પૃથુરાજથી ખમી શકાયું નહિ. તેથી તેણે એને શિક્ષા કરવા સારૂ જવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ એટલામાં શિરોહીથી એની બેનનો પત્ર આવ્યો. પૃથુરાજની બેનનું લગ્ન શિરોહીના દેવરારાજા વેરે થયું હતું. એ રાજા અફીણ કસુંબા કરી પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઢોલીઆ નીચે જમીન ઉપર સુવાડતો, અને ઘણું દુઃખ દેતો. તેથી તેણીએ પોતાને એ દુઃખમાંથી છોડાવી બોલાવી લેવાને પૃથુરાજને કહાવ્યું કેઃ—

માડી જાયા વીર, પૃથુરાજ મુજ બંધવા;
ધારણ ધારી ધીર, વેગે વા'રે આવજો.

હું દુખીઆરણુ બેન, સ્વપ્ને સુખ ન પામતી;
રહું દુઃખમાં દિન રેન, પૃથુ પૃથુ સંભાળતી.
ડુબી દુઃખ દધિમાંહિ, આ બંધુ પૃથુ તું છતાં;
આવી વા'રે આંહિ, દુઃખી બેનને છોડવો,
રાહ જોઉં દિન સાત, આશા ધારી તાહરી;
નહિ તો એ પૃથુ ભ્રાત, હું પાડીશ દે' માહરી.

પૃથુરાજે આ સંદેશો સાંભળ્યો કે તેણે શ્રીનગર વેર લેવાને જવાનું માંડી વાળી શિરોહી જઇ પોતાની બેનને દુઃખમાંથી છોડવવા માટે જવાનું ઠેરવ્યું. ને લાગલોજ શિરોહી જઈ પહોચ્યો. તે વખતે મધ્યરાત્રી હતી. તેથી નિસરણી મૂકીને મહેલમાં ચઢી ગયો ને શિરોહીના રાજા પ્રભુરાવને ગળચીમાંથી પકડયો. આ અણુચિંતા બનાવથી પ્રભુરાવ ગભરાયો ને તેની સ્ત્રીના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે મારો જીવ ઉગાર, હું તને કોઇવાર દુઃખ નહિ દેઉં. પૃથુરાજે કહ્યું કે મારી બેનનાં પગરખાં માથા ઉપર મૂકીને તેને હાથ જોડી પગે લાગે તોજ જીવતો મુકું. પ્રભુરાવે તેમ કર્યાથી પૃથુરાજે તેને છોડયો. પછી પ્રભુરાવે 'તેના ઉપર એટલી પ્રીતિ બતાવી તથા પોતાની સ્ત્રી સાથે એવી સારી વર્તણુંક ચલાવી કે બન્ને ભાઇબેન પ્રભુરાવની પ્રીતિથી અંજાયાં. પ્રભુરાવના આગ્રહથી પૃથુરાજ પાંચ દિવસ સુધી મેમાન તરીકે શિરોહીમાં રહ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ તેની બેન પણ શિરોહીમાંજ રહેવાને ખુશી થઈ. એટલે પૃથુરાજ કોમલમેર જવા નિકળ્યો. પ્રભુરાવ મુરબ્બો બનાવવામાં એક્કો હતો; તેણે કેટલોક મુરબ્બો પૃથુરાજને વાટમાં ખાવા માટે આપ્યો, પૃથુરાજ કોમલમેર નજીક આવ્યો ત્યાં નાસ્તો કરવા બેઠો; ત્યારે બહાદુર પણ ભોળા ને વિશ્વાસુ પૃથુરાજે તે મુરબ્બામાંથી પણ થોડોક ખાધો. પણ લુચ્ચો પ્રભુરાવ કાંઇ પૃથુરાજના પિત્રાઇ ભાઇ સૂરજમલ્લ જેવો નિખાલસ દિલનો નહોતો. તે બાયલો ને દગાખોર હતો. તેણે મુરબ્બામાં ઝેર

મેળવ્યું હતું. મુરબ્બો ખાધા પછી પૃથુરાજ થોડો ચાલીને મામાદેવીના દેરા આગળ આવ્યો, તેટલામાં ઝેરની એટલી અસર થઇ કે તેનાથી આગળ ચલાયું નહિ. હવે તે પ્રભુરાવનો દગો સમજ્યો. તેથી તેણે તારાબાઇને સંદેશો કહાવ્યો કે જો મોં જોવું હોય તો જલદીથી આવો. જેવા સમાચાર મળ્યા કે એ બાઇ આવી, પણ તે અગાઉ પૃથુરાજ તો મરણ પામ્યો હતો. તેથી તારાબાઇ સતી થવાને પોતાના પતિનું શબ ખોળામાં લેઇ વિલાપ કરવા લાગી. આ પ્રમાણે શૂરા પૃથુરાજનો ને તારાબાઇનો અંત આવ્યો. એ બન્નેને બાળ્યાં ત્યાં આગળ કરેલું દેરૂં હજુ પણ હયાતપછે.

તારા— સીતાજીના મહિનાનો રાગ.

મારા પ્યારા પ્રાણાધાર, મુને ક્યમ મુકી ગયા,
વા'લા વા'લા વિસારી આ વાર, નમેરા ક્યમ થયા;
જાતાં આપણ જોડે, સજોડે ઘોડે ચઢી રણમહી,
સજી સઘ સહુ હથિયાર, વિખુટાં પડ્યાં નહિ. ૨
પણ આજ વિખુટી કરી આપ, ગયા કરી વાયદો,
વા'લા જોતી રહી હું વાટ, ઉચાટ ઉરે થતો;
તમે તો એકવચની સદાય, આવ્યા વાયદો થતાં,
કા'વ્યો સંદેશો દુઃખદાઇ, મામા દેવી આવતાં. ૨
આવી ધસમસી મળવાને માટ, વા'લા મુખ નિરખવા,
પણ હાય ! હુવો ઉચાટ, વા'લા વિખુટા હુવા;
ધિઃક નણદોઇ સગપણુ તારૂં, બળી તા'રી બહાદુરી,
ગયું પરાક્રમ વે'તે પૂર, બળી વટ તાહરી. ૩
ધિઃક્ક લજવી તેં માતની કૂખ, વગોવી જાત તેં,
કર્યું બાયલાકેરૂં કામ, કરે ન કજાત જે;
સામે મુખે ધરી ખાંડું હાથ, તે ભાલો ભભકતો,
સામા સામી લીધા હોત ઘાવ, નહિ શોક તો થતો. ૪

કરે કો નહિ રજપૂત નારી, ભુંડા તેવું તેં કર્યું,
આપી વિશ્વાસ છેતરી આપ, મુરખ્ખે વિષ ધર્યું;
જાયું તેહ જવાનું જરૂર, રહેવાનું ન કો અહિં,
ક્ષણભુંગુર દેહનો શોક, કરવો ઘટે નહિ. ૫
પણ સ્વામી મુઆ વણમોત, તે વિશ્વાસઘાતથી,
મને તેથકી તન પરિતાપ, મૃત્યુથી બી'તી નથી;
ગયા આપ જુવાનીમાંય, લા'વો ન લીધો રતી,
નથી તેનો કરતી શોક, નથી મન લાવતી. ૬
ખરા ક્ષત્રી મરે રણજંગ શત્રુને સંહારતાં,
કાંતો જન્મભૂમિને માટ, કાંતો વટ રાખતાં;
મરે અબળાતણા રક્ષણાર્થ, મરે રાજ રક્ષણે,
મરે ધર્મના રક્ષણહાર, શત્રુ સંહારી રણે. ૭
મરે શરણાગતને માટ, કે નિર્બળ રક્ષતાં,
મરે ક્ષત્રી જુવાન ને બાળ, કે શત્રુ સંહારતાં;
સ્વામી તેમ મુવા હોત આપ, કદી રણજંગમાં,
મારૂં હૈયું અતિ ઉભરાત. આનંદ ઉમંગમાં. ૮
ભાવિ થાય ન મિથ્યા બનાવ, થવાનું તે થયું,
શાને શોક કરૂં મનમાંહિ, હવે મારૂં શું રહ્યું;
સ્વામી ચિંતા ન કરશો લગાર, ઉતાવળી આવું છું,
શોક કરતાં નકામી આમ, હું ખોટી થાઉં છું. ૯
આ હું આવી બેઠી તમ પાસ, ખોળે શીર લઇને,
આ હું અગ્નિમાં પેસું આપ, આશીર્વાદ દઇને;
થજો દેશી સહોદર સુખી, સુખી પ્રભુ[1] તું થજે,
એમ બોલી અંબેઅંબે બોલ, થઇ બળી ભસ્મ તે. ૧૦

---

૧ પ્રભુરાવ—બળી મરતાં સતિએ શાપ ન દેતાં મોટા મનથી આશીર્વાદ દીધો.

પૃથુરાજની વાત ઉપરથી રજપૂતોના ને રજપૂતાણીઓના ગુણ આપણને માલમ પડે છે. જો બાયલા પ્રભુરાવે હીચકારાની માફક દગાથી આ પ્રમાણે પૃથુરાજનો અંત આણ્યો ન હોત તો સંગને બદલે બાબર સામે એ થયો હોત. મેવાડની ગાદી દીપાવી હોત, અને કદાચ સંગ કરતાં વધારે નામજાદો થઈ, મેવાડને દીપાવી, મોગલાઈ રાજ્યનો પાયો નંખાતાં અટકાવી શક્યો હોત. પણ બહાદુરી સાથે રહેલા ભોળપણે તેનો જલદીથી અંત આણ્યો ને ચારણીમાતાનું ભવિષ્ય ખરૂં પાડી આપ્યું. કેમકે એના મૂઆ પછી રાણો રાયમલ પણ થોડાજ દિવસમાં દેવલોક પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૦૯. તેથી ચારણીમાતાનો ઠરાવેલો સંગરાણો મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાયમલરાણો જો કે હમીર, લાખો કે કુંભારાણા જેવો નહોતો, તોપણ તે સંકટ સમયે મેવાડની આબરૂ સાચવી શક્યો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સંગ્રામસિંગ (સંગ) રાણો.

ઇ. સ. ૧૫૦૯ થી ઈ. સ. ૧૫૩૦ સુધી.

સંગ્રામ અથવા મેવાડના ઇતિહાસમાં જેને સંગ લખ્યો છે (મોગલ ઇતિહાસકર્ત્તા એને સીંગ કહે છે.) તે સંવત ૧૫૬૫ (સન ૧૫૦૯) માં ગાદીએ બેઠો. મેવાડની પૂરેપૂરી ચઢતી આ રાણાના વખતમાં થઈ. મેવાડની વંશાવળીમાં કહે છે કે રાણો સંગ મેવાડની કીર્ત્તિના શિખર ઉપર કળશ રૂપે હતો. એના પછી મેવાડની કીર્ત્તિનો સૂર્ય આથમવા લાગ્યો. પછીથી જો કે કેટલાંએક તેજસ્વી કિરણોએ પડતીના વખતમાં મેવાડને શોભાવી, પણ તે કિરણો માત્ર પડતીના કળશને ઢોળ ચઢાવવા બરાબર હતાં.

દિલ્હીની ગાદીએ પાંડુના વંશના તુંવાર રાજાઓ પછી પૃથુરાજ ચોહાણ થયો. તેની પાસેથી શાહબુદીને એ રાજ્ય જીતી

લીધું. અનુક્રમે ગિજની અને ગોરી વંશના, ગીલચી અને લોદી વંશના રાજાઓ દિલ્હીની ગાદીએ થયા. આ વખતે એ રાજ્યના ઘણા ભાગ પડી જઇ તેમાંથી નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો ઉભાં થયાં હતાં. માત્ર દિલ્હી ને કાશીની વચ્ચેના પ્રદેશમાંજ ચાર[1] રાજ્યો હતાં. એક ઉમરાવને મારી નાંખીને બીજો બેસતો હતો. એવા કાપાકાપીના વખતમાં માત્ર કહેવાતા પાદશાહથી મેવાડને કાંઇ ડર નહોતો. માળવા ને ગૂજરાતના પાદશાહો બંડખોરોની સાથે મળી જઇને આવતા, તોપણુ જ્યારે સંગ પોતાના યોદ્ધાઓને લઈને ચઢતો ત્યારે તેઓ મેવાડ ઉપર કાંઇ અસર કરી શકતા નહિ. રાણો જ્યારે યુદ્ધે ચઢતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦૦૦૦ સવાર, સાત મોટા રાજાઓ, નવ રાવ, એકસો ચાર રાવત સરદારો, તથા પાંચસેં લઢાઇના હાથીઓ જતા. મારવાડ ને અંબર (જેપુર) ના રાજાઓ રાણાજીને મુરબ્બી ગણુતા. ગ્વાલ્હેર, અજમેર, સીકરી, રાયસેન, કાલ્પી, ચંદેરી, બુંદી, ગાગ્રોન, રામપુરા અને આબુના રાવ પણુ રાણાજીના તાબેદાર તરીકે લશ્કર લેઇ લઢાઈમાં મદદે આવતા.

દુ:ખના વખતમાં જેણે જેણે આશરો આપ્યો હતો તેને રાણો સંગ કાંઇ વિસરી ગયો નહિ. શ્રીનગરના કરમસિંગને અજમેરની જાગીર આપી તથા ચંદેરી જીતવામાં કરમસિંગના દીકરા જગમલે કરેલી મદદના બદલામાં જગમલને રાવનો ઈલકાબ આપ્યો.

પોતાના કુટુંબના થએલા માંહોમાંહોના કજીઆથી થએલો સઘળો ગેરબંદોબસ્ત સંગ રાણાએ ટુંક મુદતમાં બિલકૂલ શમાવી દીધો. જે કારણથી સંગે પોતાનો હક અને હોદ્દો થોડી મુદત સુધી પોતાના મિજાસી ભાઇને આપ્યો, તે કારણુ ઉપર જો વિચાર કરીએ તો માલૂમ પડશે કે તેણે માત્ર અગમ બુદ્ધિથી તથા

---

૧ દિલ્હી, બીઆણા, કાલ્પી, ને જોનપુર.

પોતાના ભાઈપરની અને સ્વદેશની પ્રીતિથીજ તેમ કીધું હતું. અને જો તેમ નહીં કીધું હોત તો મેવાડ ભયમાં આવી પડત, તથા એના કુટુંબની પણ ભારે ખુવારી થાત. ગાદીએ બેઠા પછી એણે જે પરાક્રમો કર્યાં તે ઉપરથી જણાય છે કે રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક છોડતી વખતે પણ એનામાં પરાક્રમ રહેલું હતું, અને તેથી તે હક્ક એણે બાયલાપણાથી છોડયો કહેવાય નહિ. રાણા સંગે ધીરે ધીરે પોતાનું લશ્કર સુધાર્યું. અને તેજ લશ્કરની મદદથી રણક્ષેત્રમાં પોતે વારંવાર જીત મેળવતો હતો.

સંગ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરી રહ્યો કે એને મુસલમાનો સાથે લઢાઇમાં ઉતરવું પડયું, તે વખતે દિલ્હીમાં ઈબ્રાહિમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. આખા રાજ્યસ્થાનમાં સંગરાણો જોરાવર થવાથી તથા રજપૂતોનું એકત્ર બળ સંગ સાથે જોડાવાથી તેને સંગનો ડર લાગ્યો. તેથી તેનું બળ તોડવા માટે તે તૈયારી કરવા લાગ્યો. દિલ્હીની પાદશાહત સૈયદવંશી પાદશાહોના વખતમાં છેક નબળી પડી ગઇ હતી—તેમાંથી જુદાં જુદાં મુસલમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર પડી ગયાં હતાં, પણ લોદી વંશના પાદશાહોએ દિલ્હીના રાજ્યની પાયમાલી થતી અટકાવી હતી. ઈબ્રાહિમના બાપે અને દાદાએ દિલ્હીની આસપાસનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો જીતીને પોતાનું રાજ્ય મજબૂત પાયાપર આણી મૂકયું હતું. જ્યારે ઇબ્રાહિમ લોદી સંગ સામે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે એ બાદશાહત બળવાન થઇ હતી; તેથી ઇબ્રાહિમ તેની સામે લડવાને એક બળવાન સૈન્ય જમાવી શકયો, ને તે સૈન્ય મેવાડના રાણાને જીતવા માટે મોકલ્યું. સંગરાણો પણ ચપળતાથી પોતાનું લશ્કરી બળ એકઠું કરી મુસલમાનો પર ચાલ્યો. મુસલમાનો રજપૂતોના ધર્મશત્રુ હોવાથી તેમના સામા જવાને તેઓ ઉલટભેર તૈયાર થયા. સંગે પોતાના શૂરા પટાવત ને ખંડીઆ રાજાઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેનામાં તેના ભાઇ પૃથુરાજ જે-

વાજ ગુણ હોવાથી તથા ઠેકાણે ઠેકાણે પરાક્રમ કરી જીત મેળવ્યાથી પૃથુરાજના પરાક્રમથી મોહિત થએલા રજપૂતો પણ સંગની સરદારી નીચે લડવા જવાને ઉશ્કેરાઇ આવ્યા. એ બધું સૈન્ય લઇ સંગ મુસલમાનો ઉપર ચાલ્યો. મુસલમાનો રાજ્યસ્થાનમાં પગ મૂકે તે પહેલાં તો રજપૂતો તેમની સામા આવી પહોંચ્યા. મુસલમાનો પણ ધર્મના ઝનુનમાં ઉશ્કેરાઇ આવ્યા હતા. તે વખતે તેઓ પણ રજપૂતોને ધર્મશત્રુ ગણતા હતા, અને તેમનું ચાલે તો રાજ્યસ્થાનમાં પણ મુસલમાની કૂતઓ પઢાવવા ચૂકે એવા નહિ હતા, પરંતુ તેમની આશા ફળીભૂત થવાનાં કાંઇ ચિન્હ જણાતાં નહિ હતાં. એક પછી એક એમ ઘણી લઢાઇઓમાં તેઓ હાર પામી ગયા. તેમને વારંવાર ઉશ્કેરીને રજપૂતો ઉપર દોરવા માંડ્યા. પણ તે દરેક વખતે તેમની વધારે ને વધારે ખરાબી થતી ગઈ. છેવટે તેમનું બાકી રહેલું થોડું સૈન્ય હારીને નાસી ગયું. તે દિલ્લી જઇ પહોંચ્યું.

ઈબ્રાહિમ એથી વધારે ભયભીત થયો. સંગ આ વખતે સીધોજ દિલ્લી ગયો હોત તો હિંદના ઇતિહાસમાં કાંઈ નવોજ ફેરફાર થાત. પરંતુ તેના લશ્કરમાં પણ ભરતીની જરૂર હતી. ઉપરાઉપરી લઢાઇઓ થવાથી જો કે તેમને જીત મળી હતી, તોપણ તેમની કાંઈ થોડી હાની થઇ નહોતી. વળી ઘણા દિવસથી તેઓ ઘરબાર છોડીને આવેલા હતા. તેથી તેમને ઘેર જવા દેઇ થોડો આરામ આપવાની જરૂર હતી. કેમકે ઈબ્રાહિમ આ હારથી નિરાશ થઇ બેસી રહે તેમ નહોતું. વળી સંગ જેવા દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા રાણાના વિચારમાં આ વાત પણ આવવી જોઇએ કે દિલ્લી ઉપર જતાં ત્યાંના તાજા લશ્કર સામે આપણું થાકેલું લશ્કર હાર્યું તો આજ સુધી આપણી મેળવેલી કીર્તિ ઉપર પાણી ફરી વળવાનું. વળી ત્રણસેં વરસથી દિલ્લીમાં મુસલમાનો રાજ્ય કરતા હતા. તેથી દિલ્લી નામ મુસલમાનોને એટલું વહાલું હતું કે દિલ્લી ઉપર આ-

પણ જઈશું તો હિંદના સઘળાં મુસલમાની રાજ્ય પાદશાહતનું રક્ષણ કરવાને આવશે; તે વખતે આપણને જીત મેળવવી મુશ્કેલ પડશે એટલુંજ નહિ, પણ આપણું રાજ્યસ્થાનનું ઉપરીપણું જાળવાવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. આવા આવા લાંબા વિચારથી તે વખતે મુસલમાનોપર સંપૂર્ણ જય મળ્યો છતાં તે પાછો ચિતોડ આવ્યો.

પણ ચિતોડમાં તેને લાંબો વખત આરામ લેવા મળ્યો નહિ. હાર પામેલું મુસલમાની લશ્કર દિલ્હી પહોંચ્યું કે ઇબ્રાહિમ ફરીને લડાઇની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે આખી પાદશાહતમાંથી જેટલું મેળવી શકાય તેટલું સૈન્ય જમાવીને રજપૂતોને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પોતે જાતે પણ લઢવાને આવવા તૈયાર થયો. પોતાના પાદશાહે પંડે લઢાઇમાં આવવાનો ઠરાવ કરેલો જોઇ મુસલમાનો વધારે જોસમાં આવ્યા. આસપાસના પ્રાંતોનાં અને સૂબાના લશ્કરોની દિલ્હીમાં ભરતી થઇ. મુસલમાને એ હિંદુઓ સામે દીનનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. એ રીતે મુસલમાનો જેમ જુસ્સામાં આવ્યા. તેમ બીજી તરફ હિંદુઓ પણ ધર્મયુદ્ધ કરવાને ધર્મઘેલા થઈ સંગની સરદારી નીચે મુસલમાનો સામે જવાને ચઢી આવ્યા.

સંગ પણ તેજ જુસ્સામાં રજપૂતોને દોરીને મુસલમાનોપર ચાલ્યો. બાકરોલ આગળ હિંદુ મુસલમાન સામસામા થયા. રજપૂતોએ એકજ ધસારામાં મુસલમાનોની હરોલ તોડી. મુસલમાનો ફરી સાવધ થાય, એટલામાં ઇબ્રાહિમ તેમને ઉશ્કેરીને તેમનામાં પડેલું ભંગાણ અટકાવી તેમને જમાવે; તે પહેલાં તો રજપૂતોએ ફરીને એવા તો જુસ્સાથી નાગી તરવારો લેઇ ઘોડા કૂદાવ્યા કે મુસલમાનોમાં ભંગાણ પડી ગયું, ને ઇબ્રાહિમ પંડે નાસી ગયો. પછી ઘાટોલી આગળ તેનું સૈન્ય ફરીને જમાવ થયું. પણ રજપૂતોએ મુસલમાનોને લાગેલા ઘાપર ટેભા મારવાનો કે પાટાપાટી કરવાનો વખત આપ્યો નહિ. બાકરોલની લઢાઇમાં મૂએલાને ઠેકાણે પાડી તેઓ તરતજ મુસલમાનોની પૂઠે પડ્યા. ઘાટોલી આગળ

તેમને ઓચિંતા પકડ્યા. રજપૂતોને અણધાર્યા આવેલા જોઇ મુસલમાનો હિમ્મત હારી ગયા. કેટલાક સિપાઇબચ્ચા પોતાના પાદશાહની સાથે ઉભા રહી લડવા તૈયાર થયા. પણ ઘણાના તો ગાળાજ નરમ પડી ગયા. દુશ્મનો એટલા જલદી આવી પહોંચશે એમ નહિ ધાર્યાથી તેમને આવેલા જોઈ તેઓ આભાજ પડી ગયા. મુસલમાનો તૈયાર થાય કે ઇબ્રાહિમ સામો થવાને સજ્જ થાય, તે પહેલાં તો રજપૂતોએ તરવારો ને ભાલા ચલાવ્યા. મુસલમાનો ભયભીત થઇ આમતેમ નાસવા લાગ્યા. નાસતા મુસલમાનોને પકડી પકડીને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યા. હથીઆર મૂકી તાબે થયા તે, કે તેમની નજર ચુકાવી નાસી ગયા તેજ માત્ર બચ્યા, બાકીના સઘળા કપાઇ મૂઆ. ઇબ્રાહિમ ને થોડાક સ્વારો નાસી છુટ્યા તે મહા મુશ્કેલીએ દિલ્લી પહોંચ્યા. આ લઢાઇમાં મુસલમાનો એટલા મરાયા કે ફરીને એક દાયકા સુધી તો તેઓ ટટાર થવા ન પામે, એટલી તેમની ખુવારી થઈ. ઇબ્રાહિમનો એક સગો નાસતાં નાસતાં કેદ પકડાઇ ગયો. રાણાએ તેને જીવતદાન આપી જીવતો રાખ્યો. સંગરાણાનો આ લઢાઇમાં એક હાથ કપાયો તેથી તે ઠુંઠો થયો.

આ પ્રમાણે મુસલમાની લશ્કરની ખાખાખીખી કરી નાખી ને સંગ પોતાના સૈન્યને જીતનાજ મદમાં રણથંભોરના અજીતગઢ ઉપર લેઇ ચાલ્યો. રણથંભોરનો મજબૂત ગઢ પહેલાં રજપૂતોનો હતો, પણ તે મુસલમાન પાદશાહોએ જીતી લીધો હતો. આ વખતે ત્યાં અલી નામે પાદશાહી સૂબો રાજ્ય કરતો હતો. અલીએ ઈબ્રાહિમ સામેની લઢાઈમાં સંગને ઘણી મહેનત આપી હતી. તેથી તેના ઉપર વેર લેવાને સંગ પોતાના બળવાન સૈન્ય સાથે ત્યાં આવ્યો. અલી ગઢ બંધ કરી અંદર ભરાયો. કોટના રક્ષણ અર્થે એક જબરૂં સૈન્ય રાખી પોતે તેની સરદારી લીધી. અલી પંડે બહુ બહાદૂર ને પાદશાહનો નીમકહલાલ નોકર હતો. પાદશાહી

લશ્કરની ખરાબી થયાની ખબર તેને મળ્યાથી તે ગઢની મજબૂતી ઉપર મુસ્તાક રહી, ગઢ બંધ કરી અંદર ભરાયો. આ ગઢ દુશ્મનોને જીતવો બહુ મુશ્કેલ છે. ઘણા ઘણા એ ગઢ આગળ પોતાનું બળ અજમાવી માથાંપટકી નિરાશ થઈ પાછા .ગયા હતા. પણ સંગ તેમ નિરાશ થાય તેવો નહોતો. તે બહાદૂર પણ ધીરજવાળો તે ડાહ્યો હતો. એના ભાઈ જેવો એ ઉતાવળીઓ નહોતો. લઢાઇમાં એ સઘળા રાણા કરતાં વધારે ચતુર હતો. કોઈ પણ રીતે રણથંભોર લેવો, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંગ આવ્યો હતો, અને તે નિશ્ચય ફેરવે એવો એ પોચા મનનો નહોતો. રણથંભોરના લોકોને અનાજની તાણ પાડીને તાબે થવાની જરૂર પાડવી એવો વિચાર પણ સંગનો નહોતો. એ ગઢ ઉંચો, સીધો, ને ચઢાણમાં મુશ્કેલ છે. તેથી સંગે જાતિબળ અજમાવવાની યોજના કરી. તે પોતે એક આંખે કાંણો ને એક હાથે ઠુંઠો તો હતોજ, તોપણ તેની પોતાની બહાદુરી વગર આ ગઢ લેવાશે એમ એને જણાયું નહિ. ચોકીપહેરાની સામે પોતાનો મુકામ રાખી પોતે કેટલાક વીણી કહાડેલા માણસો લેઇ ગઢની આસપાસ ફરી વળ્યો. જ્યાં લાગ ફાવ્યો અને ચોકીપહેરાનું બળ થોડું દીઠું ત્યાં નિસરણીઓ ગોઠવી ઉપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ ગઢની ઉંચાઇ તેમના સામી થઇ. નિસરણીઓનું બળ કાંઇ ચાલ્યું નહિ. પણ શૂરા ને મરણીઆ શું ન કરે ? તેમણે નિસરણીઓ ઉપર ચઢી છેલ્લે પગથીએ ઉભા રહી આકાશચલ્લી ખેલની પેઠે એકએકના ખભા ઉપર તેમને ઉભા લીધા ને ઉપર ચઢાવ્યા. આપણો ઠુંઠો રાણો પહેલો ગઢ ઉપર ચઢયો. તેણે એકજ ઝટકાથી ત્યાં ઉભેલા પણ ઝોકતા પહેરેગીરના પ્રાણ લીધા. ત્યાંથી નીચે ઉતરતામાં તો મુસલમાનો જાગી ઉઠ્યા. દરવાનો એક પછી એક લઢવાને સજ્જ થવા લાગ્યા, પણ તે પહેલાં તો બહાદૂર રજપૂતો ગઢમાં દાખલ થયા. તેમાંના એક જણે દરવાજો ખોલ્યો

કે તૈયાર થઈ રહેલા ક્ષત્રીપુત્રો મુસલમાનોપર તુટી પડ્યા તેટલામાં અલી દરવાજા આગળ આવ્યો. તેનું સઘળું સૈન્ય હિમ્મત પકડી અટક્યું. હવે એક તરફ દીનદીનનો અને બીજી તરફ હરહર મહાદેવનો પોકાર થવા લાગ્યો. હિંદુ મુસલમાનો ખૂબ જુસ્સાથી લડ્યા. અલીએ પંડે ઘણું પરાક્રમ કર્યું, પણ છેવટે તે પડ્યો ને મુસલમાનો તેની લાસ આગળ પતંગીઆની પેઠે કૂદી પડ્યા. પણ તે સઘળા સંગના હાથની અંબાભવાનીની દોધારીના ભોગ થઈ પડ્યા. આ રીતે સંગ રણથંભોરના અજીતગઢનો ધણી થયો.

પાદશાહી લશ્કર ઉપર બેવાર મેળવેલી જીતથી, રણથંભોરનો અજીત કિલ્લો જીત્યાથી અને પાદશાહના ભાઇને કેદ પકડી લાવ્યાથી સંગની કીર્ત્તિ આખા હિંદુસ્તાનમાં ગવાઇ ગઇ. ભાટ ચારણોએ નવિન કાવ્યો કરી સંગને હિંદના કીર્તિ શિખરપર ચઢાવી દીધો. સંગ તે કીર્તિને ખરોજ યોગ્ય હતો. હિંદનાં સઘળાં દેશી રાજ્યો મેવાડમણિને પોતાનો શિરોમણિ ગણવામાં માન સમજવા લાગ્યાં. જે માન આજ સુધી હમીર, લાખા કે કુંભાને મળ્યું નહોતું, તે માન કુંભાના પૌત્રને મળવા લાગ્યું. સંગે મેવાડના કીર્તિસૂર્યને માથાપર આણી મૂક્યો. પણ જે પરાક્રમ એના ભાઇ પૃથુરાજે કર્યું હતું, તે પરાક્રમ સંગને કરવાનું હજુ બાકી હતું. માળવાનો પાદશાહ મુજફ્ફર, સંગનીકીર્તિની અદેખાઈ કરવા લાગ્યો. કોઇપણ ઉપાયે મુસલમાનોનું બળ વધારી સંગનું તોડવાને તેનાથી થાય તેટલા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે ગૂજરાતના પાદશાહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો. તે ખબર સંગને મળી એટલે તે પોતાનાં વીણી કહાડેલાં માણસો લેઇ એકદમ માંડુગઢ આવી પહોંચ્યો. ગૂજરાતનો પાદશાહ આવ્યાની તો હજુ નિશાની સરખી પણ જણાતી નહોતી. માળવાનો પાદશાહ મુજફ્ફરશાહ પણ હજુ કોઇ જાતની તૈયારીમાં હોય એમ જણાયું નહિ. સંગ પોતાનાં માણસો લેઈ સંધ્યાકાળે માંડુગઢમાં પેઠો, ને લાગલોજ રાજ્યમહેલ

તરફ ગયો. માંડુગઢના મુસલમાનો સંગના માણસો જોઇ અચંબો પામ્યા. સંગે પણ સાહસ કામ કર્યું હતું. મુસલમાનો ચેતીને ગઢ બંધ કરે તો સંગનો છૂટકારો થવો મુશ્કેલ થઇ પડે તેવું હતું. પણ સંગ કાંઇ કાચો નહોતો. દરવાનોને ધૂળ ફાકતા કરીને તથા ત્યાં પોતાના માણસો મૂકીનેજ આગળ વધ્યો હતો. દરવાનો મરાયાથી સઘળી પ્રજા ભયભીત થઇ ગઇ. મુસલમાનો પણ રજપૂતોનું લશ્કર કોણ જાણે કેટલુંએ હશે તેના ખ્યાલમાં હબકી ગયા. રજપૂતો સીધા રાજ્યમહેલમાં પેઠા. ત્યાં દરબારીઓ વચ્ચે જબરી મારામારી ચાલી. રજપૂતોના પોબાર પડ્યા. દરબારીઓ મરાયા કે મુજફ્ફર તાબે થયો. સંગ તેને પકડીને ચાલ્યો. તેને છોડાવવાને મુસલમાનો તૈયાર થાય તે પહેલાં તો રજપૂતો રસ્તે પડ્યા. એ રીતે સાહસ કરી સંગ માળનાના મુજફ્ફરશાહને કેદ કરી ચિતોડ લાવ્યો. એને છોડાવવાને ગૂજરાતના બાદશાહે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે અફળ ગયા. છેવટે સંગે પોતાને ફાવતી સરતો કરીને તેને છોડી મૂક્યો.

સંગના વખતમાં મેવાડના રાજ્યની હદ નીચે પ્રમાણે હતીઃ— ઉત્તરે બીઆણાની પાસેનો પીળો ખાળ અથવા પીળો વહેળો, પૂર્વે સિંધુ નદી, દક્ષિણે માળવા ને પશ્ચિમે નહિ ભેદી શકાય એવા મેવાડી પર્વતો રૂપી કોટ. આ પ્રમાણે રાજ્યસ્થાનનો ઘણો ભાગ એની સત્તા નીચે આવ્યો. સંગમાં રજપૂતોને પ્રિય લાગે એવા સદ્‌ગુણો હોવાથી તેઓ તેને બહુ ચહાતા. આ રીતે સંગ કીર્તિના શિખરપર ચઢવા લાગ્યો. અને જો ઓકસસ ને જકસાર્તિસ નદીઓના ફળદ્રુપ કાંઠાપરના ઉસ્બેક ને તાર્તર લોકોનાં જંગલી ટોળાં હિંદુસ્તાનના મેદાનોપર તૂટી પડયાં ન હોત તો ચક્રવર્ત્તિ રાજાનો મુગટ ફરીને એકવાર હિંદુ રાજાના માથા ઉપર બિરાજતો, અને આધિપત્યપણાનો વાવટો ઇંદ્રપ્રસ્થને બદલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર ફરકતો. પણ નિરાશ થએલા મુસલમાનોને હિમ્મત આપ-

વાને અને પોતાના વિજયી ઝુંડા નીચે એકઠા કરવાને અણીપરની ફવખતે બાબર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો.

સંગનો સામાવાળીઓ બાબર તેની બરોબરીઓ હતો. તે તૂર્કી જાતનો હતો અને એનું રાજ્ય ફરઘાન (ખોકાન) પ્રાંતમાં હતું. સંગની પેઠે એ પણ દુઃખમાં ઉછર્યો હતો. તે ઈ. સ. ૧૪૯૪ માં બાર વરસની કુમળી વયે ગાદીએ બેઠો અને સોળ વરસની ઉમરે એના કેટલાક દુશ્મનોને હરાવીને સમરકંદ લીધું. તે બીજાં બે વરસમાં ખોયું, અને વળી ફરીને લીધું. એની જીંદગીમાં એને ઘણી વાર હારજીત ખમવી પડી. એક વખત એ ટ્રાંઝોકિઆના મુખ્ય રાજ્યોનો ધણી થતો અને એક વખત એકલો નાસતો ફ-રતો. છેવટે હારીને એને સમરકંદ છોડીને હિંદુકુશ ઓળંગી આ પાર નાસી આવવું પડ્યું. અને ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં સિંધુ ઓ-ળંગી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પંજાબ ને કાબુલ વચ્ચે એણે સાત વરસ ગાળી નાખ્યાં અને અંતે દિલ્લીના પાદશાહ ઈબ્રાહિમ લોદીની સામા લડવાને આગળ ધસ્યો. હવે એનું નશીબ ખુલ્યું. ઈબ્રાહિમ મરાયો, એનું લશ્કર નાસી ગયું, અને ફરગાનના નાસી આવેલા રાજાને માટે દિલ્લી ને આગ્રાના દરવાજા ખૂલ્યા. જીત્યા પછી બાબર કહેતો કે “ અરે અલ્લા આ મારી નહિ પણ તારી જીત છે ”. દિલ્લી લીધાને એક વરસ થયું એટલામાં એને સૌથી વધારે બળવાન દુશ્મન ચિતોડના રાણા સંગ સામે જવાની જરૂર પડી.

બાબરે દિલ્લી લીધી, ઇબ્રાહિમ લોદી મરાયો, ને હિંદમાં મોગલાઇ રાજ્ય સ્થપાયું, એ વાત સઘળે પસરી ગઇ. મુસલમાની રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ફાટફુટ થયાથી સંગરાણો એ તકનો લાભ લેવાને તૈયાર થયો. લોદી લોકો મોગલો ઉપર નારાજ હતા, એ-ટલુંજ નહિ, પણ બીજા પઠાણ સરદારો પણ મોગલો ઉપર રાજી નહોતા. તેમને તેઓ પોતાના કટ્ટા શત્રુ ગણતા હતા, પણ દિલ્લી પડ્યાથી તેઓ નરમ પડી ગયા હતા. પરંતુ રાણો સંગ મોગલો

સામે લડવાને તૈયાર થયેલો સાંભળી તેઓ પણ સંગને મદદ કરવાને ઉભા થયા. ઇબ્રાહિમ લોદીનો છોકરો તો એના બાપના મરાયા પછી રાણાસંગને આશરે આવી રહ્યો હતો, તે બાબર ઉપર વેર લેવાને તળે ઉપર થવા લાગ્યો. મેવાતનો રાજા હસનખાન પણ પોતાનું સૈન્ય લઇ સંગની મદદે આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનો આ પ્રમાણે ઉલટ્યા, ત્યાં હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓ તો પોતાપોતાના લશ્કર લેઇ આવે તેમાં શી નવાઈ? રજપૂતો સંગના પરાક્રમથી ને તેના હાથ નીચે મેળવેલી જીતથી તેના ઉપર ફીદા ફીદા થઇ જતા હતા. બાબરે દિલ્લી લીધું તે વખતે આખા રાજ્યસ્થાનમાં સંપૂર્ણ સંપ હતો. તેઓ સઘળા સંગને સહાય આપવાને ઉલટમંદ થયા. ડુંગરપુરનો રાવળ અને ચંદાવત, સોનીગડા, પરમાર, હાડા વગેરે પટાવતો તથા રાઠોડ, ચોહાણ, તુંવાર વગેરે રાજાઓ પોતાનાં સૈન્ય લઇ આવી પહોંચ્યા. એ પ્રમાણે રાણો સંગ રાજ્યસ્થાનના સઘળા રાજાઓનું લશ્કર લેઇ બાબર સામે આવ્યો. તેની સામો થવાને બાબર આગ્રેથી નીકળ્યો. સંવત ૧૫૮૪ ના કાર્તિક સુદ ૫ ને દિવસે રાણો બીઆણાથી નીકળ્યો. કાનુઆ આગળ તાર્તર લશ્કરના હરોળના ભોમીઆ પંદરસેં મળ્યા, તેમનો રાણાના લશ્કરે નાશ કર્યો. આ હારની ખબર બાબરને થઇ ત્યારે જીતની આશાએ આગળ વધવાને બદલે મોરચા બાંધી મુકામ કરવાને બાબરે પોતાના લશ્કરને હુકમ કર્યો તેણે કેટલુંક બીજું લશ્કર મદદે મોકલ્યું, તેની પણ એજ વલે થઇ. તોપણ બાબર તેથી કાંઇ નાઉમેદ થયો નહિ, અને લશ્કરમાં નાઉમેદી ફેલાઇ નહિ તેને માટે તેણે ચાંપતા ઉપાયો લીધા. મોરચા બાંધી તેમાં પોતાનું તોપખાનું રાખ્યું. એટલું છતાં પણ હિંદુઓના પોબાર પડવા લાગ્યા. મુસલમાન જોશીઓ પણ મુસલમાનો હારશે એમ કહેતા લાગ્યા. એ રીતે પોતાની છાવણીમાં કેદી તરીકે બાબર પંદર દિવસ નકામો પડી ર-

ગો. બાબરે દારૂ નહિ પીવાને સોગન ખાધા અને પોતાની પાસે હતો તે ઢોળાવી દીધો, તોપણ તેથી લશ્કરમાં નાઉમેદી વધારે ફેલાઇ, છેવટે બાબરે પોતાના અમીર ઉમરાવોને અને લશ્કરને ભેગું કરીને તેમને હિમ્મત આપવાને એક અસરકારક ભાષણ કર્યું. બાબરે કહ્યું કે ભાઇઓ, આ દુનિયામાં જે આવે છે તે સઘળાનો નાશ એક દિવસે થાય છે. એક વાર મરવું તો છેજ, પણ કીર્ત્તિ મેળવીને મળવું એ વધારે સારૂં છે. અપકીર્ત્તિમાં જીવવું તેના કરતાં મરવું બેહેતર છે. જ્યારે આપણું શરીર નાશવંત છે ત્યારે કીર્ત્તિ મેળવો અને તેમ કરતાં મરવામાં સંતોષ માનો. ખુદાએ અનુકૂળ થઇને આપણને આવી સ્થિતિમાં મૂકયા છે. જો આપણે લઢાઈમાં મૂઆ તો ધર્મનું રક્ષણ કરતાં મરીશું. માટે આવો અને આપણે સઘળા કુરાનના સોગન ખાઓ કે કોઇએ આ લઢાઈમાંથી પીઠ બતાવી પાછા હઠવું નહિ અને જ્યાં સુધી ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાંસુધી દુશ્મનને મારવા. જીતવું કે મરવું. આ ભાષણથી લોકો ઉપર સારી અસર થઇ. સઘળા લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા. તે પછી બાબરે મુકામ ઉઠાવ્યો અને એ મૈલ આગળ આવ્યો. જ્યારે કાનુઆમાં બાબર ઘેરાઇ પડયો હતો, ત્યારે તે સંગ સાથે સન્ધિ કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેમાં તેણે કબુલ કર્યું હતું કે બીઆણા આગળનો પીળો ખાળ બંને રાજ્યની હદ સમજવી, અને બાબરે દરવર્ષે રાણાને ખંડણી આપવી તે વખતે બાબર એવી સંકડાશમાં આવ્યો હતો કે એના જેવો શાણો એ પ્રમાણે કબુલ કરે તો તેમાં કાંઇ નવાઈ નથી. રાયસેનનો તુંવારરાજા શિલાદિત્ય આ સલાહ કરવામાં હતો, અને જો કે તે સલાહ થઇ નહિ, તોપણ દગાથી બાબરનો છુટકારો થયો. ઈ.સ. ૧૫૨૭ ની ૧૯ મી માર્ચે તાર્તર લોકોની ડાબી બાજુએ અને મધ્યમાં રજપૂતોએ જબરો હુમલો કર્યો અને કેટલાક કલાક સુધી જોસમાં લઢાઇ ચાલી. રજપૂતોએ આ ટાણે બતાવેલી સ્વામીભ-

કિતાથી વધારે કોઇવાર બતાવી નથી. કોની જીત થશે એ ઘણીવાર સુધી શક પડતું હતું, એટલામાં પેલો દગાખોર રાયસેનનો તુંવારરાજા જે સંગના લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે ફુટીને બાબરને જઈ મળ્યો. લઢાઈની શરૂઆતથી સંગને જીત મળવાની પૂરી આશા છતાં આ વખતે એને પાછા ફરવાની જરૂર પડી. એમાં પોતે સખત ઘાયલ થયો અને એના સારામાં સારા સરદારો મરાયા. ડુંગરપુરનો રાવળ ઉદેસિંહ, સલુંબરનો રત્નો, મારવાડના રાજાનો કુંવર રાયમલ રાઠોડ, મેરતીઆના ખેતસીનો રત્નો, સોનીધડા રાવ રામદાસ, ઉજમસિંહ ઝાલા, ગોકળદાસ પરમાર, મેવાડના પહેલા વર્ગના ચોહાણ પટાવત માણેકચંદ અને ચંદ્રભાણ, મેવાતનો રાજા હસનખાન અને ઈબ્રાહિમ લોદીનો છોકરો એ સઘળા આ લઢાઈમાં મરાયા.

સંગ મેવાતના ડુંગરો ભણી નાસી ગયો અને પોતે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જીત મેળવ્યા વગર ચિતોડમાં પગ મૂકવો નહિ. અને જો એ વધારે મુદ્દત જીવ્યો હોત તો તે પોતાનું પણ પૂરૂં કરત, પરંતુ એની હારનું વરસ તે એની જીંદગીનું છેલ્લું વરસ હતું. મેવાતની હદ ઉપર બસવામાં એ મરી ગયો. એને કોઇએ ઝેર દીધું હોય એવો વહેમ છે. સંગે પણ લીધાથી એના વજીર આદિએ સુખમાં દહાડા કહાડવાને અને સંગની સાથે રખડપટીનો અંત લાવવાને આ કામ કર્યું હોય એવો શક છે.

રાણો સંગ સાધારણ ઊંચાઇનો પણ બહુ જોરાવર હતો. એ રંગે ગોરો હતો, અને તેની આંખો ઘણી મોટી હતી. એના ભાઈની સાથેની લડાઈમાં એની એક આંખ ગઇ હતી. દિલ્લીના લોદી રાજાની સાથેની લડાઇમાં એ ઠુંઠો થયો હતો, અને એક બીજી લડાઇમાં તોપનો ગોળો વાગવાથી એ લંગડો થયો હતો, તથા તરવારના અને ભાલાના થઇને એના આખા શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા. એ પરાક્રમનાં સાહસ

કામ કરવામાં પણ પ્રખ્યાત છે. માળવાના રાજા મુજફ્ફરને એનીજ રાજ્યધાનીમાંથી કેદ કરી લાવવાનો દાખલો એનું સાહસ જાણવાને બસ છે. રણથંભોરના અજીત કિલ્લાને અલી નામનો બહાદુર બાદશાહી કિલ્લેદાર બચાવતો હતો, તે છતાં પણ તે લીધો. એથી રાણા સંગની કીર્તિ ઘણી વધી. કાનુઆ સુધી મેવાડની ઉત્તર હદ ઠરાવીને સંગે એક મહેલ બાંધ્યો હતો. અને જો એના પછી એના જેવી અગમ બુદ્ધિનો અને તર્કશક્તિવાળો રાજા મેવાડની ગાદી ઉપર થયો હોત તો બાબરના વંશજો હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય સાચવી શક્યા નહિ હોત. સંગને સાત છોકરાં હતાં તેમાંનાં બે બાળપણમાંજ મરણ પામ્યાં હતાં તેથી ત્રીજો કુંવર રત્નો ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઈ. સ. ૧૫૩૦ થી તે ઈ. સ. ૧૫૪૧–૪૨ સુધી.

રત્નાદિત્ય.

સંગરાણા પછી તેનો મોટો દીકરો રત્નાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. એ એના બાપના જેવોજ બહાદુર હતો. એણે ચિતોડના દરવાજા બંધ કરવાની મના કરી હતી. અને રણક્ષેત્ર એજ પોતાની રાજ્યધાની કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ જો વધારે જીવ્યો હોત તો એણે એના બાપનું પણ પાળ્યું હોત. અને પોતાના દેશના અને ધર્મના શત્રુની સામા થવાને એક સંપ કર્યો હોત, પરંતુ તે વધારે જીવ્યો નહિ. જેપુરના રાજાની કન્યા સાથે એનો વિવાહ થયો હતો, છતાં બુંદીનો રાજા સૂરજમલ પરણી લાવ્યાથી તેની સાથે એને કજીઓ થયો, તેમાં એ બંને જણ માર્યા ગયા. તેથી તેના પછી તેનો ભાઈ વિક્રમજીત ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૫૩૫.

વિક્રમજીત.

વિક્રમજીત એના ભાઇની પેઠે પોતાના સરદાર પટાવતને રાજી રાખી શક્યો નહિ. એના ઉપરથી એના રજપૂત લશ્કરનો પ્રેમ ઓછો થયો. રજપૂતો સવાર થઈ લઢવામાં માન સમજે છે. પ્યાદા લઢવામાં તેઓ હલકું માને છે, એટલુંજ નહિ પણ પાયદળને ધિઃક્કારે છે. વિક્રમજીતે પોતાના લશ્કરમાં પહેલવહેલું પાયદળ રાખ્યું તે રજપૂતોને પસંદ પડયું નહિ. બાબરના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં તોપો વપરાવા લાગી હતી. એ તોપોના કામમાં એમને પાયદળ રાખવાની જરૂર પડી. તેમનું જોઇને રાણાએ પણ પાયદળની પોલિસ રાખી. ચિતોડની આસપાસના પહાડી લોકો એ પોલિસને નહિ ગણકારતાં ચિતોડનાં ઢોર વાળી લેવા લાગ્યા, એ ચોરોની પાછળ જવાને રાણો જ્યારે સવારોને કહેતો, ત્યારે જતા પહેલાં તેઓ મશ્કરીમાં કહેતા કે તમારી પોલિસને મોકલોની, એ રીતે રાણા ઉપર રજપૂતોનો અભાવ થયો.

એ વખતે ગૂજરાતમાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો તેણે રજપૂતોમાં આ રીતે ફાટફુટ થયેલી જોઇ તે તકનો લાભ લેવાનો અને પોતાની જાતના માંડુના પાદશાહ મુજફ્ફરને કેદ કરેલો તેનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તેણે માંડુના પાદશાહને પોતાના પક્ષમાં લીધો ને તેની મદદ મેળવી તે રાણાના મૂલક ઉપર આવ્યો. રાણાએ પણ જેટલું બની શક્યું તેટલું લશ્કર જમાવી લઢવાનો ઠરાવ કર્યો. રાણાના ઉમરાવો ને સરદારો ચિતોડનો બચાવ કરવાને રહ્યા ને પાયદળ લશ્કર લેઇ રાણો મુસલમાનો સામો ગયો. પણ મુસલમાનોના અસંખ્યાત લશ્કર સામા રાણાનાં થોડાં અને તે પણ પોલિસના પાયદળનાં લડાઇનાં બીન અનુભવી નવાં માણસો ટકી શક્યાં નહિ. તેથી રાણાને હરાવીને બહાદૂર ચિતોડ ઉપર આવ્યો.

પણ આખી રજપૂત જાતને ચિતોડ નામ વહાલું હતું તેનો બચાવ કરવા જવું, એ પોતાની આબરૂ બચાવવવાને જવા બરાબર ગણતા હતા. પ્રતાપગઢ દેવલાનો રાજા સૂરજમલના મૂઆ પછી ગાદીએ બેઠેલો તેનો પુત્ર પણ પોતાના બાપદાદાના વતનનું રક્ષણ કરવાને આવ્યો. બુંદીના રાજાનો કુંવર પણ પાંચસેં હાડા લેઇને આવ્યો. એ વગર સોનીગડા, ઝાલોરાના દેવરા રાવ, આબુના પરમાર, ને બીજા ઘણા રજપૂતો ચિતોડના રક્ષણાર્થે એકઠા થયા.

બહાદુરે પણ ચિતોડ લેવાની જબરી તૈયારી કરી હતી. યુરોપિયન તોપખાનાના માણસો ને તોપો પણ ચિતોડનો કિલ્લો તોડવાને તે લેઇ આવ્યો હતો. તે તોપખાનાવાળા માણસો વાસ્કોડીગામાના માણસો હશે. અને એ તોપોવડેજ એ ચિતોડ જીતી શકયો. બીકાખડકના રક્ષણાર્થે હાડાઓ ઉભા હતા. એ જગા સુરંગ ફોડીને ઉરાડી દીધી. તેમાં હાડાઓ માર્યા ગયા. રાવ દુરગા અને ચંદાવત સરદાર સતો અને દુદુ એમણે બહાદુરીથી ત્યાં થએલા ઘણા હુમલા પાછા હઠાવ્યા. આ વખતે રાઠોડાણી (રાણાની રાઠોડ કુળની સ્ત્રી) જવાહિરબાઇએ જે બહાદુરી બતાવી તે વખાણવા જોગ છે. રજપૂતસ્થાનની રજપૂતાણીઓએ અને તેમાં વિશેષ મેવાડની રજપૂતાણીઓએ કરેલી બહાદુરીના હજારો દાખલામાંનો એ પણ એક છે.

બીકાખડક આગળ હાડા મરાયાના સમાચાર સાંભળ્યાથી રાણી જવાહિરબાઇને વિચાર આવ્યો કે હવે રજપૂતો હિમ્મત હારી જશે તો ચિતોડ બચવું મુશ્કેલ છે. તેથી એ રાણી બખતર પહેરીને ઉઘાડી તરવારે આવી પહોંચી, ત્યાંનું રક્ષણ કરનારા રજપૂતોને વધારે હિંમત આપવાને પંડે લઢાઇમાં ઉતરી, અને પોતાના માણસોને બહાદુરીથી લઢવાને પોતાનો દાખલો આપી ઉશ્કેરવા લાગી, પોતાની રાણીને મર્દની માફક લઢતાં ને બહાદુ-

રીથી મુસલમાનો સામા નિડરપણે તરવાર દેવીને ભોગ આપતાં જોઈ ચંદ્રસિંગના વંશજો પણ શૂરપર આવ્યા. તેમણે પોતાની રાણીની સરદારી નીચે મુસલમાનોના હુમલા પાછા વાળ્યા. આ જગાએ રજપૂતોની ને મુસલમાનોની કાપાકાપી થઇ રહી, ધડ શીષ જુદાં પડી રખડવા લાગ્યાં, મુડદાંના ઢગલે ઢગલા થવા લાગ્યા, એટલામાં રાણીને ગોળી વાગવાથી તે પડી. રજપૂતોએ રાણીની લાશને મોકલાવી દીધી અને પછીથી તેઓ મરણીયા થઈ મુસલમાનોપર ધસ્યા. મુસલમાનોના સંખ્યાબળ આગળ રજપૂતોની બહાદુરી ટકી નહિ. તેમની સંખ્યા પાતળી થઇ ગઇ એટલે મુસલમાનો જમીન્ દબાવતા આગળ ધસ્યા. મુસલમાનો ધસતા જાય તેમ રજપૂતો કાપતા જાય, પણ છેવટે રજપૂતો પોતપોતાની જગાએ કપાઈ મૂઆ.

આ પ્રમાણે રજપૂતોની બાજુ નમતી ચાલ્યાથી તેઓ સઘળા એકઠા થઇ વિચારવા લાગ્યા કે હવે ચિતોડ પડશે અને આપણે સઘળા ચિતોડના ભોગ થઇ પડીશું. પણ એને મુસલમાનોના હાથથી છોડાવવાને પાછળ કોણ રહેવાનું. સઘળાની નજર માત્ર સંગના ધાવણા બાળક ઉદેસિંગ ઉપર હતી. પણ તેને ઉગારવો કેમ ? અને એને નસાડીએ તો રાણાની જગાએ સરદારી કોણ લે ? એટલે પ્રતાપગઢ દેવલાનો રાજા (સૂરજમલનો પુત્ર) વાઘજી સરદારી લેવાને ઉભો થયો. તેણે કહ્યું હું રાણાની જગાએ મરવાને તૈયાર છું. તમે બધા મારી સાથે ચાલો. ઉદેસિંગને બુંદી મોકલાવી દો. આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી ઉદેસિંગને બુંદી મોકલાવી દીધો. હવે ભાંજગડ રજપૂત સ્ત્રીઓની આવી. કેસરીઆં કરવામાં પણ સ્ત્રીઓ સામેલ થાય, એ વાત રજપૂતોને ગમતી નથી કેમકે વખતે કોઈ જીવતી પકડાઈ જાય તો મુસલમાનો રજપૂતાણીની આબરૂ લે. તેથી તેમને ઠેકાણે પાડીને કેસરીઆં કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એટલે ઉદેસિંગની મા કરણાવતી બોલી કે બેનો, આપણે

તૈયાર થાઓ. આપણે ક્યાં નવાઈ કરવી છે. પદમણી આપણને દાખલો આપી ગઇ છે. આપણે તેનો દાખલો લ્યો. મારા પતિ પાછળ હું ગર્ભવંતી હોવાથી મારાથી સતિ થવાયું નહોતું, તે આજે હું મારા ચિતોડ પાછળ સતિ થાઉં છું. બેનો, તમે પણ તમારા સ્વામીની પાછળ સતિ થવાને બદલે મારી સાથે ચાલો. તમારા સ્વામીની આવવાની રાહ જોઇ ઈંદ્રપુરીમાં પુષ્પમાળ હાથમાં લેઈ ઉભાં રહો. એમ કહી મહેલમાં પેઠી ને મહેલને આગ લગાડી. સુમારે તેર હજાર રજપૂતાણીઓ એક પણ દિલગીરીનો કે શોકજનક અવાજ કર્યા વગર જીવતી બળી મૂઇ. તેમના સ્વામીઓ તો કેસરીઆં કરી તૈયાર ઉભાજ હતા. વાઘજી તેમની આગળ થયો. હાથમાં નાગી તરવારો લેઈ ભૂખ્યા સિંહની માફક સઘળા પોતાની તરવારોને મ્લેચ્છનું લોહી પાતા એ રણજંગમાં ખપી ગયા. આ લઢાઇમાં બત્રીસ હજાર રજપૂતો મરાયા. તેમાં ઘણીખરી શાખાના સરદારો ને બહાદુર રજપૂતો મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૫૩૭.

ચિતોડની માઠી દશા જોઇને તથા તે હવે બચવાનું નથી એવું માલમ પડવાથી રાણી કરણાવતીએ દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુને પોતાનો ભાઈ ગણીને રાખડી મોકલી હતી. હુમાયુએ કરણાવતીને બેન ગણી રાખડી બાંધી. તે તે વખતે બંગાળા જીતવાનું કામ કરતો હતો, તે કામ પડતું મૂકીને પોતાના ભાણેજનું રક્ષણ કરવાને આવવા નીકળ્યો, પણ એટલે દૂરથી આવતાં વાર લાગી, એટલામાં ચિતોડ પડ્યું. આ વખતે હુમાયુ નજીક હોત તો ચિતોડનો નાશ થતો અટકત. બહાદુર ચિતોડ જીત્યા પછી માત્ર પંદર દિવસ ત્યાં રહી શક્યો હુમાયુને પોતાના ઉપર આવતો સાંભળ્યો કે બહાદુર માળવામાં ગયો. આ વાત ઉપરથી આ જગાએ હુમાયુના મોટા મનનાં ને સદ્દગુણનાં વખાણ કર્યા વગર

રહેવાતું નથી. એજ કરણાવતીનો સ્વામી સંગ. હુમાયુના બાપ બાબર સામો લઢ્યો હતો, ને હુમાયુ હિંદુઓનો ધર્મશત્રુ હતો છતાં કાંઈ પણ વેર નહિ રાખતાં કરણાવતીને પોતાની બેન કબૂલ કરીને ભાણેજનું રક્ષણ કરવાને બંગાળા જીતવાની અણીપર હતો, તોપણ તે કામ પડતું મૂકી તાબડતોબ આવ્યો. એજ તેના મહાન્ રજપૂત ગુણો બતાવે છે. એજ એનામાં રહેલી બહાદુરી ને મોટું મન બતાવે છે. હુમાયુના સદ્‌ગુણોનું આ એક ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત છે.

હુમાયુ બેનની મદદે આવ્યો, તે વખતે તે મરણ પામેલી હતી, તોપણ તેનો બોલ પાળ્યો. તેણે ચિતોડને દુશ્મનોના હાથમાંથી છોડાવ્યું તથા બહાદુર ને તેના મળતીઆ માંડુના પાદશાહને હુમલો કરીને હરાવ્યા ને માંડુ જીત્યું, અને રાજા વિક્રમજીત નાસી ગયો હતો, તેને પાછો બોલાવીને માંડુના ગઢમાં પોતાને હાથે તરવાર બંધાવીને મેવાડના રાણા તરીકે સ્વીકાર્યો.

આ પ્રમાણે વિક્રમજીત ફરીને ગાદીએ બેઠો, પણ હજુ તે પોતાને પડેલા સંકટના અનુભવથી સુધર્યો નહિ. તેણે પોતાના પટાવતોને પહેલાંના જેવુંજ અપમાન આપવું જારી રાખ્યું. તથા પોતાનો માનમરતબો જાળવવાનું બીલકૂલ એક કોરે મૂકી દીધું. વળી વૃદ્ધાવસ્થાને આખી દુનિયામાં અને તેમાં હિંદમાં તો વિશેષે કરી માન અપાય છે, તે માન પણ આપવું તેણે છોડી દીધું. એના બાપ સંગરાણાને દુઃખના વખતમાં આશરો આપનાર અજમેરના રાવ કર્મસિંગને ખુલ્લી કોર્ટમાં એણે માર મારી અપમાન આપ્યું. આ અપમાનથી સભાના સઘળા ઉમરાવો એક પછી એક ઉભા થયા. તેમને ચંદાવત પટાવત કાનજીએ કહ્યું કે "ભાઇઓ આજ સુધી આપણને મો'રની વાસ આવતી હતી, પણ હવે તો આપણને તેનાં ફળ ચાખવાં પડશે." પછી કર્મસિંગ પરમારે કહ્યું કે "કાલે એનો સ્વાદ માલમ પડશે." આમ બોલી તેઓ સઘળા ચાલ્યા ગયા.

જો કે રજપૂતો પોતાના રાજાને દેવ કે માબાપ પ્રમાણે ગણે છે, અને ધર્મમાં પણ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને ફરમાવેલું છે, તોપણ તેની હદ હોય છે. રાજાનાં કૃત્યથી રાજ્યને હાનિ થાય એવું બને, ત્યારે અમીર ઉમરાવોએ અને રાજ્ય સભાસદોએ રાજાઓને પદભ્રષ્ટ કરેલાના દાખલા હિંદના ઇતિહાસમાં બનેલા છે. પણ તેઓમાં એક જાતની પ્રીતિ અને ભય રહેલું હોય છે, કે જે તેમને હદમાં રાખે છે ને તેમની સખતાઇને નરમ પાડે છે. ચિતોડના પટાવતો બાળક રાજાથી કંટાળીને હવે સંગના ભાઈ પૃથુરાજના દીકરા વનવીર પાસે ગયા; અને તેને ચિતોડની ગાદી લેવાને અરજ કરી. તેણે પ્રથમ તો ના પાડી. પણ જ્યારે તેમણે કહ્યું કે જે રાજા ઉપર ઉમરાવોનો વિશ્વાસ ને પ્રેમ ન હોય, એવો રાજા ગાદીએ હોવાથી રાજ્યને કેટલું નુકસાન છે તેનો આપ વિચાર કરો. ઉમરાવોના આગ્રહથી વનવીરે છેવટે હા કહી, એ રીતે ઉમરાવોની સાથે વનવીર ચિતોડ લેવા આવ્યો, તે વખતે વિક્રમજીતના પક્ષમાં કોઇપણ નહોતું તેની ગેરવર્તણુંકે સઘળાને એના દુશ્મન કર્યા હતા. વિક્રમજીતની પાસે સામા થવાનાં કાંઇ પણ સાધન નહોતાં, તેથી પટાવતોએ તેને પકડીને મારી નાંખ્યો અને વનવીરને ગાદીએ બેસાડયો. સારા રાજા વગર અને રાજા ને અમીર ઉમરાવોમાં સંપ વગર રાજ્યમાં કેવી ફાટફુટ થાય છે તેનો આ વિક્રમજીતનો દાખલો શીખવાજોગ છે.

ગાદીએ બેઠા પછી વનવીરમાં રાજ્યલોભ ઉત્પન્ન થયો. તેણે નિષ્કંટક રાજ્ય કરવાનો વિચાર કર્યો. રાજ્યમાં એની સામા ગાદીનો દાવો કરે એવો માત્ર સંગનો બાળકુંવર ઉદેસિંગજ હતો તેને વિક્રમજીતના વખતમાં બુંદીથી ચિતોડમાં આણેલો હતો. તેને મારીને નિશ્ચિતપણે રાજ્ય કરવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ

વનવીરનો આ વિચાર ઉદેસિંગની ધાવને માલમ પડતાંજ તેણે એક કંડીઆમાં ઉદેસિંગને સૂવાડી તે ઉપર પાતરાં વગેરે ઢાંકી તે કંડીઓ એક હજામને આપી એક અમુક જગાએ લેઈ જઇ ઉભા રહેવાને કહ્યું, હજામ વિદાય થયો ને થોડો વખત થયો કે વનવીર ઉદેસિંગને શોધતો આવી પહોચ્યો. તેણે ધાવને પૂછ્યું કે ઉદેસિંગ કયાં છે? ધાવે પોતાના છોકરાને બતાવીને કહ્યું કે પેલો પારણામાં ઉંઘે છે. વનવીરે ત્યાં જઈ તેને મારી નાંખ્યો. રાતનો વખત હોવાથી તથા પોતાનો વિચાર તાકીદે અમલમાં લાવવાની ઉતાવળમાં વનવીરે વગર તપાસે તે છોકરાને મારી નાંખ્યો. ઉદેસિંગ મરાયો એવી તેની ધાવે બૂમ પાડ્યાથી આખા રાવળામાં[1] હાહાકાર વરતાઇ રહ્યો. સઘળી રાણીઓ શોકસાગરમાં ડુબી ગઇ. ઉદેસિંગની ધાવ ખીચી જાતની રજપૂતાણી હતી. તેનું નામ પન્ના હતું. તે છાનીમાની નીકળી નાઠી ને પેલા હજામને આવી મળી. તે પોતાના બાળક રાજાને લેઇ દેવલાના વાઘજી પછી થએલા રાજા સિંહરાવ પાસે ગઇ. દેવલાના રાજા પકડાઇ જવાની દેહેશતે તેમને લેઇ ડુંગરપુરના રાવળ એશકર્ણ પાસે ગયો. એશકર્ણની ઇચ્છા તેમનું રક્ષણ કરવાની હતી, છતાં એ વાત જાહેર થવાથી વનવીર સામા આપણાથી ટકી શકાશે નહિ, એ દેહેશતથી તેમને કોમલમેર જવાની સલાહ આપી ત્યાંના વાણીઆ સૂબાને ત્યાં એ બાળક ઉછેરવામાં કોઇને શક જશે નહિ અને વાત પકડાશે નહિ, એમ વિચારી પન્નાને કોમલમેર વિદાય કરી. પન્ના ઈડર થઈ કોમેલમેર આવી ત્યાં દેવરા જાતનો જૈનધર્મનો વાણીઓ આશાશાહ નામે સંગના વખતથી સૂબાગીરી કરતો હતો. પન્નાએ તેના ખોળામાં ઉદેસિંગને મૂકી સઘળી હકીકત કહી, ને તેનું રક્ષણ કરી ઉછેરવાને અરજ કરી. આશાશાહના મનમાં ગડ

---

૧ જનાનખાનું.

ભાંગ થવા લાગી કે કેમ કરવું. પણ તે વખતે તેની મા ત્યાં ઉભી હતી તેણીએ કહ્યું કે "બેટા, નિમકહલાલી ભયની કે મુશ્કેલીની દરકાર રાખતી નથી. એ તારા રાજા સંગનો પુત્ર છે એટલે તારા માથાનો મુગટ છે, એનું તારે રક્ષણ કરવુંજ જોઇએ. માટે એને તારી પાસે રાખ ને આપણા ઘરમાં આપણાં છોકરાં ભેગો ઉછેર, એટલે વાત કોઇ જાણશે નહિ. પરમેશ્વર તારા રાજાને મોટો કરશે ને સૌ સારાં વાનાં થશે." વાણીએણ થઇને આવાં રજપૂતાણી જેવાં પોતાના પુત્રને શિખામણનાં વચન કહેનારને ધન્યવાદથી વધાવી લીધા વગર ચાલતું નથી. રજપૂતાણીઓની સોબતમાં રહેવાથી વાણીએણોનો પણ કેવી "સોબતે અસર" થાય છે તે બતાવવાને આ આશાશાહની માનોજ દાખલો બસ છે. ઉદેસિંગ આશાશાહને સોંપ્યા પછી પન્ના ત્યાંથી ચાલી ગઇ, કેમકે શ્રાવક છોકરાની રજપૂતાણી ધાવ હોય નહિ; અને એ વાત ચર્ચાય તો પરિણામ સારૂં ન આવે. ધન્ય છે એ પન્ના રજપૂતાણીને કે પોતાના રાજાના રક્ષણાર્થે પોતાના બાળકનો પ્રાણ ખોયો અને આટલું આટલું રખડી રઝળીને તેને સારા :નિર્ભય સ્થળે સોંપી આવી. પન્નાની બહાદુરી, હોંશિયારી, નિમકહલાલી, મોટું મન, દ્રઢતા ને ધીરજ એ અનુપમ હતાં. પન્ના તે ખરેખર એક પન્નુ કે હીરોજ હતો. ઇતિહાસમાં એનો જોટો રજપૂતાણી વગર બીજી જાતમાં કવચિતજ મળી આવશે.

આશાશાહને ત્યાં ઉદેસિંગ સાત વરસ સુધી છાનો રહ્યો પછી તે છતો થયો. એ વાત ગામોગામ ફેલાઇ ગઈ. સંગ રાણાનો પુત્ર જીવતો સાંભળીને ચિતોડના સઘળા ભાયાતો કોમલમેરમાં એકઠા થયા. તેમને આશાશાહને તે વાત પૂછીને તથા પન્નાને બોલાવીને ખાતરી કરી. પોતાની ખાતરી થયા પછી તેમણે આશાશાહને અને પન્નાને તેમની નીમકહલાલી માટે સાબાશી આપીને કોલમમેરમાં ઉદેસિંગના નામની આણ વરતાવી. પછી તેઓ

સઘળા તૈયાર થઇ ચિતોડ આવ્યા. તેમણે વનવીરને પોતાની ઇચ્છા જણાવી, કે મહારાજા અમારી ઇચ્છા અમારા સંગરાણાના પુત્ર ઉદેસિંગને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડવાની છે; માટે આપ આપના વતનમાં પધારો; જો આપ ખુશીથી જશો તો આપને આપની સઘળી મિલ્કત સાથે વગર હરકતે જવા દેવામાં આવશે; કેમકે એક વખત આપે અમારૂં વચન માની અમારા કહ્યાથીજ આ ગાદી લીધી છે, તો અમારીજ ઇચ્છાથી આપ રાજીખુશીથી રાજ્યગાદી છોડશો તો આપનું કોઇ નામ લેનાર નથી. વનવીરે વિચાર્યું કે સામા થવામાં હવે કાંઇ માલ નથી, માટે તેમની મરજીને તાબે થઈ માલમતા લેઇને જવું એજ ઠીક છે. એમ વિચારી પોતાની સઘળી માલમિલ્કત તથા છૈયાં છોકરાં લેઇને તે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જઇ વસ્યો. વરાડના ભોંસલા રાજા એના વંશથી ઉતરેલા છે એમ કહેવાય છે. વનવીર ગયા પછી સઘળા પટાવતોએ મળીને ઉદેસિંગને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ઈ. સ. ૧૫૪૧ થી ઈ સ. ૧૫૭૨ સુધી.

ઉદેસિંગ.

ઉદેસિંગ ઇ. સ. ૧૫૪૧–૪૨ માં બાર વરસની ઉંમરે ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના બાપનો કોઇપણ ગુણ નહોતો. ખરૂં કહીએ તો ઉદેપુરના રાણાના નામને એ લાયક નહોતો. સંકટમાં ને એકાંતમાં છૂપો ઉછર્યો છતાં તેનામાં રજપૂત નામને છાજે એવો એકે ગુણ આવ્યો નહોતો, અને તેથીજ એના વખતમાં અજીત ચિતોડનો નાશ થયો.

ચંદકવિ કહેછે "જે મૂલકમાં બાળક રાજા હોય કે રાણી

રાજ્ય કરતી હોય તે મૂલકમાં પારાવાર દુઃખ જાણવું.” પણ જ્યાં એ બંને વાનાં સાથે મળ્યાં હોય, ત્યાં તો દુઃખનો પારજ નહિ. ઉદેસિંગમાં રાજાને યોગ્ય એક પણ ગુણ નહોતો. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી બહાદુરી પણ તેનામાં નહોતી. તેથી ચિતોડનું રાજ્ય એક બહાદુર પણ રાખેલી સ્ત્રીના હાથમાં ગયું. ઉદેસિંગ એ રાખેલી સ્ત્રીના હાથમાં રમકડા જેવો હતો.

હુમાયુના નાસભાગના વખતમાં અને શિરશાહના વંશજોના ઝઘડાના વખતમાં ઉદેસિંગનામાં બહાદુરી નહિ છતાં તે ચિતોડમાં શાંતિથી રાજ્ય કરી શકત. પણ ચિતોડને અને સીસોદીઆઓને કમનસીબે જે સાલમાં ઉદેસિંગ ગાદીએ બેઠો તેજ સાલમાં તેને હરાવનાર અને અજીત ચિતોડનો નાશ કરનાર સિંધના રણમાં અમરકોટમાં જન્મ્યો. ઉદેસિંગની પેઠેજ તે દુઃખમાં ઉછરીને મોટો થયો હતો. પણ તે દુઃખમાં ઘડાઈ ઘડાઇને બહાદુરને ધીટ થયો હતો. જેટલી ઉમરે ઉદેસિંગ ગાદીએ બેઠો તેટલીજ ઉંમરે તો એણે એના બાપની સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવીને સરહિંદ આગળ દુશ્મનો ઉપર જબરી જીત મેળવી અને દિલ્લી તથા આગ્રા જીતી લીધાં. અને તે પછી થોડી મુદતમાં એના બાપના અચાનક મોતથી ૧૩ વરસની નાની ઉંમરે તે દીલ્લીની ગાદીએ બેઠો. આ મહાપુરૂષ તે અકબર હતો.

જ્યાં આગળ રાજાની સત્તાની હદ નથી અને રાજ્યના સઘળી જાતનો અધિકાર તેનાજ હાથમાં છે, ત્યાં આગળ દેશની ચડતી પડતી રાજાના ગુણ અને દુર્ગુણ ઉપર રહેછે. જો તે સદ્ગુણી હોય તો તે રાજ્ય આબાદ ને સુખી થાયછે, ને જો દુરાચરણી હોય તો તે રાજ્યે મેળવેલી કીર્ત્તિ પણ ખોઇ દેછે. આ વાતની સત્યતાનો પુરાવો અકબર અને ઉદેસિંગ બરાબર આપે છે.

અકબર અને ઉદેસિંગ બંને જણ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે લગભગ સરખી ઉમરના હતા. તેમને બંનેને સરખી સ્થિત્તિમાં રા-

જ્યની લગામ હાથ આવી હતી, પણ એકનું નસીબ જોરાવર હતું અને બીજાનું નબળું હતું. અકબરને બહેરામ ને અબુલફ્જલ જેવા શાણા ને ઉદાર દીલના સલાહકારો હતા, ત્યારે બીજો એક રાખેલી સ્ત્રીથી દોરાતો હતો. પણ એ રીતે બંનેનો મુકાબલો કરવો વાજબી નથી. જો કે તે બંને દુઃખમાં ઉછર્યા હતા, તોપણ એના બાપની સાથે રખડીને, એના કાકાને ત્યાં ઉછરીને અને તરેહ તરેહનાં દુઃખ ખમીને અકબરને દુનિયાનો ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. પણ ઉદેસિંગ એના સ્વદેશી પહાડોમાં નાનપણથી ઉછર્યો હતો. એનો જન્મ છુપો રાખ્યો હતો અને એને રાજ્યગુણને યોગ્ય તાલીમ મળી નહોતી, અને તેથીજ તેણે અકબર સામા લડવામાં ચિતોડનો નાશ કરાવ્યો.

મેવાડનાં રાજામાં રાજ્યયોગ્ય ગુણોની ખામી હોવાથી મેવાડના નશીબનો પ્યાલો પૂરેપૂરો ભરાઇ રહ્યો. સીસોદીઆની કુળદેવીએ વચન આપ્યું હતું કે જ્યાં સુધી બાપારાવળ વંશજ મને ભોગ આપવાને આગેવાન થશે, ત્યાં સુધી હું ચિતોડનું રહેઠાણ તજીને જઇશ નહિ, અને તેનું રક્ષણ કરીશ. જ્યારે અલ્લાઉદીને ચિતોડ ઉપર પહેલીવાર હુમલો કર્યો ત્યારે બાર રાજકુંવરોએ મરતાં સુધી ચિતોડનો બચાવ કર્યો હતો. બીજો ઘેરો જ્યારે બહાદુરશાહે ઘાલ્યો ત્યારે મેવાડનો વંશજ દેવલાનો રાજા વાઘજી મરાયો. પણ આ ત્રીજા અને સૌથી મોટા ઘેરા વખતે મેવાડનો મૂગટ જેને માથે ધર્યો હોય એવો કોઇ ચિતોડના રક્ષણાર્થે નહોતો, તેથી ચિતોડ પડયું. ચિતોડ નામથી સીસોદીઆ જે મોહ પામતા તે મોહ ગયો અને ચિતોડ સાથે પડેલી સ્નેહની મડાગાંઠથી, ઘેલોટીઓ હમેશને માટે જૂટા પડયા, જે ચિતોડ અજીત કહેવાતું તે નહિ બચાવી શકાય એવી દશામાં આવી પડયું. જે ચિતોડ એક હજાર વરસ સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં સઘળા શહેરો કરતાં શ્રેષ્ટતા ભોગવતું હતું, તે ચિતોડનાં દેવળો જંગલી પ્રાણીઓન

રહેઠાણ થઇ પડયાં. ચિતોડની રાજ્યધાની જે પવિત્ર ગણાતી હતી, તે મ્લેચ્છોનો વાસ થઈ પડી, અને જેને માટે ત્યાંના રાજા અને લોકો પોતાનો જાન કુરબાન કરતા, તેમાં પેસવાને પણ ત્યાંના રાણાઓ પ્રતિજ્ઞા લેઇ બેઠા.

મુસલમાન ઇતિહાસકર્ત્તાઓ અકબરે એકજ વખત ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો ને જીતી લીધું એમ કહે છે, પણ રજપૂત વંશાવળી અકબરના બે હુમલાનું વર્ણન કરે છે. પહેલીવારના હુમલામાં અકબર હાર્યો હતો. એ હરાવનાર તે રાણાની રાખ હતી. તેણીએ મરદાનગીથી રજપૂતોની સરદારી લેઇ કિલ્લા બહાર નીકળી મુસલમાનોની છાવણી સુધી ધસારો કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહના પોતાના તંબુ સુધી ધસારો લેઈ ગઈ. આથી મુસલમાનો ગભરાઇને નાસી ગયા. રાણાએ આ જીત એની રાખની બહાદુરીથી થઇ એમ જાહેર કર્યાથી, એના પટાવતો સઘળા ગુસ્સે થયા અને તેથી તે રાખને મારી નાંખી. આ માંહોમાંહે કજીઆ થયા; તેનો લાભ લેવાને અકબરે એક જબરૂં સૈન્ય લેઇને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. એ લશ્કર એટલું હતું કે તેમની છાવણી દશ દશ મૈલ લાંબી થઈ હતી. જેવો અકબરે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો તેવોજ રાણો ઉદેસિંગ નાસી ગયો, તેથી ચીતોડના રક્ષકો હિંમત હારી ગયા નહિ. ચંદ્રસિંગનો વંશજ સહીદાસ પોતાના અનંત ભાયાતો લઇને પોતાની જગોએ ચિતોડના રક્ષણાર્થે ઉભો હતો, સુરજ દરવાજા ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે ત્યાંજ મરાયો. ચંદ્રસિંગના સગાસાંગાનો વંશજ મદારીઆનો દૂદો રાવત ને તેના ભાયાતો, દિલ્લીના પૃથુરાજના વંશજ બેડલા ને કોઠારીઆના ઠાકોરો, બીજોલીનો પરમાર અને સાદરીના ઝાલા, એમણે પણ પરાક્રમ કરી પોતાનો દાખલો પોતાના માણસોને આપી ઉશ્કેર્યા. દેવલાનો રાજા તો પહેલાં મરાયો હતો,

પણ તેની પછીનો બીજો રાજા સિંગરાવ પણ ચિતોડના રક્ષણુ કાજે બહાદુરીથી લઢયો. એ તો રાણાના પોતાના પટાવતો, પણ એ વિના ચિતોડનું રક્ષણુ કરવાને બીજા રાજાઓ પણ આવ્યા હતા. તેઓમાં ઝાલોરનો સોનીગડા રાવ, ઇસુરીદાસ રાઠોડ, કર્મ-સિંગ કછવા, દુદો સાદાણી અને ગ્વાલીઅરનો તુંવાર જાતનો રાજા એ મુખ્ય હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૮.

પણ મેવાડના ઇતિહાસનાં આ વખતનાં કાળાં પાનાંમાં જે જે નામો પ્રકાશી નીકળે છે અને જે નામો હજુ સુધી ખરા રજ-પૂતો અને ભાટ ચારણો પવિત્ર ગણે છે, તથા અકબરે પોતે પો-તાની કલમવડે જે નામોને અમર કર્યાં છે, તે નામો બેદનૂરના જેમલ અને કેવલ્લાના પ્રતાપસિંહનાં છે. એ બંને મેવાડના સોળ મોટા પટાવતોમાંના હતા. જેમલ મારવાડના બહાદુરમાં બહાદુર મેરતીઆ જાતનો રાઠોડ હતો, અને પ્રતાપસિંગ ચંદ્રસિંગના વં-શની બીજી મોટી શાખાનો હતો. જેમલ ને પ્રતાપસિંગનાં નામ નાના બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધી રાંક ને તવંગર સઘળામાં મશહુર છે. અને જ્યાં સુધી રજપૂતોને તાબે જમીનનો એક ટુકડો પણ હશે, અને પ્રાચીનકાળની વાતોના સંભારણાનો આભાસ પણ રહેશે, ત્યાં સુધી તેમના નામને માન આપશે. ચિતોડીઆને જ્યારે પોતાનો રાજા, પોતાનો બહાદુરી ભરેલો દાખલો આપી લઢાઇમાં દોરે છે ત્યારે તેઓ જેવા ઉન્મત હસ્તિની માફક શૂરથી લઢે છે, તેવા તેઓ રાજા વિના લઢતા નથી. આ વખતે રાણો તેમને માથે નહોતો, તોપણ અગાઉ રજપુતોનાં જેવાં પરાક્રમો વર્ણવ્યાં છે, તેવાંજ અને તેથી પણ વધારે પરાક્રમ અને સ્વાત્માર્પણનાં કામો તેમણે કર્યાં છે.

જ્યારે સૂરજ દરવાજા પાસે સલુમ્બ્રા મરાયો, ત્યારે ત્યાંના લશ્કરની સરદારી કેલવાના પ્રતાપસિંગને મળી. તે વખતે તે માત્ર

સોળ વરસની ઉમરનો હતો. એનો બાપ પહેલી લઢાઈમાં મરાયો હતો, અને એની મા એને બીજાં કાંઈ છોકરાં ન હોવાથી કેલ-વાની ગાદીના વારસ પ્રતાપને ઉછેરવાને જીવતી હતી. પ્રાચીન કાળની સ્પાર્ટન માતાની પેઠે તેણીએ પોતાના એકના એક પુત્રને કેસરીઆં કરવાને અને ચિતોડના બચાવમાં જીવ આપવાને માટે હુકમ કર્યો. પણ આ રજપુતાણીએ તો સ્પાર્ટન માતાથી પણ વિશેષ કર્યું. પોતે કહ્યું તે પ્રમાણે પોતે પોતાનો દાખલો પોતાના પુત્રને આપ્યો. એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના પુત્રને પોતાનાં કરતાં પણ વધારે વહાલી તેની સ્ત્રીની યાદ આવ્યાથી રખે કેવલાની પ્ર-કાશિત કીર્તિને ઝાંખ લાગે એ બીકથી તેણીએ પ્રતાપની જવાન વહુને ભાલો આપી હથીઆરબંધ તૈયાર કરી, અને બંને જણીઓ શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડી. ચિતોડના રક્ષકોએ પોતાની બાજૂ ઉપર રહીને તે સાસુ વહુને બહાદુરીથી લઢાઇમાં મરાતાં જોઈ. આ પ્ર-માણે પોતાની બેનોને અને સ્ત્રીઓને પરાક્રમ કરીને મરતાં જોઇ તેઓ પણ મરણીઆ થયા. અને ઘણા દહાડા સુધી ચિતોડનો બચાવ કર્યો, પણ તાબે થવાનું નામ લીધું નહિ. એ ધસારામાં પ્રતાપસિંગ પણ પોતાની સ્ત્રીને માતાની સાથે બહાદુરીથી લડતાં મરાયો. પ્રતાપસિંગનું આ છેલ્લી વખતનું પરાક્રમ અવર્ણનીય છે, આ પ્રમાણે જુસ્સાબંધ લઢાઈ ચાલતી હતી, એવામાં રાણાના સગાના મૂઆથી તેની જગોએ જેમલે સરદારી લીધી હતી, તેને ગોળી વાગી. પણ આવી દૂરની ગોળીથી મરતાં જેમલના આત્માને બહુ માઠું લાગ્યું. તેણે જોયું કે હવે ચિતોડ બચવાનું નથી. ઉત્તર તરફનો બચાવ બીલકૂલ તૂટી ગએલો દીઠો અને તેથી તેણે પો-તાની જીંદગીનો છેડો આવતાં પહેલાં પોતાનું નામ અમર કરી જવાનું ધાર્યું. અને આઠ હજાર રજપુતોએ કેસરીયાં કર્યાં. તેઓ દરવાજા ખૂલ્લા મૂકી દુશ્મનો ઉપર તૂટી પડ્યા. અને તેમાં પો-તાનાં કેસરીઆં વસ્ત્રને એબ લગાડી તાબે થવાને કોઈપણ જી-વ્યું

નહિ. અકબરે ચિતોડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના ત્રીસ હજાર રહેવાસીઓ અકબર જેવા જીતના તરસ્યા પ્રજાપતિના ભોગ થયા. અકબરના સૈન્ય સાથે ઘેરે ઘેર ને શેરીએ શેરીએ ચિતોડવાસીઓ સામા થયા ને લઢીને મરણ પામ્યા. પણ પરધર્મી દુશ્મનને તાબે થયા નહિ. અકબરે માત્ર ખાલી ચિતોડનો કબજો લીધો. એ લઢાઈમાં મેવાડના ને બહારના સઘળા રજપૂત જાતના સરદારો અને સતરસેં રાણાના સગાઓએ પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે જીવ આપ્યા. ગ્વાલીયરનો તુંવાર રાજા એકલોજ માત્ર કોઈ બીજા કીર્તિવંત દહાડાને માટે જીવતો રહ્યો હતો. નવ રાણીઓ, પાંચ કુંવરીઓ, બે નાના કુંવરો અને જે સરદારોની સ્ત્રીઓ પોતાના વતનમાં નહોતી તે સઘળી સ્ત્રીઓ રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં ત્યારે ચિતોડને આગ લગાડી તે આગમાં અનંતકાળ પર્યંત યાદ રહે એવા આ હુમલાની અંદર બળી મૂઈ.

જેમલને ગોળી મારનાર તે અકબર હતો, એવું અબુલફજલે અને જહાંગીરે લખેલું છે. જેમલે અને પ્રતાપે આ લઢાઇમાં જે બહાદુરી કરી તેથી અકબર પણ ચકિત થયો હતો. તેણે પોતે તેમની નામના રાખવા માટે પોતાનો દિલ્લીમાં જે મહેલ હતો તે મહેલના દરવાજા આગળ બે બાજુએ બે હાથી કરી એક ઉપર જેમલનું અને બીજા ઉપર પ્રતાપનું બાવલું ઉભું કર્યું હતું. આ બાવલાં ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં જ્યારે બરનીયર દિલ્લી ગયો ત્યારે જોયાં હતાં.

ઉદેસિંગ ચિતોડથી નાસી જઇને અરવલીના પહાડોમાં ભરાયો. એ પહાડની એક ખીણના મોં આગળ ઉદેસિંગે એક તળાવ કરાવ્યું હતું, તેને હજુ પણ તેના નામપરથી ઉદેસાગર કહે છે ત્યાં આગળ એક બંધ બાંધ્યો કે જેથી એક વહેળો આવતો અટકયો. અહીં કેટલીક ટેકરીઓ ઉપર એણે એક મહેલ બંધાવ્યો, તેને નવચોકી કહે છે. આ મહેલની આસપાસ ધીમેધીમે

બીજાં મકાનો થયાં અને આખરે એક ગામ જેવું થયું, તેને પોતાના નામ ઉપરથી ઉદેપુર નામ આપ્યું, ને પછી તે મેવાડની રાજ્યધાની થઈ, જે આજે પણ છે.

ચિતોડ ખોયા પછી ઉદેસિંગ માત્ર ચાર વરસ જીવ્યો. અને બેંતાળીશ વરસની કાચી ઉમરે તે મરણ પામ્યો તેને પરણેલી સ્ત્રીઓથી થએલા પચીસ છોકરા[1] હતા. ગાદીએ બેસવાનો હક્ક સૌથી મોટા છોકરાનો છતાં તે ધારો એક કોરે મૂકી માંહોમાંહે છોકરા લઢી મરે એવું કામ રાણાજીએ મરતી વખતે કર્યું. રાણાએ પોતાના વહાલા કુંવર જગમલને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો. રાણાને બાળવા લઇ ગયા ત્યારે જગમલ ગાદીએ બેઠો. સૌથી મોટો ઝાલોરના સોનીગડા રાવની બેનનો કુંવર પ્રતાપ હતો. રાવે પોતાની બેનના કુંવરને ગાદી શા માટે નહિ મળી એવું સલુમ્બ્રાના ઠાકોર કૃષ્ણસિંગને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, મારો વિચાર પ્રતાપસિંગને ગાદી આપવાનો છે. પછી કૃષ્ણસિંગ ને ગ્વાલિયરનો રાજા દરબારમાં ગયા. પ્રતાપસિંગ સવાર થઇને દેશ તજવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં પેલા બંને જણાએ આવીને એકેક જણે જગમલનો એકેક હાથ ઝાલી ઊઠાડયો; અને કહ્યું કે માહારાજા, આ જગા તો આપના મોટાભાઇ પ્રતાપસિંગની છે. એમ કહી પ્રતાપસિંગને તરવાર બંધાવી ગાદીએ બેસાડયો; તથા તેને નમીને મેવાડના રાણા તરીકે પોકાર્યો. રાણો ગાદીએ બેસે ત્યારે સલુમ્બ્રાનો ઠાકોર તેને તરવાર બંધાવે અને એજ વજીરાત કરે, એવો વંશપરંપરાનો રિવાજ છે, તે પ્રમાણે ચંદાવતે કર્યાથી સઘળા સરદારો ને પટાવતો તેને નમ્યા; તથા આગળ જતાં પ્રતાપસિંગના સંકટના સમયમાં પણ તેને છેવટ સુધી વળગી રહ્યા.

---

૧ તેમના વંશજોને રાણાવત કહે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રતાપસિંહ.

ઈ. સ. ૧૫૭૨-૧૫૯૭.

જે વખતે રાજ્યધાની દુશ્મનોએ જીતી લીધી હતી, પૈસા ટકા જતા રહ્યા હતા, સગાં વહાલાં અને જાતિલાઓમાંના ઘણા ખરા મરણ પામ્યા હતા, ને બાકીના પોતાની થએલી હારથી નાહિંમત થઇ ગએલા હતા, એ વખતે રાણો પ્રતાપસિંહ મેવાડની કીર્ત્તિવંત ગાદીએ બેઠો. તોપણ પ્રતાપમાં ખરો ક્ષત્રિય

ગુણ હતો. અને તેથી તેણે પોતાની સત્તા પાછી મેળવવાનું અને પોતાના કૂળની આબરૂ સાચવવાનું સ્થાન ચિતોડ લેવાનો ઉદ્યોગ જારી કર્યો. એ ઇચ્છા બર લાવવાની ઉત્કંઠામાં તેના દુશ્મનની સેના ને સાધન કેટલાં છે તેની ગણતરી કરવાની દરકાર રાખ્યા વિના એના બળવાન દુશ્મન (અકબર) સાથે લઢાઈ કરવાની તેણે તૈયારી કરી. પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસમાં એના બાપદાદાએ કરેલાં પરાક્રમો વાંચવાની આદત હોવાથી તથા મેવાડીઓના દુશ્મનને એક કરતાં વધારે વાર ચિતોડમાં કેદ કરેલા વાંચ્યાથી તેને એમ ભાસ્યું કે વખતે ચડતી પડતી વારાફરતી છે. દિવસ ને રાત્રિ વારાફરતી થાય છે. હમણાં મેવાડમાં રાત્રિ છે તો પાછો મેવાડનો દિવસ ઉગશે ખરો, અને તે પ્રમાણે કદાપિ દિલ્લીનું અસ્થિર રાજ્ય મારી મહેનતથી ઉંધું વળી ફરીને કેમ ન ઉગે ? પ્રતાપનું ધારવું વાજબી ને ઉમદા હતું. પણ પ્રતાપ જ્યારે આવા ઉમદા વિચાર કરતો હતો. ત્યારે તેનો પાકો સામાવાળીઓ એના વિચાર ઉંધા વાળવાને એક યુક્તિ રચતો હતો. જે યુક્તિ પ્રતાપના જાણવામાં આવ્યાથી એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એ પહોંચેલા મોગલ બાદશાહે પ્રતાપના સ્વધર્મી અને સગાઓને તેની સામા લઢવાને ઉભા કર્યા. મારવાડ, અંબર, વિકાનેર અને ચિતોડની છેલ્લી લઢાઇમાં જેમલની સાથે લઢનાર બુંદીનો રાજા પણ અકબરને મળી ગયો, અને તેની તાબેદારી કરવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પ્રતાપનો પોતાનો ભાઈ સગરજી અકબરને આશરે ગયો, અને એ દગાના બદલામાં અકબરે તેને કંદહાર અને તેની આસપાસનો મૂલક આપ્યો. અકબરના શાહજાદા જહાંગીરનો મોટો સરદાર મોહોબતખાં તે આ સગરજીનો પુત્ર થાય. મોહોબતખાં મુસલમાન થઇ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ આપદાનો વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ નાહિંમત ન થતાં પ્રતાપનું ધૈર્ય પણ દઢ થતું ગયું. પ્રતાપે

પ્રતિજ્ઞા લીધી કે "મારી-માના ધાવણને હું કીર્તિ અપાવું ત્યારેજ ખરો." અને તે પ્રમાણે એણે છેવટ સુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા બરોબર પાળી. દિલ્હીની પાદશાહતના એકંદર લશ્કર સામે અને અકબર જેવા પરાક્રમી દુશ્મનની સામે રજપૂતસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ ન છતાં, તથા તેઓ પણ અકબરના પક્ષમાં જઇ તેની સામા લઢવા આવ્યા છતાં, પચીશ વરસ પોતે એકલો બહાદુરીથી લડ્યો. અને એક વખતે મેદાનમાં નાશ કરતો તો બીજી વાર આ પહાડથી આ પહાડ. એમ ભટકતો, અને પોતાના દેશના પહાડોમાંથી મળતાં ફળફુલ ઉપર પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો, તથા ક્રુર પ્રાણીઓ અને તેમના જેવાજ જંગલી માણસોની અંદર પોતાની ગાદીના વારસ અમરસિંહને ઉછેરતો હતો, એ કાંઇ નાનીસૂની વાત ન કહેવાય. બાપા રાવળના દીકરા નાશવંત મનુષ્યને શિર નમાવે, એ વિચાર પ્રતાપને નહિ ખમી શકાય એવો લાગતો, અને તેથીજ એણે અકબરના તરફથી અકબરને તાબે થવાની કે મોગલોને (તેઓ આખા હિંદુસ્તાનના પાદશાહ હતા તોપણ) કન્યા દેઇને તેની સાથે સંબંધ કરવાની જે જે માગણીઓ આવી તે સઘળી તેણે ધિઃક્કારી કાઢી.

એ વખતે એણે જે જે પરાક્રમો કર્યાં તે મેવાડની દરેક ખીણમાં હયાત છે. એ પરાક્રમો દરેક ખરા રજપૂતના અંતઃકરણમાં આજ સુધી કોરાઈ રહેલાં છે. અને ઘણાં ખરાં તો તેજ વિજયી મોગલના ઇતિહાસમાં તેમના ઇતિહાસકર્ત્તાઓએ નોંધેલાં છે. એ સઘળાં પરાક્રમો આ ઠેકાણે લખવાથી અને પ્રતાપે જે જે કષ્ટો સહન કર્યાં તે સઘળાં વર્ણવવાથી જે લોકોએ મેવાડમાં મુસાફરી કરી નથી, તેને ગપ્પાં લાગે. બાકી મેવાડની અંદર પ્રતાપસિંહના પરાક્રમની વાતો હજુ તાજી છે. જો પ્રતાપના સરદારોના વંશજોની સાથે આપણે હાલમાં વાતો કરીએ તો તેઓ તેમના વડવાઓનાં બહાદુરી ભરેલાં કામો વર્ણવે છે. તે સાંભળી આપણાં રૂવાં ઉભાં

થાય છે. અને ઘણીવારતો એ વાતો કરતાં શ્રોતાવકતાની આંખો આંસુથી ભરાઈ જાય છે.

પ્રતાપના સરદારો ધૈર્યથી તેને છેવટ સુધી વળગી રહ્યા. જો કે તેના સરદારોને જાગીરની અને પૈસાની લાલચોથી ફોડવાને ઘણોએ પ્રયત્ન થયો હતો, તોપણ તેનો એક સરદાર તેને છોડીને ગયો નહિ. એ તેમની સ્વામીભકિતને ધન્ય છે. 'પ્રતાપસિંહના પક્ષમાં રહી જેમલના છોકરાઓએ અને તેમનીજ સાથે નિમકહલાલ ચંદ્રસિંહના કુળના વંશજો સલુંબ્રાએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા. મેવાડના ઇતિહાસનાં પચરંગી પાનામાં આ પડતીના વખતનાં પાનાં ગુલ થતા દીવાની પેઠે સૌથી વધારે પ્રકાશિત છે. કેટલાક સરદારો તો પ્રતાપના પડતા નશીબની વખતે પ્રતાપસિંહની સાથેજ લઢવું ને મરવું એવા આગ્રહથી તેને વળગી રહ્યા. આવા સરદારોમાં દેલવાડાનો સરદાર મુખ્ય છે, કે જેની સ્વામીભકિતથી તેને રાણાની જમણી બાજૂએ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. રજપૂતોના આવા ધૈર્યનો સ્વામીભકિતનો, સહનશીલતાનો, સ્વદેશાભિમાનનો, સ્વાત્માર્પણનો, ને પરાક્રમનો મુકાબલો કરવાને દુનિયાના ઇતિહાસમાંબીજી ખોળ કરવી તે ધુમાડાના બાચકા જેવું છે. ધન્ય છે રજપૂત વીરાઓ તમને.

ચિતોડના નાશની યાદગીરી રાખવાને ચિતોડ ફરીને પાછું અસલની માફક કીર્તિવંત થાય ત્યાં સુધી પ્રતાપે પોતે અને પોતાના વંશજોને શોખની અને ભભકાની વસ્તુઓ વાપરવાની મના કરી. સોનારૂપાની થાળીઓ દૂર કરીને તેને બદલે પત્રાળીમાં જમવું, ઘાસ ઉપર સૂવું. અને દાઢી મૂડાવવી નહિ એમ ઠરાવ્યું. વળી તેથી પણ વિશેષ તેમની પડતી જલદીથી માલમ પડવાને અને ચડતી કરવાની જલદીથી ઉશ્કેરણી થવાને પહેલાં લડાઈમાં કે વરઘોડામાં નગારખાનું હરોલમાં રહેતું, તે સૌથી પાછળ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. મેવાડની પડતીની આ છેલ્લી નિશાની હજુ પણ

છે. તેઓ હજુ સુધી દાઢી કાતરતા નથી અને જોકે ગમે તે બહાનાથી પણ સ્વદેશાભિમાની પ્રતાપની કરેલી મના તજી દીધી છે, તોપણ તેની યાદગીરીની નિશાની હજુ સુધી રહેલી છે-પ્રતાપના વંશજો સોનારૂપાની થાળીઓમાં જમે છે, અને ઢોલીઆ ઉપર સૂઈ રહે છે, તોપણ થાળી નીચે પત્રાળાં ને ઢોલીઆ નીચે ઘાસ રાખે છે.*

પ્રતાપસિંગ ઘણીવાર કહેતા કે “ જો ઉદેસિંગ થયોજ નહોત, મારી ને સંગરાણાની વચમાં બીજો કોઈ રાણો થયો ન હોત, તો કોઇ મુસલમાને રાજ્યસ્થાન ઉપર કોઈવાર અમલ કર્યો ન હોત. ” પાછલા સૈકામાં હિંદુઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો. મુસલમાનોના દબાણથી પડી ભાગેલાં રાજ્યો આગળ પડવા લાગ્યાં. એમાં અંબર ને મારવાડનાં રાજ્યો મુખ્ય હતાં તેઓ એટલાં બળવાન થયાં હતાં કે મારવાડનું એકલું રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહ શીરશાહના સામું થઇ શકયું હતું. તેમજ ચંબલ નદીના બંને કાંઠા ઉપર નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યો હસ્તીમાં આવી બળવાન થયાં હતાં. મુસલમાનોની પાસેથી રાજય પાછું છીનવી લેવાને માત્ર એક પરાક્રમી સરદારની ખામી હતી. એવો સરદાર તેમને સંગ મળ્યો હતો. તેનામાં અધિરાજા થવાને યોગ્ય સઘળા સદ્ગુણો હતા. વળી ચિતોડના રાણાને હિમાલયથી રામેશ્વર સુધીના સઘળા રાજાઓ કુળવાન ગણીને માન આપતા હતા. એવા સરદારને તાબે રહેવાની અગત્ય તેઓ સમજતા હતા, અને એવા સરદારની ખામીથીજ તેમણે તેમના બાપદાદાનું જૂનું દેશી રાજ્ય ગુમાવ્યું હતું. એ સંગના જેવોજ સદરાર તેમને પ્રતાપસિંહ મળ્યો હતો. તેણે જો ઉદેસિંગ ન થયો હોત, અથવા અકબર જેવો જોરાવર પાદશાહ એના સામો ન હોત તો એણે હિંદુરાજ્યની પુનઃસ્થા-

---

*ટાડ રાજ્યસ્થાન પુસ્તક ૧ લું.

પના કરી હોત. પણ હિંદુરાજ્યને કમનસીબે તે વખત દિલ્હીની ગાદીએ બળવાન ને અક્કલબાજ પાદશાહ હતો. તેણે રજપૂત ઐક્યમાંથી યુક્તિથી ઘણાં બળવાન રજપૂત રાજ્યોને નોખાં પાડ્યાં, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને પ્રતાપસિંહની સામા લઢવાને ઉભાં કર્યાં, તેથી પ્રતાપસિંહ એકલો પડી ગયો, અને તેથીજ તે હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોનું નસીબ ફેરવી શક્યો નહિ.

અનુભવી ને અક્કલવાળા કેટલાક સરદારોની મદદથી પ્રતાપે તે વખતે અનુકુળ આવે એવો પોતાની ટુંકી ઉપજને અનુસરીને રાજ્યમાં સુધારો કર્યો. અમુક પ્રકારે નોકરી કરવી ઠરાવીને નવી જાગીરો આપી. રાજ્યગાદીની જગા કોમલમેરમાં હતી તે જગા મજબૂત કરી. અને એજ પ્રમાણે ગગુંદા ને બીજા પહાડી કિલ્લા પણ મજબૂત કર્યા. મેવાડના સપાટ દેશમાં લઢવાનું અશક્ય હોવાથી એના વડવાઓની રીત મુજબ તે પહાડોમાં ભરાયો ને એની રૈયતને પણ પહાડોમાં ભરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો, તથા જે ન જાય તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ઠરાવી. તેથી બનાસ અને બેરીસ નદીની વચ્ચેનો અને અરવલીની પૂર્વના ઉંચા પ્રદેશ વચ્ચેનો ફળદ્રુપ દેશ એના વખતની લાંબી મુદ્દત સુધી ચાલેલી લઢાઇના વખતમાં દીવા વગરનો રહ્યો.

આ વખતે પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થવાને પ્રતાપે જે સખતાઇ વાપરી તેની ઘણી વાતો જોડાએલી છે. થોડા સવારો સાથે લેઇને પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થએલો જોવાને પ્રતાપ ઘણીવાર પર્વતોમાંથી બહાર આવતો. એ પ્રમાણે એની સખતાઇથી સપાટ ફળદ્રૂપ દેશ ઉજડ જેવો થઇ ગયો, અનાજને બદલે ખેતરોમાં ઘાસ ઉગી નીકળ્યાં, ધોરી રસ્તામાં બાવળીઆ ઉગ્યા, ને વસ્તીવાળાં ઉજડ થએલાં ગામોમાં શિકારી જાનવરો વસવા લાગ્યાં. એક વખત એક ભરવાડે છાનોમાનો પોતાનાં મેંઢાંને બનાસ નદી ઉપર ઉગેલા સારા ઘાસમાં ચાર્યાં,

તેની તપાસ કરીને તેને મારી નાંખ્યો. ને બીજા લોકોમાં ભય બેસાડવાને તેને ઉંચો લટકાવ્યો. આવા સખત ઉપાયો લેઇ લેઇને પ્રતાપે રાજ્યસ્થાનનો આ મેવાડી બાગ જીતનારાને નિરૂપયોગી કરી મૂકયો. એ વખતે દિલ્હી ને યૂરોપ વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો હતો, તે વેપારનો માર્ગ મેવાડમાં થઇ સૂરત ને બીજાં બંદરો મારફત હતો; તે પ્રતાપે લૂટ ચલાવ્યાથી બંધ પડ્યો.

પ્રતાપની સાથે લઢાઇ ચલાવવાને અકબર પંડે આવ્યો, ને અજમેરમાં પોતાની છાવણી કરી. આ પ્રખ્યાત કિલ્લો આગળ જતાં અકબરના બાવીશ સુબામાંના એક સૂબાની રાજ્યધાની થઇ, તથા ત્યાં પાદશાહી લશ્કર રહેવા લાગ્યું. શીરશાહની સામા બહાદુરીથી લઢનાર મારવાડનો રાજા માલદેવ, અંબરના રાજા ભગવાનદાસનો દાખલો લેઇ અકબરને શરણે આવ્યો. પ્રતાપ ગાદીએ બેઠા પછી બીજે વરસે જોધપુર અને મેરતીઆ આગળ લઢાઇમાં હાર્યા પછી માલદેવે પોતાના દીકરા ઉદેસિંગને અકબરની છાવણીમાં તાબે થવાનું કહેણુ લેઇ મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. અજમેર જતાં નાગોર મુકામે અકબરે ઉદેસિંગની મુલાકાત લીધી. તે વખતે અકબરે મંડોરના રાવને રાજાનો ઇલકાબ આપ્યો આગળ જતાં જોધપુરના રાજા મહારાજાના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા, અને ત્યારથી મારવાડના રાજાને મોગલ પાદશાહને જમણે હાથે બેસવાનો હક્ક મળ્યો. રજપૂતોની ખાસિયત તજી દેઈ એણે જે મોટાઇ મેળવી તે કરતાં, તે વગરજ રાઠોડ રાજા એના દેશીઓમાં વધારે આબરૂદાર હતો. પહેલવહેલી ઉદેસિંગેજ પોતાની દીકરી અકબરના દીકરા સલીમ વેરે પરણાવી. ઉદેસિંગે આબરૂ વેચી તેના બદલામાં અકબરે તેને વીશ લાખ રૂપિઆની ઉપજના ચાર પ્રાંતો આપ્યા. મારવાડ ને અંબરના રાજાઓનો દાખલો લેઈ રાજ્યસ્થાનના નાના રાજાઓ પણ દિલ્હીના તાબામાં આવ્યા. આ રાજાઓને મોગલ ઇતિહાસકર્ત્તાઓ રાજ્યના થાંભલા અને શા-

ણુગાર તરીકે લખે છે, તે બિલકૂલ વાજબી છે.

પણ એ બધું પ્રતાપને નુકશાનકારી હતું. તેનાજ દેશીઓ ને તેનીજ જાતના તેની સામા થયા. તેઓ પ્રતાપના મહાન્ ઠરાવની નકલ કરવાને બદલે તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. રાજ્યસ્થાનના બુંદી સિવાયના સઘળા રાજાઓએ હિંદુ આચાર છોડી દીધો; તેથી પ્રતાપે તેમની સાથેનો વ્યવહાર બંધ કીધો, અને પોતાનો વ્યવહાર દિલ્હી, પાટણ, ધાર ને મારવાડના જૂના રાજ્યકુળના પોતાના પટાવતો સાથે ચાલુ કર્યો. પ્રતાપને અને તેના વંશજોને ધન્ય છે કે મોગલ રાજ્યની આખર આવી ત્યાં સુધી પણ તેમણે મોગલોને કન્યા દીધી નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ મારવાડ ને અંબરના રાજાઓ સાથે પણ વ્યવહાર રાખ્યો નહિ. સદ્‌ગુણના જુસ્સાની જીત લખતાં કોને અભિમાન ના આવે? મારવાડ ને જેપુરના રાજા વખતસિંગ અને જેસિંગ લખી ગયા છે, કે અમે રજપૂતોની ખાસિયત તજી દેઈ મોટાઇ મેળવી છે. ને ખરી રજપૂતાઇને વળગી રહેવાથી મેવાડ પડતી હાલતમાં આવ્યું છે, તથા અમે પાદશાહની મહેરબાનીથી અમનચમનમાં મશગુલ છીએ. તોપણ અમારે પવિત્ર થવાને માટે અને કન્યાવ્યવહારમાં દાખલ થવાને શુદ્ધ થવા માટે રાણાજીના કાલાવાલા કરવા પડ્યા, અને અમારી આ માગણી રાણાએ ફરીને મુસલમાનોને કન્યા નહિ દેવાની સરતે કબુલ કરી. તે સાથે બીજી સરત એ કરી કે મેવાડની કન્યા જે રાજ્યમાં દીધી હોય તેનો પુત્ર પાટવી હોય કે નહિ, તોપણ તેજ તે રાજ્યનો વારસ થાય. આ સરત મોગલ રાજ્યની પડતીને લીધે તૂટી નહિ. આબરૂ વેચીને મોટાઇ મેળવવા કરતાં આબરૂ નહિ વેચવામાં પ્રતાપની મોટાઇ રજપૂતવટ રાખવાથી કેવી સચવાઇ? મોટા કહેવાતા રજપૂતોનેજ પ્રતાપના વંશજોના કાલાવાલા કરવા પડ્યા એ કેટલી મોટાઈ? જો પ્રતાપે રજપૂતોની ખાસિયત તજી દેઈ બીજાઓનો દાખલો

લેઇ રજપૂતોની પવિત્રતા સાચવી ન હોત તો હાલમાં પવિત્ર રજપૂતો ક્યાંથી હોત ? પણ મહાન્ પ્રતાપના મહાન્ સદ્‌ગુણોથીજ એ પવિત્રતા આજ સુધી સચવાઈ રહી છે.

મુસલમાનોને કન્યા દીધાથી પ્રતાપ ને તેના પટાવતો આ પ્રખ્યાત રાજાઓને કેટલા ધિઃક્કારતા હતા, તે આ નીચેની વાત ઉપરથી માલમ પડે છે. અંબરની ગાદીએ એ વખતે રાજા માન રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા અંબરના રાજાઓમાં ઘણો પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. એ રાજ્યની ચડતી પણ માનસિંગથીજ થઈ છે. પોતાના રાજ્યની મજબુતી કરવાનો ઉપાય હિંદુઓ સાથે લગ્ન સંબંધ કરીને કરવાની જે રીત બાબરે પાડી હતી તે ખરી છે, એવું માનસિંગે સાબિત કરી આપ્યું. એ માનસિંગની બેન હુમાયુ વેરે પરણાવી હતી, માટે રાજા માન અકબરનો મામો હતો. માનસિંગ બુદ્ધિ અને બહાદુરીવડે તથા અકબર સાથે આ સગાઈ હોવાથી અકબરના સઘળા સરદારોમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. અકબરે જે જય મેળવ્યા હતા તેમાંના અર્ધોઅર્ધ તો આ માનસિંગે મેળવ્યા હતા. માનસિંગ કચ્છવા જાતનો રજપૂત રાજા હતો. કચ્છવા ભાટોએ રાજા માનનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે. "ઇરાનમાંના પરોપામીસન પર્વત સુધી, પશ્ચિમમાં ને પૂર્વમાં આરાકાન સુધીનો સઘળો મૂલક એ રજપૂત રાજાએ રજપૂત લશ્કરવડે જીતીને તાબે કર્યો." એમ તેઓ લખી ગયા છે, અને એ વાતમાં સચ્ચાઇ પણ છે

માનસિંગ દક્ષિણમાંથી સોલાપુરની જીત કરી દિલ્લી જતો હતો, ત્યારે પ્રતાપસિંહે મુલાકાત માટે કોમલમેર, જે રાણાની રાજ્યધાની હતી ત્યાં બોલાવ્યો. પ્રતાપસિંહ તેની મુલાકાત માટે ઉદેસાગર સુધી આવ્યો. એ સરોવરને કાંઠે જમવા માટે તૈયારી કરાવી. જમવા માટે પાટલા માંડ્યા. પછી પ્રતાસિંહના કુંવર અમરસિંહને પીરસવાનું કામ સોંપી માનસિંગને તેડું મોકલ્યું.

માનસિંગ આવ્યો પણ ત્યાં રાણાજી ના આવ્યાથી, કારણ પુછતાં અમરસિંગે જણાવ્યું કે રાણાજીનું માથું દુખે છે, તેથી આપ જમવા માટે બેસી જાઓ. મેમાનગત માટે પણ તેથીજ રાણાજીએ મને મોકલ્યો છે. રાણાનું નહિ આવવાનું ખરૂં કારણ માનસિંહ સમજ્યો, તેથી તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે " રાણાજીને કહો કે તેમનું માથું દુખવાનું કારણ હું સમજ્યો છું. પણ જે ભૂલ થઇ તે સુધરે તેમ નથી. જો રાણાજી મારી સાથે નહિ બેસે તો હું જમવાનો નથી. " હવે કાંઈ બીજું બાનું રહ્યું નહિ હતું, એટલે અમરસિંહે દિલગીરી અતાવી કહ્યું કે " જે રજપૂતે તૂર્કને કન્યા દીધી અને જે કદાચ તેની સાથે જમ્યો પણ હોય, તેની સાથે રાણાજી જમશે નહિ. " માનસિંગ આ અપમાન ખમે એવો નહોતો. અને જ્યારે પ્રતાપસિંહેજ એને નોતરૂં દેઇ આ અપમાન આપ્યું, ત્યારે તે વાજબી પણ નહિ હતું. તેથી માનસિંગ જમ્યા વગરજ અન્નદેવને અપમાન ન થાય માટે થોડા દાણા પાઘડીમાં મૂકી ઉઠયો અને બોલ્યો કે અમે તમારી આબરૂ સાચવવા માટે અમારી બેનો ને દીકરીઓ તૂર્કને આપી અમારી આબરૂ ગુમાવી છે. પણ હવે આ દેશમાં તમે રાજ્ય કરી શકવાના નથી. માટે જો તમારો એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય તો દુઃખમાં પણ તમે તેવાજ રહેજો. " આ મુલાકાતનો એ રીતે ઓચિંતો છેડો આવ્યાથી રાણાજી ત્યાં આવ્યા. એટલે માનસિંગે ઘોડેસ્વાર થઈ પ્રતાપસિંહ તરફ ફરીને કહ્યું કે " જો હું તમારો અહંકાર નીચો નમાવું નહિ તો મારૂં નામ માનસિંગ નહિ. " ત્યારે પ્રતાપે કહ્યું કે " ભલે તમે જ્યારે આવશો, ત્યારે હું પણ તમને ખુશીથી ભેટવાને તૈયાર છું. " તેવામાં એક જણે લગાર મરડાગીમાં કહ્યું કે " એ જ્યારે આવશે ત્યારે એના ભાણેજ અકબરને લાવ્યા વગર નહિ રહે. " માનસિંગ ગયા પછી જ્યાં ભાણાં નાંખ્યાં હતાં તે જગા અપવિત્ર થએલી ગણી ત્યાં ગંગાજળ લાવી છાંટયું, તથા ત્યાં રાણાના જે સરદારો આવ્યા હતા

તે સરદારોએ માનસિંગના આવવાથી જાણે અભડાયા હોય તેમ નાહિને કપડાં બદલ્યાં. આ દરેક વાતની અકબરને ખબર થઈ. તેથી આ અપમાન પોતાને મળેલું ગણી અને જે વહેમ તે નાશ પામેલો ધારતો હતો તે ફરીને તાજો થએલો જોઇ અકબરને રીસ ચઢી. તેણે ધાર્યું કે પ્રતાપની તોછડાઈ અટકાવીશું નહિ તો બધા રજપૂતો મારો પક્ષ છોડી જતા રહેશે. તેથી જે લઢાઇઓએ પ્રતાપનું નામ અમર કર્યું છે, તે લઢાઇઓમાં પહેલી લઢાઈ જલદીથી શરૂ થઇ. એ પહેલી લઢાઇ હલદીઘાટ આગળ થઇ. મેવાડમાં જ્યાં સુધી સીસોદીઆનું રાજ્ય હશે અથવા એ લઢાઇની વાત કહેવાને મેવાડનો એક પણ ભાટ જીવતો હશે, ત્યાંસુધી હલદીઘાટ ભૂલાવવાનો નથી.

પોતાના પાટવી કુંવર સલીમની સરદારી નીચે અકબરે સૈન્ય મોકલ્યું, અને સલીમના સલાહકાર તરીકે રાજા માનને તથા પ્રતાપના ભાઇ સગરજીના દીકરા મોહોબતખાનને મોકલ્યા. સલીમના સામા થવાને પ્રતાપનો મુખ્ય આધાર પોતાના બાવીશ હજાર રજપૂતો અને મેવાડના પહાડો ઉપર હતો. અરવલીને પશ્ચિમ છેડે થઇને આવતા મોગલાઈ લશ્કરને કાંઇ અંતરાય નડયો નહિ. તેઓ જ્યારે આ અજાણ્યા દેશના ભયંકર રસ્તાના નાકા આગળ આવ્યા ત્યારે ત્યાં સઘળા એકઠા થયા.

પ્રતાપસિંહ જે જગાએ ભરાઇ બેઠો હતો તે જગાની આસપાસ ને તેમાં વિશેષે નવી રાજ્યધાનીની પશ્ચિમ બાજૂએ પહાડો હતા. એ જગા ઉત્તરમાં કોલમમેરથી દક્ષિણમાં રીકમનાથ સુધી ૮૦ મૈલ લાંબી અને પશ્ચિમમાં મીરપુરથી પૂર્વમાં સાતુલા સુધી સુમારે ૮૦ મૈલ પહોળી હતી. આ સઘળી જગા પહાડો ને જંગલો તથા ખીણો ને નાળાંથી ભરેલી હતી. સઘળી દિશા તરફથી રાજ્યધાની ઉપર આવવાના રસ્તા એટલા સાંકડા હતા કે રસ્તાને સાંકડી ખીણ કહીએ તો ચાલે. રસ્તાની દરેક બાજૂએ ઉંચા

છાતી વરામ ખડકો હતા, અને તે રસ્તા બે ગાડી સામસામી મુસ્કેલીથી જાય એટલા પહોળા હતા. તે રસ્તાઓમાં કોઇ કોઈ ઠેકાણે કુદરતી બનાવની એવી જગાઓ હતી કે જ્યાં આગળ હજારો માણસનું લશ્કર રહી શકે. હલદીઘાટનું મેદાન પણ એવું હતું. આસપાસ પર્વતો ને ખીણના મોં આગળ નાના ટેકરા આવ્યાથી જાણે ખીણ બંધ થઇ ગઈ હોય તેવું હતું. તેથી તે જગા દુશ્મનોને જીતવી મુશ્કેલ હતી.

આ જગાએ પ્રતાપ પોતાના બાવીશ હજાર રજપૂતો ને ભીલોનું લશ્કર લઇ આવ્યો. સઘળું લશ્કર જમાવ થયું એટલે તેમને ભેગા કરીને પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે—મારા શૂરા ભાઇઓ, આજે આપણે આપણી આબરૂ સાચવવા, આપણા દેશનું રક્ષણ કરવા, અને દિલ્લીનો પાદશાહ જેપુર ને જોધપુરવાળાને મુસલમાન કર્યાં તે પ્રમાણે આપણને મુસલમાન કરવા ધારે છે તેથી બચવાને એકઠા થયા છીએ આંબરવાળા નાલાયકોએ નાત વધારી તેમ પોતાના જેવા આપણને કરવાને એના મામાને લઇને લઢવા આવ્યો છે. પણ આજે આપણે તેને બતાવી આપીશું કે કછવા જેવા કંઇ સીસોદીઆ બાયલા નથી કે તેઓ ડરીને મુસલમાન થશે. શૂરા સીસોદીઆ પ્રાણ તજશે પણ પોતાની રજપૂતવટ કદી તજવાના નથી. સીસોદીઆ ગમે તો રાજ્ય ખોશે, પ્રાણ આપશે ને પાયમાલ થશે પણ તેઓ પોતાની વહાલી આબરૂ ખોશે નહિ. આ લોકના ચાર ઘડીના ચાંદરણા માટે તેઓ સ્વર્ગનું અનંતકાળ લગીનું સુખ વેચશે નહિ. સીસોદીઆ મેવાડની તસુએ તસુ જમીન ને માટે છેવટ સુધી લડશે ને તેમના પરાક્રમનો તેમને સ્વાદ ચખાડશે, પણ તેઓ તાબે થઈ મુસલમાન થશે નહિ. છેવટે સીસોદીઆ તમારી સંખ્યાના બળથી હિંમત હારી પાછા હઠવાના નથી. તેઓ છેવટ સુધી તમને નીરાંત વળવા દેવાના નથી. મારા શૂરા ભાઇઓ, આપણે એ વટલેલા કચ્છવાઓને ને

રાઠોડોને બતાવવું કે તમારા જેવા સ્વદેશશત્રુને સીસોદીઆઓએ કોઇ દિવસ લેખામાં ગણ્યા નથી ને ગણવાના પણ નથી. મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી છે, તોપણ શું થઈ ગયું? એવાં ઘેટાંના ટોળાથી શું સિંહ નાહિમ્મત થશે? શું સિંહો બકરાના ટોળાથી બ્હી જશે? એવાં બકરાંને મારવામાં કે ભગાડવામાં સિંહબચ્ચાને કેટલી વાર લાગવાની છે? પેલો અલાદીઓ ખુની ઘણાંએ બકરાં લઇ આવ્યો હતો. વળી માળવા ને ગૂજરાતવાળા ક્યાં ઓછાં ઘેટાં લઈ આવ્યા હતા. વહાલાઓ, આપણા બાપદાદાઓએ એવાં ધર્મશત્રુ ઘેટાંઓનો કેટલીએવાર ભગાડીને નાશ કર્યો હતો, તે તમને ક્યાં માલૂમ નથી. માટે મારા શૂરા સિંહો ચાલો, તૈયાર થાઓ, મુસલમાનો તૈયાર થઇ આવે છે તેમને રોકવાને, નસાડવાને અને નાશ કરી જડમૂળ કાઢવાને તૈયાર થાઓ. ચાલો અને આપણી તલવારનો સ્વાદ તેમને ચખાડો. પણ જો તમારામાંનો કોઇ મુસલમાન અને મુસલમાન થઇ ગએલા રજપૂતોની સંખ્યાના બળથી ડરતો હોય, જેને પોતાના દેશની આબરૂ કરતાં પ્રાણ વધારે વહાલો હોય, તે હમણાં સુખેથી જાય ને ઘર ભેગો થાય. જાઓ, મારી રજા છે. એવા અધકચરાથી આપણને કાંઇ મદદ મળવાની નથી, પણ ઉલટા તે આપણને સાચવવા ભારે થઈ પડશે માટે ભાઈઓ એવા અધકચરા હો તે પહેલેથી સુખે ઘેર જાઓ. હું તેમને રજા આપું છું. પણ કાં રજપૂત કાં ભીલ, કાં જુવાન કાં વૃદ્ધ, સૌ ઉભા રહ્યા. સઘળા પોતાના દેશનું, ધર્મનું, ને આબરૂનું રક્ષણ કરવાને સ્થિર થઇ ઉભા. તેઓ સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સામાં મોટા આવેશથી સૌ સાથે બોલી ઉઠ્યા કે મહારાજા, અમે પણ આપની પ્રજા ને બચ્ચાં છીએ. અમારામાં જો આપના જેવાજ સદ્‌ગુણો ન હોય તો અમને ધિઃક્કાર છે. અમે તો આપની સાથે મરીશું કાં મારીશું. અમે અમારા ધર્મનું, દેશનું, ને રજપૂતવટનું રક્ષણ કરીશું ને તેમ કરતાં મરીશું તો મોક્ષ

પામીશું, પણ અમારી જાત લજવીશું નહિ. મહારાજા આ દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી અમે તમારીજ સાથે રહી સુખ દુઃખના ભાગીઆ થઇશું, આબરૂ ગુમાવીને જીવવાનું કોઇ મેવાડી પસંદ કરવાનો નથી. તે તો કચ્છવા ને રાઠોડોને સોંપ્યું. માટે મહારાજા અમને હુકમ આપો. એમ બોલી તેમણે સઘળાઓએ “ એકલિંગજીની જે, મેવાડપતિની જે, હિંદુ ધર્મની જે,” એ પ્રમાણે ત્રણ વાર જય પોકરાવી. જયજયકારનો અવાજ શમ્યો કે રાણા સાહેબ બોલ્યા, કે મારા બહાદુર શૂરવીરો ને સુભટો, આપણે કાંઇ ઉતાવળનું કામ નથી. દુશ્મનોને આપણી ખીણો નજીક આવવા દો, આપણે માત્ર સાવધ રહો કે આપણા ઉપર એ દગાખોરો છાપો મારે નહિ. તેઓ ઘણા છે માટે આપણે વધારે સાવચેતી રાખવી જોઇએ. પછી ભીલો તરફ ફરીને તેમને કહ્યું—શૂરા રાવતો ને નાયકો, તમે રજપૂતોની સાથે મેદાનમાં લડશો તે કરતાં ડુંગરી લઢાઇમાં તમે વધારે ફાવશો. તલવારો આગળ તીર [illegible] નહિ. માટે તમે ડુંગરાની આ ધારો ઉપર ને શિખરો ઉપર જાઓ ને ત્યાંથી દુશ્મનો ઉપર તીરોનો વરસાદ વરસાવજો. અને દુશ્મનો આ ધારોની નજીક આવે કે તેમના ઉપર મોટા મોટા પથરાની ગદાઓ ગબડાવી પાડજો, ને તીર ને પથરાના વરસાદથી નાશ કરજો. જોજો ભાઇઓ સાવધ રહેજો અને કદાપિ આપણો પાસો અવળો પડે તો તેમને હાથ નહિ આવતાં ડુંગરાની છૂપી ગુફાઓમાં ભરાઇ જઇને મને આવી મળજો, ને જો હું પણ કામ આવ્યો હોઉં તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ કરી સાચવજો કે આગળ ઉપર મેવાડનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર થઇ આબાદી ભોગવે. એમ કહી ભીલોને બરાબર ગોઠવ્યા. પછી રજપૂતો તરફ ફરીને બોલ્યો કે મારા વીરાઓ, મારૂં આટલું વચન યાદ રાખજો કે આ લઢાઇમાં આપણે અમર નામ કરી આપણી આબરૂ સાચવીશું એ તો નક્કીજ છે, પણ જો મેવાડને કમનસીબે હું કામ આવ્યો

તો તમે નકામા પતંગીઆની માફક અવિચારથી ઝંપલાવશો નહિ. મારી સાથે તમે પણ બધા કામ આવી ગયા તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ કોણ કરશે ? દુઃખની વખતે તેની સહાય કોણ કરશે ? અને તેથી પણ વધારે આપણા દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા રાણા અમરસિંહને મદદ કોણ કરશે ? માટે મારો આ છેલ્લો હુકમ છે ને મને આશા છે કે તમે તેને માન આપશો, જો દૈવ ઇચ્છાથી આ લઢાઇમાં હું કામ આવું તો તમે તરતજ પાછા જઇ તમારા બાળક રાણાને આ પહાડોની ગુપ્ત ગુફાઓમાં આપણા વનપતિ ભીલ રાજાઓના રક્ષણ નીચે લઇ જઈ ઉછેરજો કે આગળ ઉપર આપણો દેશ મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડવે, ને આ લઢાઇનું વેર લે. આ આજ્ઞા સઘળાઓએ પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં માથે ચઢાવી.

આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી રહ્યો કે મુસલમાનો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બંને લસ્કર સામસામાં આવ્યાં કે રજપૂતો ભૂખ્યો સિંહ જેમ હરણના ઉપર તલપ મારે તેમ મુસલમાનો ઉપર હાથમાં નાગી તલવારો લેઈ તૂટી પડ્યા. સામસામી ભાલા ને તરવારો ઉછળવા લાગી. એક બીજાના ધડ માથાં જુદાં થવા લાગ્યાં. લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી ને તેમાં માથા વગરનાં ધડ ને ધડ વગરનાં માથાં તણાવા લાગ્યાં. લઢાઈ દેવીને બંને તરફના જોદ્ધાઓ ભોગ આપવા લાગ્યા. મુસલમાનો ઘણા હતા ને રજપૂતો થોડા હતા તેથી હિંમત ન હારે માટે પ્રતાપસિંહ લઢાઇને મોખરે વિકાળ સિંહનું રૂપ ધારણ કરી ઘુમવા લાગ્યો અને શત્રુનો કચરઘાણ કહાડવા લાગ્યો. તેનો દાખલો લેઈ તેના શૂરા સામંતો પણ પોતપોતાનાં માણસો લેઈ મરણીઆ થઈ શત્રુ ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા. પ્રતાપે મોખરે રહી રાજા માનને પોતાની તરવારનો સ્વાદ ચખાડવાને ઘણોએ ખોળ્યો પણ તે તો ક્યાંએ છૂપાઇ ગએલો તે હાથ લાગ્યોજ નહિ. જ્યારે પ્રતાપસિંહ

માનસિંગને ખોળવામાં કોઇ રીતે ફતેહ ન પામ્યો ત્યારે તેણે છેવટે અકબરના વારસ સલીમ ઉપર પોતાનો ઘોડો થેકાવ્યો, અને એકજ ભાલે તેના માવતના પ્રાણ લીધા. તેમજ સલીમના રક્ષકોને પણ ખુદાને આશરે પહોંચાડયા. અને જો સલીમે બખતર પહેર્યું ન હોત તો અકબરના વારસને પણ પ્રતાપે ક્યારનોએ ઘોરમાં પહોંચાડયો હોત. પ્રતાપસિંહનો પ્રતાપી ઘોડો પણ એના જેવોજ હતો. આ લઢાઇના જે જે નકશા ચીતરેલા છે તે બધામાં પ્રતાપનો ઘોડો ચૈતક સલીમના હાથી ઉપર એક પગ ચઢાવી ઉભેલો અને પ્રતાપ ભાલા સહિત સલીમ ઉપર ધસેલો ચીતર્યો છે, હાથીનો હાંકનાર મરાયો એટલે સલીમનો હાથી કોઇના કબજામાં ન રહ્યાથી સલીમને લેઇને નાસી ગયો. આ જગાએ ખુનામરકીની હદ રહી નહિ. મોગલો સલીમનો બચાવ કરવાને અને સલીમને મારવા આવેલાને મારવાને તે સ્થળે એકઠા થયા. તેમ બીજી તરફથી પ્રતાપસિંહ મોગલો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયાથી તેને બચાવવાને મેવાડી જોદ્ધાઓ ખૂબ જુસ્સાથી તૂટી પડયા; અને મોગલો કાપી પ્રતાપસિંહની આસપાસ ખુલ્લો રસ્તો કરવા લાગ્યા. એ સમયે પ્રતાપને ત્રણ ભાલાના ને ત્રણ તરવારના જખમો થયા હતા અને એક ગોળી વાગી હતી. પણ તે કશાની દરકાર રાખ્યા વગર પ્રતાપ ગાંડા હાથીની માફક ઘુમવા લાગ્યો. એની દોધારીના સપાટામાં જે આવતા તે એકજ ઝટકે પૂરા થતા, તે વખતે લઢાઇની દેવીએ જાણે પ્રતાપની તરવારમાંજ વાસો કર્યો ન હોય તેમ જણાતું. પ્રતાપને માથે રાજ્યછત્ર હોવાથી તેને મારવાને કે પકડવાને સઘળું મોગલાઇ બળ ત્યાં આગળ એકઠું થયું હતું. છતાં ત્રણવાર પ્રતાપે પોતાની તરવારના બળથી પોતાની આસપાસની જગા મોગલો વગરની કરી. પણ મોગલો એટલા બધા જુસ્સામાં આવ્યા હતા કે તેઓ ફરી ફરીને એજ જગાએ એકઠા થતા હતા. છેવટે મોગલોનું બળ

વધ્યું ને પ્રતાપ ઘેરાઇ ગયો. એને માથેથી રાજ્યછત્ર ખસે નહિ તો પ્રતાપનો પ્રાણુ બચવો મુશ્કેલ હતો. તેથી તે અણીની વખત સાદરીના ઝાલા રાજા માનસિંગે સાચવી. તેણે પ્રતાપની જગાએ પોતાનો પ્રાણુ અર્પી સ્વાત્માર્પણુનો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો માનસિંગે મેવાડનું રાજ્યછત્ર પોતાને માથે ધરાવીને પ્રતાપસિંહને ત્યાંથી પાછો કહાડ્યો ને બચાવ્યો. માનસિંગ પોતાના સઘળા લશ્કર સાથે મુસલમાનોપર આગળ ધસ્યો અને બહાદુરીથી લઢતાં મરાયો. આ શૂરા ઝાલા રાજાની સ્વામીભક્તિની યાદગીરી માટે હલદીઘાટની લઢાઇ થઇ ત્યારથી તે આજ સુધી તેના વંશજોને માથે મેવાડનું રાજ્યછત્ર ધરાય છે, [1]અને તેઓ રાણાના જમણા હાથપર બેસે છે.[2] રજપુતો ગમે તેટલા મરણીયા થઈ શૂરથી લઢ્યા, પણ એમની સઘળી મહેનત વ્યર્થ ગઇ. મૂઠીભર બહાદુરોની બહાદુરી લાખો માણસોના દળ આગળ શી વિસાતમાં ? મોગલોની તોપોના ને બંદુકોના મારા આગળ શૂરા રજપુતોની તરવારોનું શું ચાલે ? એટલે હલદીઘાટના બચાવ માટે મળેલા બાવીશ હજાર મેવાડીઓમાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા રહ્યા. સ્વામીભક્તિનાં ને સ્વદેશરક્ષણ માટે સ્વાત્માર્પણુનાં દૃષ્ટાંતો આ લઢાઇમાં જેવાં બન્યાં છે, તેવાં બીજી કોઇ લઢાઇમાં ભાગ્યેજ બન્યાં હશે.

બીજા કોઇ પણ સોબતી વગર પ્રતાપસિંહ એકલો ચૈતક

---

૧ ટાડ રાજસ્થાન.

૨ ઝાલા રાજા માનસિંગના વંશજો હજુ પણ સાદરીમાં રાજ્ય કરે છે. અને આ લઢાઇને લીધે મળેલા સઘળા હક્ક ભોગવે છે, મેવાડમાં સાદરીના ઝાલા રાજા સિવાય બીજા કોઇનાં નગારાં રાજ્યમહેલના દરવાજા સુધી વગાડાતાં નથી. એ હક્ક પણ હલદીઘાટની લઢાઇમાંજ તેમને મળ્યો તથા ઝાલા રાજાને 'રાજ'નો ખીતાબ પણ ત્યારથીજ મળ્યો છે;

ઉપર પાછો ફર્યો. આખો દિવસ ચાલતાં ચૈતક અટક્યો નહિ. પ્રતાપને પાછો ફરતો જોઇ તેની પાછળ બે મોગલ સરદારો પડ્યા હતા. તેમણે એને પકડી પાડયો હોત, પણ એટલામાં એક નાની નદી આવી; તે ચૈતક કૂદી ગયો, ને મોગલોના ઘોડાથી નહિ કૂદાયાથી તેમને થોડીવાર લાગી. પણ પ્રતાપની પેઠે તેનો ઘોડો ચૈતક પણ ઘવાયો હતો, તેથી તેની પાછળ પડનાર મોગલો આવી પહોંચશે એમ તેને જણાયું. એટલામાં એક જણને મેવાડી ભાષામાં તાણીને બૂમ પાડતાં સાંભળ્યો કે "ઓ આસમાની રંગના ઘોડાવાળા સ્વાર હોઓ" આ સાંભળી પ્રતાપે પાછળ જોયું તો માત્ર એક સવાર તેના જોવામાં આવ્યો. એ સવાર એનો ભાઇ શક્તો હતો.

એ શકતાને અને પ્રતાપને અણબનાવ હોવાથી તે અકબરને જઇ મળ્યો હતો; અને તે સલીમની સાથે લશ્કરમાં આવ્યો હતો. તેણે પ્રતાપને સોબતી વગર એકલો નાસી જતો જોયો. ત્યારે તેના મનમાંથી સઘળી દુશ્મનાવટ જતી રહી, અને તેના અંતઃકરણમાં પોતાના ભાઇપરનો પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો, તથા તે સાથે મેવાડીઓની હારથી તેના મનમાં દિલગીરી થઇ. તેથી તે પ્રતાપની પાછળ પડયો, પણ તે માત્ર પેલા બે પઠાણોને મારવા માટેજ. તેણે પોતાના ભાલા વડે બંને પઠાણોને માર્યા. અને પછીથી પ્રતાપને બૂમ પાડીને બોલાવ્યો, આ વખતે તેમના જીંદગીમાં પહેલીજ વાર બંને ભાઇઓ હેતથી ભેટયા. અહીં આગળ ચૈતક ઉપરથી તંગ છોડી નાંખ્યો કે તે જમીન ઉપર પડયો ને મરણ પામ્યો. તેથી સક્તાએ પોતાનો "અંકારો" નામનો ઘોડો પ્રતાપને આપ્યો, તે ઉપર પ્રતાપ સવાર થયો. ચૈતક મરી ગયો ત્યાં આગળ કરેલો ચોતરો આજે પણ ઝારોલા પાસે છે. [1]આ

---

૧ ટાડ રાજ્યસ્થાન.

સઘળો દેખાવ ઉદેપુરના અર્ધોઅર્ધ ઘરોમાં ચીતરેલો આજ પણ જોવામાં આવે છે. સક્તાની સ્વદેશપ્રીતિ પણ વખાણવા યોગ્ય કહેવાય. સ્વદેશપ્રીતિ માટે વેરભાવ છોડી દેવો. એ ગુણ પ્રશંસનિય છે. એ ગુણની ખામીથીજ પૃથુરાજ સામે શાહબુદ્દીન જીતી શક્યો. તે વખતે જો સઘળા રજપૂતો સ્વદેશરક્ષણ માટે વેરભાવ ભૂલી ગયા હોત તો હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થાતજ નહિ. પણ હાય ! વેરભાવ ને કુસંપેજ હિંદનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે.

પ્રતાપ ને સક્તા વચ્ચેની મુલાકાત ટુંકી હતી. હસમુખો સક્તો સલીમના લશ્કર તરફ પાછા જતી વખતે પ્રતાપની મશ્કરી કર્યા વગર ન રહ્યો. તેણે કહ્યું કે "કેમ ભાઇ માણસ જીવ લેઇને નાસતો હોય ત્યારે તેને કેવું લાગતું હશે ? !" તેણે પ્રતાપને કહ્યું કે "ભાઈ લાગ આવશે કે હું તને પાછો આવી મળ્યા વગર નહિ રહું." એમ કહી તે સલીમ પાસે પાછો આવ્યો. સક્તાને સલીમે હકીકત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે "પ્રતાપે બંને પઠાણોને મારી નાંખ્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા ઘોડાને પણ મારી નાંખ્યો. તેથી હું પેલા પઠાણના ખોરાસાની ઘોડા ઉપર પાછો આવ્યો છું." પણ આ વાત સલીમના માનવામાં આવી નહિ. તેથી સલીમે સકતાને કહ્યું કે "જો તું સાચેસાચું કહી દેશે તો તારો જે ગુનોહ હશે તે માફ કરીશ." ત્યારે સકતાએ કહ્યું કે "મેવાડના રાજ્યનું જોખમ મારા ભાઈ ઉપર છે. તેને જ્યારે જોખમમાં આવેલો દીઠો ત્યારે મારાથી તેનો બચાવ કર્યા વગર રહેવાયું નહિ." આ સાંભળી સલીમે પોતાનો બોલ પાળ્યો, પણ તેને પોતાને ત્યાંથી રજા આપી. તેથી તે પોતાના ભાઈ પાસે જવાને નીકળ્યો. પણ પોતાના ભાઇને મળતાં કોઇ યોગ્ય નજરાણો કરવો, એ વિચારથી એણે ભૈનસ્રોર ઉપર છાપો મારી જીતી લીધું. અને ઉદેપુર આગળ પ્રતાપને આવી મળ્યો. પ્રતાપે તેને ભૈનસ્રોરની જાગીર આપી. એ સકતાના વંશજો સક્તાવત કહેવાય છે. એ સક્તાવ-

તોની રાજધાની ઘણી મુદ્દત સુધી ભૈનસોરમાં રહી. જે બે મોગલ સરદારોને સક્તાએ માર્યા હતા તે બે ખોરાસાની ને મુલતાની હતા; માટે સક્તાની ને તે જગાની યાદગીરી સારૂ એ જગાને ત્યારથી તે આજસુધી "ખોરાસાની મુલતાની હદ" કહે છે.

સંવત ૧૬૩૨ ના શ્રાવણ શુદ ૭ નો દિવસ મેવાડના ઇતિહાસમાં યાદ રહેવા જોગ થયો. તે દિવસે મેવાડીઓના શરા લોથી હલદીઘાટ છંટાઈ ગયો. રાણાના નજીકના સગાઓમાંના પાંચસેં જોદ્ધાઓ તે દિવસે મરાયા. ગ્વાલિયરના પદચ્યુત રાજા રામસિંગે અને તેના કુંવર ખંડેરાવે તેના ૩૫૦ તુવાર યોદ્ધાઓ સાથે રણસંગ્રામમાં પડીને રાણાની મેમાનદારીનો બદલો વાળ્યો. બાબરે તેમને ગ્વાલિયરમાંથી કહાડી મૂકયા પછી તેઓએ મેવાડમાં રાણાનો આશરો લીધો હતો. તેમના ગુજરાનને માટે દરરોજ આઠસેં રૂપિઆ આપવા માટે રાણાજીએ હુકમ કર્યો હતો. રાજ્યભક્ત ઝાલા રાજા માનસિંગ પોતાના દોઢસો જોદ્ધાઓ સાથે મરાયો. અને મેવાડના દરેક ઘરમાં ઘર ચલાવનારના મોતથી શોક નિવાસ કર્યો.

એ રીતે જીત પામી ફૂલાતો સલીમ ડુંગરી મૂલક છોડી અજમેર ગયો. વર્ષાઋતુ બેઠાથી લડાઇનું કામ અટકી પડયું, તેથી થોડા મહિના પ્રતાપને વિસામો મળ્યો. વર્ષાઋતુ ખૂલ્યા પછી પાછા દુશ્મનો લડવાને આવ્યા. તેમની સાથે પ્રતાપે સંવત ૧૬૩૩ ના માહા શુદ સાતમને દિવસે લઢાઇ કરી પણ તેમાં એ પ્રતાપ હાર્યો; તેથી કોમલમેરમાં જઇ ભરાયો; ત્યાં તેને શાબાજખાન કોકાએ ઘેરી લીધો. કોમલમેરનો એણે બહાદુરીથી લાંબી મુદ્દત સુધી બચાવ કર્યો, પણ છેવટે જે કૂવાના પાણી ઉપર તેમનો આધાર હતો તે કૂવાનું પાણી જીવડા પડી બગડયું, આબુનો દેવરાજા જે આ વખતે અકબરના પક્ષમાં હતો, તેણે દગાથી આ પાણી બગાડયું એમ કહેવાય છે. પ્રતાપ કોમલમેરથી કેઓન્ડનાઃ કિલ્લામાં

ભરાયો, ને સાનીગડા જાતનો સરદાર ભાણ કોમલમેરનો બચાવ કરવા રહ્યો, તેણે છેવટની ઘડી લગી બચાવ કર્યો, પણ આખરે તે મરાયો. આ જગાએ મેવાડનો રાજ્યબારોટ પોતે કવિતા ગાઇને અને પોતાનો દાખલો આપીને લશ્કરને ઉશ્કેરતો હતો તે મરાયો. નિર્દય પાદશાહની સામે છેવટ સુધી લઢવાના જુસ્સાની ને પ્રતાપનાં પરાક્રમોની સ્તુતિ વિષેની એની કવિતા હજુ પણ દરેક જાણ મેવાડમાં ગાય છે. રાજ્યબારોટ મરાયાથી તેની સાથે કાવ્યશક્તિ નાશ પામી નહિ. કેમકે રાણાઓ ને સરદારો, ભાટ ને ચારણ, નાના ને મોટા બહાદુર રજપૂતોને શૂર ચઢે એવા જુસ્સાવાળી કવિતા સ્વદેશાભિમાની પ્રતાપના ગુણ ગાવાને નવી બનાવી ગાવા લાગ્યા, અને પ્રજાના આ જુસ્સાથી પ્રતાપ અને તેના માણસો યુદ્ધ કરવામાં ઝંપલાવા લાગ્યા.

કોમલમેર લીધા પછી માનસિંગે ધરમતિ ને ગગુંદાના કિલ્લાને ઘેરી લીધા. મોહોબતખાંએ ઉદેપુર જીતી લીધું, અને પ્રતાપના સગામાંના એક જણે[1] ઓગુણાપાનોરાના રહેવાસીઓ પ્રતાપને સામાન પૂરો પાડતા હતા, તે અટકાવ્યો તથા ફરીદખાન ચપન[2] આ પ્રમાણે ચારે બાજુએ પ્રતાપ ઘેરાઇ ગયો, સંતાઈ રહેવાની છાનામાં છાની જગાએથી પણ એક ખીણથી બીજી ખીણ ભણી એમ નસાડવા માંડયો એટલે પ્રતાપને જીતવાની કાંઇ આશા રહી નહિ, એટલું છતાં પણ જયારે એના દુશ્મનો એને ધડકતી છાતીએ કોઈ છૂપાઈ રહેવાની જગોએ ભરાઈ રહેલો ધારતા હતા,

---

૧ મેવાડની વંશાવળીમાં અમીદાસ લખ્યો છે.

૨. મેવાડના નૈરુત્ય ખૂણામાં પહાડી મૂલકને ચપન કહે છે. એમાં આશરે ૩૫૦ ગામડાં હતાં ને તેમાં મુખ્યત્વે ભીલ લોકો રહેતા હતા. કેઓન્ડ પણ એ ચપનના પહાડી મુલકમાં મધ્ય ભાગે હતું. ઉપર હુમલો કરીને દક્ષિણ દિશા તરફથી કેઓન્ડ જઈ પહોંચ્યો.

ત્યારે તે પોતાની છૂપી સંજ્ઞાઓવડે પોતાના માણુસો એકઠાં કરીને અણુચિંત્યો દુશ્મનો અસાવધ હોય ત્યારે ધસારો કરતો. ફરીદ ધારતો હતો કે પ્રતાપ હવે મારા હાથમાં કેદ પકડાઈ જવાનો; પણ એવામાં પ્રતાપે એકવાર યુક્તિથી એને એક ખીણુમાં આંતરી લીધો. તે વખતે તેની પાસે માત્ર એકજ માણુસ રહ્યું હતું. પણ ઉદાર પ્રતાપે તેને નહિ મારતાં તેનાં હથીઆર મૂકાવી જવા દીધો. વાહવાહ !! પડતીમાં પણ મોટું મન રાખનાર પ્રતાપ તારાં કેટલાં વખાણુ કરવાં !!! મોગલો આવી જાતની લઢાઇમાં માહિતગાર નહિ હોવાથી કોઇ કોઇ વારજ દુશ્મનો હડીએ ચડે એવા શત્રુઓ સાથે લઢવાને કંટાળી ગયા. આગળ જતાં મરાઠાઓએ પણ એમને એજ રીતે થકવ્યા હતા. એવામાં વર્ષાઋતુ બેઠી, નદીનાળાં ભરાઈ ગયાં, ભરાઇ રહેલાં પહાડી ઝરણાંને લીધે હવા ઝેરી થઇ ગઇ, તેથી તેઓ પાછા પોતાની છાવણીમાં ગયા. એ રીતે વર્ષાઋતુ પ્રતાપને થોડો થોડો વિસામો આપતી.

આ પ્રમાણે વર્ષપર વર્ષ જવા લાગ્યાં, પણ દરવરસે પ્રતાપનાં સાધનો ઘટતાં ગયાં અને આપદાઓ વધતી ગઇ. સૌથી વધારે ચિંતા એને એના કુટુંબની હતી, કે તે રખેને દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઇ જાય, અને ઘણીવાર તેઓ અણીપર ઘીક વખતે બચી જતાં. એકવાર તેઓને પકડાઇ જતાં કાવાના વિશ્વાસુ ભીલોએ બચાવ્યાં. તેમણે નાની નાની ડાળીઓની ગૂંથેલી ટોપલીઓમાં ઘાલીને તેમને જાવડાની કલાઇની ખીણોમાં સંતાડયાં. અને ત્યાં તેમને તેઓએ ખાવાપીવાનું આણી આપ્યું ને સાચવ્યાં જાવડા ને કેઓનડમાં વાઘ વરૂથી બચાંવ કરવા સારૂ રાણાના કુંવરોને ટોપલીઓમાં સુવાડી ઝાડની ડાળીઓએ લટકાવતા ને હિંચોળતા, કેમકે રાજકુંવરોને માટે તે વખતે એજ [1]પારણાં હતાં. એ ડાળી ને પારણું આજલગી સાચવી રાખ્યાં છે. એવાં એવાં

---

૧ ટોડ રાજસ્થાન.

અસહ્ય દુઃખોના દરિયા વચ્ચે પણ પ્રતાપની ધીરજ તેવીને તેવીજ હતી. અકબરે પ્રતાપના સમાચાર લાવવાને મોકલેલા જાસુસે અકબરને ખબર આપી કે પ્રતાપ અને તેના સરદારોને થોડું ને જંગલમાં ફળફળાદીનું ખાવાનું મળે છે, તોપણ રાજશાહી રીતે, અને સલાહશાંતિના દહાડાની માફક સંતોષથી જમે છે. પ્રતાપના નહિ નમે એવા મહાન મનની વાત સાંભળી અકબર ગદગદિત થયો અને રાજ્યસ્થાનના સઘળા રાજાઓને પ્રતાપના ગુણ શીખવાને ફરમાવ્યું. એટલુંજ નહિ પણ અકબરના લશ્કરમાં જે જે માણસો આવ્યા હતા તેઓ પણ પ્રતાપની વાત સાંભળી સાબાશીના પોકાર મારવા લાગ્યા. વળી દિલ્હીના સુબાઓમાંના પહેલા સુબા ખાનખાનાને પ્રતાપનાં પરાક્રમ અને આગ્રહના વખાણની કવિતા મેવાડી ભાષામાં કરેલી, તે મેવાડની વંશાવળીમાં સાચવી રાખી છે. તેમાં ખાનખાનાન લખે છે કે—" આ દુનિયામાં સઘળું નાશવંત છે, જમીન ને દોલત સઘળું જતું રહેશે, પણ મહાન પુરૂષના સદ્‌ગુણો હંમેશ લગી રહેશે. પટ્ટા (પ્રતાપ) એ જમીન ને દોલત સઘળું તજી દીધું, પણ કોઇને કોઇવાર માથું નીચું નમાવ્યું નહિ. હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓમાં માત્ર એણે એકલાએજ રજપૂતોની લાજ રાખી. " ધન્ય છે પ્રતાપ તને, કે તારા સદ્‌ગુણો ને જુસ્સાનું માન તારા દુશ્મને તારીજ ભાષામાં કાવ્ય કરી તને આપ્યું ને તારી કીર્તિ અમર કરી.

પણ કેટલીકવાર એવો વખત આવે છે કે જીંદગીથી પણ વધારે વહાલાની જરૂરીઆત જોઇને માણસ વધારે ઝનુની થઇ જાય છે. પ્રતાપની રાણી ખડકોમાં કે ગુફાઓમાં સંતાડયા છતાં સલામત નહિ હતી. એનાં નાનાં બાળક જે સઘળાં રાજશોખને યોગ્ય હતાં, તે ખોરાક વગર ટળવળતાં હતાં. કેમકે મરણીઆ મોગલો એટલી દ્રઢતાથી એમની પાછળ પડયા કે પાંચવાર તૈયાર થએલી રસોઇ વખત નહિ મળવાથી ખાધા વિના તેમને નાશી

જવું પડ્યું. એક વખત એની રાણી અને એના કુંવરની સ્ત્રીએ મોલ (એક જાતનું મેવાડમાં ઘાસ થાય છે) તે દળીને તેના લોટના રોટલા કર્યા અને દરેકને અકેક અર્ધો હમણાં ખાવાને અને અર્ધો બીજી વાર ખાવાને માટે આપ્યો. એ વખતે પ્રતાપ પોતાના કમનસીબ ઉપર એક ખૂણું બેઠા બેઠા વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એના દીકરીએ ચીસ પાડી તે સાંભળી એ ઉભો થયો. એ દીકરીએ પોતાનો અર્ધો રોટલો રાખી મૂક્યો હતો, તે એક રાની બિલાડી લેઇ ગઈ તેથી ભૂખની મારી એ બુમેબુમ પાડવા લાગી. અત્યાર સુધી પ્રતાપનું હૈયું દ્રઢ હતું. એનાં છોકરાંને અને સગાંવહાલાંને રણસંગ્રામમાં મરતા જોયાં હતાં, તોપણ તે બાબત એને કાંઇ લાગ્યું નહિ હતું. કેમકે રજપૂત તેજ માટે જન્મે છે. પણ ખોરાકને સારૂં એનાં છોકરાંને રડતાં જોઇ એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એણે આવી સ્થિતિમાં આવી રીતે મત્ત નામનું રાજ નામ ધારણ કરવું ધિઃક્કારી કહાડ્યું. અને પોતાનાં દુઃખ ઓછાં કરવા માટે અકબરને તાબે થવું એ ઠીક. એવો એ વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ આ વિચારની વાત અકબરના છૂપા જાસૂસોથી અકબરને માલમ પડી. એક દિવસ એ છૂપા જાસૂસે સલીમને જઇને જાહેર કર્યું કે પ્રતાપસિંહ એટલો દુઃખી હાલતમાં આવી ગયો છે કે એણે આપને તાબે થવાનો વિચાર કર્યો છે. આ ખબર સાંભળીને સલીમ અત્યંત ખુશી થયો. તેણે એ વાત અકબરને લખી મોકલી. એ કાગળ વાંચતાં અકબર પણ ખુશી થયો. તેણે આખા શહેરમાં ખુશાલીમાં દિવસ ગુજારવાનો હુકમ કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાંજ વિકાનેરનો પૃથુરાજ તેની પાસે આવ્યો ત્યારે અકબરે તેને પણ સલીમનો કાગળ વંચાવ્યો મારવાડના રાજ્યમાંથી વિકાનેરનું રાજ્ય થોડી મુદ્દત થયાં જુદું પડ્યું હતું. ત્યાંના રાજાનો ભાઈ આ પૃથુરાજ હતો. વિકાનેરનું રાજ્ય સપાટ પ્રદેશમાં

આવ્યાથી તેઓ મારવાડના રાજા માલદેવની માફક દિલ્લીના પાદશાહની સામા થઈ શક્યા નહોતા, ને તેથી તેમને પણ બીજા રાજાઓની માફક અકબરને તાબે થવાની ફરજ પડી હતી. પૃથુરાજ ઘણો બહાદુરને સ્વદેશાભિમાની સરદાર હતો. તેમ તે પંડે કવિ હતો. પોતાના દેશનું કામ હોય તો પોતાની કવિતાવડે તથા પોતાની તરવાર વડે કામ લાગે તેવો એ હતો. એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યસ્થાનના કવિઓની સભામાં આ રાઠોડ રાજ્ય કવિને પ્રમુખ તરીકે ઠરાવ્યો હતો. એ પૃથુરાજ પ્રતાપના નામને પણ પુજતો હતો. તેને અકબરે આ સમાચાર કહ્યાથી તેનું અંતઃકરણ બહુ દાઝયું. તેણે જુસ્સામાં અકબરને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દીધું કે પ્રતાપની કીર્ત્તિની અદેખાઇ કરનારા કોઇ દુશ્મને આ દગો કરેલો છે. હું એને સારી પેઠે ઓળખું છું. તમારી આખી પાદશાહતને માટે પણ એ તમારે તાબે થાય એવો નથી. માટે જો આપ રજા આપો તો હું મારા માણસ સાથે લખી મોકલી પ્રતાપને પૂછાવું. અકબરે તેમ કરવાની પરવાનગી આપી. એ કાગળ લખવાની દેખીતી મતલબ ખરી વાત શી છે તે જાણવાની હતી, પણ તેના અંતઃકરણની મતલબ તો અકબરે કહેલી વાત સાચી હોય તો તેને તાબે થતો અટકાવવાની હતી. એ મતલબથી અકબરની પરવાનગી લેઈ તેણે કવિતાની અંદર એક કાગળ લખી પોતાના ખાસ માણસ સાથે પ્રતાપ ઉપર મોકલ્યો. એ કવિતા હજુ પણ વખણાય છે. એ કવિતાનો તરજુમો આ નીચે આપ્યો છે. પણ મારે કહેવું જોઇએ કે તે કવિતામાં જે જુસ્સો છે તે જુસ્સો નીચેની કવિતામાં લાવી શકાયો નથી. મારો વિચાર એ અસલ કવિતા મેળવીને મૂકવાનો હતો, પણ ઘણો પ્રયત્ન કરતાં પણ એ કવિતા નહિ મળી શકવાથી ટાડ સાહેબે એ કવિતાનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરેલો છે, તે અંગ્રેજી ઉપરથી તરજુમો કરી નીચેની કવિતા બનાવીને મૂકવાની જરૂર પડી છે.

લાવણી.

ધન્ય ધન્ય પરતાપ તૂજને, ધન્ય ધન્ય માતા તારી,
ક્ષત્રીવટ તેં ખરી સાચવી, જતી આબરૂ ઉગારી;
ખોઈ પરાક્રમ રોઇ રહ્યા સૌ, ક્ષત્રી ક્ષત્રીવટ ખોતે,
ક્ષત્રાણીની લાજ લૂંટાતી, જુએ બાયલા બનિ પોતે. ૧
બજાર બન્યું રજપૂતો કેરૂં, દલાલિ દિલ્લીપત કરતો,
સસ્તુ સસ્તુ સહુ ખરીદ્યું, શૂર ક્ષત્રિ કેરૂં હરતો;
સંગ કુલજ શૂર પ્રતાપ વિના, સહુ ક્ષત્રિ સસ્તા લીધા,
પ્રતાપની ખરીદી કરતાં તો, સહુ મુસલ્લા બહુ બીધા, ૨
ચાર દિવસનું ચાંદરણું આ, મટિ અંધારૂં ઘબ વળશે,
એ અજવાળે ખરા ક્ષત્રી તે, સુકીર્ત્તિ સહુ સ્થળમાં રળશે;
પરાક્રમો કરિ કીર્ત્તિ રળે તે, કીર્ત્તિ અમર તેને કરશે,
નામબોળં ને નઠોર નીકળે, તે નકિ નર્ક વિશે ઠરશે. ૩

રજપૂતોને વા’લી આબરૂ, વેચિ આબરૂ હીન થયા,
અરે હાય ! તે બજારમાં શું, ચિતોડગઢ વેચવા ગયા;
નહી નહી એ કદી બને નહિ, ચિતોડ વેચાયે કદીએ,
જીભ કાપવી પડે મૂખથી, જો કદી એહ વચન વદીએ. ૪
સિસોદીઆ સૌ કપાવિ નાંખ્યા, ધન દોલત ખરચી સઘળી,
દેશ બાગ ઉજડ કરી નાંખી, પ્રતાપ પણ તેં કીર્ત્તિ રળી;
ક્ષત્રીવટ તેં ખરૂં સાચવ્યું, સઘળાએ વેચી દીધું,
ખરો નામ મહિમા તેં રાખ્યો, અમર નામ તેં તો કીધું. ૫
અકબર દલાલ પાસે સરવે, લાજ ક્ષત્રિ કેરી લજવી;
અહો સંગ તારા પૌત્રે તો, સુકીર્ત્તિ સૌ સ્થળમાં ગજવી;
ખરો મર્દ તું પ્રતાપ નીવડ્યો, ખરા ખબર ખાંડે ખપવ્યા,
ખરા સિસોદી સામદ સઘળા, ખરા મુસલ્લાને થકવ્યા, ૬
સહુ ક્ષત્રિનો દલાલ અકબર, નથી અમર આ દુનિઆમાં,
પાપ કુંભ ભરપૂર થસે ત્યાં, કાળ ઝડપશે જોતામાં;

ક્ષત્રિ વિનાના ઉજડ ક્ષેત્રમાં, ક્ષત્રી બિજ બોવા માટે,
સહુ ખોળશે ખરૂં ક્ષત્રિ બિજ, પસ્તાતા વાટે ઘાટે. ૭
કોઇ સ્થળે જડશે પણ ક્યાંથી, પ્રતાપસિંગ તારા પાખી,
વિલે મુખે તારી ગમ વળશે, લાજ ક્ષત્રિની તેં રાખી;
તે માટે નાના મોટા સૌ, આશા તુજ ઉપર રાખે,
ખરૂં ક્ષત્રિ બીજ તું સાચવશે, એમ મુખેથી સૌ ભાખે. ૮
તું થકિ ક્ષત્રી શુદ્ધ નીપજશે, પ્રકાશશે ફરિ રાજ્યસ્થળે,
આર્યજનોની આશા પ્રતાપ, તુંજ વિન બીજે ક્યાંથી ફળે;
અરે તજાએ કેમ તેમને, જે ક્ષત્રી આવે શરણે,
પ્રતાપ આશા ભંગ કરે કદિ, નહિ નહિ કેમ બને મરણે. ૯

રાઠોડની આ પ્રમાણે કવિતામાં ઉશ્કેરણી વાંચ્યાથી પ્રતાપને જે જુસ્સો ઉપજ્યો તે દશ હજાર માણસની બરાબરી હતો. તેથી તેનું પડી ભાગતું મન ઉશ્કેરાયું અને તે લઢાઈ કરવાને તૈયાર થયો. કેમકે એ કવિતામાં કહ્યું કે સઘળી રજપૂત જાતના લોકની આશા માત્ર તારા ઉપર છે. રજપૂતોની પવિત્રતા માત્ર તેંજ સાચવી છે, ને એ રજપૂતો જ્યારે મુસલમાનોથી છૂટશે ત્યારે તેઓ પવિત્ર થવાને તારીજ પાસે આવશે. આજ સુધી આટલી મહેનતે સાચવેલી એ શુદ્ધ રજપૂતી જ્યારે તું ખોશે. ત્યારે પછી રજપૂતો શુદ્ધ શાથી થવાના ? પતિત રજપૂતોની એ આશા સફળ કરે એવો માત્ર તુંજ છે. આ માન કાંઈ એને ઓછું નહિ હતું.

મુસલમાનો સાથે લઢવાનાં સાધનો ખૂટી પડ્યાં હતાં; પૈસા ને માણસોની ખુવારી ખૂબ થઇ હતી, દેશ ઉજડ થઇ ગયો હતો. વેપાર રોજગાર બંધ પડ્યો હતો, સઘળા લોકો નાશભાગ કરી રહ્યા હતા, એના સગાવહાલા ને મોટા મોટા સરદારો.ને માણસો મરણ પામ્યા હતા, આખો મેવાડ મુસલમાનોએ જીતી લીધો હતો, અને પોતાની આસપાસ સઘળે દુશ્મનો વીંટાઇ વળ્યા હતા, ઘડી

ઘડી તેમના હાથમાં પોતાનાં છૈયાં છોકરાં પકડાઇ જવાની દહેશતમાં આવી પડતો હતો, પોતાને અને પોતાના કુટુંબને ખાવાના પણ સાંસા પડતા હતા; એવી સ્થિતિમાં મેવાડમાં સલામતીથી રહેવાય, અને કોઇવાર કાંઇ પણ સાધન વિના મેવાડને મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડાવાય, એવી કાંઈ પણ નિશાની પ્રતાપને જણાઇ નહિ, ત્યારે તેણે નક્કી કર્યું કે ગમે તેટલું દુઃખ ખમવું ને મરવું, પણ મુસલમાનને તાબે તો થવુંજ નહિ. તેથી એણે ઠરાવ કર્યો કે મેવાડને છેલ્લી સલામ કરી અને લોહીથી છવાયલું ચિતોડ તજીને પોતાના સીસોદીઆને પોતાની સાથે લેઇ જઇ સિંધું નદીના બેટમાં આવેલા સોગડી લોકની રાજ્યધાનીના શહેરમાં વસાવવા અને મેવાડનો કીરમજી ઝુંડો ત્યાં રોપવો. ત્યાં જવાથી પોતાની ને પોતાના હડહડતા દુશ્મનોના વચ્ચે સિંધનું રણ આવ્યાથી એ જગા નિર્ભય હતી. તેથી ત્યાં જવાને માટે પોતાનું કુટુંબ તથા જેઓ પોતાની સાથે આવા સંકટના વખતમાં પણ વળગી રહેલા હતા અને આબરૂ ખોઇને દેશમાં રહેવા કરતાં આબરૂ સાચવવા માટે દેશ તજવાને વધારે પસંદ કરતા હતા, તેવા આગ્રહી સીસોદીઆની ટોળી લઇ તે અરવલીનો ઘાટ ઉતર્યો; અને સિંધના રણની હદ ઉપર આવી પહોંચ્યો, પણ તેવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી પ્રતાપને પોતાનો ઠરાવ બદલવાની જરૂર પડી; તથા જેથી આજે પણ તેના વંશજો મેવાડમાં રાજ્ય કરે છે. મેવાડના ઇતિહાસમાં જેમ મુકાબલો ન થાય એવી સખત રાજ્યનીતિની નોંધ છે, તેમ તેમાં અનુપમ રાજ્યભક્તિના દાખલા પણ ઓછા નથી. રજપૂતો કે એ રજપૂતો જેની કૂખમાં જન્મ્યા તે રજપૂતાણીઓ તો રાજ્યભક્તિ સ્વામીભક્તિ, દેશભક્તિ ને સ્વાત્માર્પણનાં કે સ્વદેશાભિમાનમાં કામો કરે, પણ વાણીઆ જેવી ધનલોભી જાત ધનલોભ મૂકીને રાજ્યભક્તિ કે સ્વામીધર્મ બજાવે એ આશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે. ગૂજરાતીઓને એ નવાઇનું છે. પણ

એ મેવાડની ભૂમીનાજ પ્રતાપ છે. મેવાડની પવિત્ર ભૂમીજ જાણે પોતાની પવિત્રતા સાચવવાને રજપૂતો, રજપૂતાણીઓ, ભીલો, ભીલડીઓ ને વાણીઆ સર્વેને ઉશ્કેરતી હોયની ! એમ જણાય છે.

વખાનો માર્યો પ્રતાપ પોતાના માણસો લેઇ મેવાડ તજીને નીકળ્યો એ સમાચાર એના જૂના કારભારી ભામાશાહને મળ્યા. પોતાનો રાજા દુઃખી હાલતમાં કાંઇપણ સાધન કે ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે દેશ તજીને જાય છે, તો આપણે તેના કારભારી શા કામના? બળ્યા આપણા પૈસા. અને બળ્યું આપણું જીવતર. જેનાવડે આટલું આટલું કમાયા ને સુખ ભોગવીએ છીએ, તેજ દુઃખી હાલતમાં દેશ તજે છે, ને આપણે તેના પૈસાવડે સુખ ભોગવવું ! બળ્યું એ સુખ ને બળ્યા એ પૈસા. આવી અણીની વખતે હું એને કામ નહિ આવું ત્યારે મારૂં જીવતર શા કામનું ? રાજાને દુઃખમાં રીબાતો રહેવા દેઇ હું સુખ ભોગવીશ ? ના, ના એ કદી બનવાનું નથી. મારાથી જે થાય તે મદદ મારા રાજાને મારે કરવીજ જોઇએ. એમ વિચારી એકદમ ઉઠી ઘોડેસ્વાર થઇ રાજાને ખોળતો તે સીંધના રણની હદ ઉપર પ્રતાપસિંહને આવી મળ્યો. પોતાના રાજાને આ પ્રમાણે નિરાશ થતો જોઈ ભામાશાહ પ્રતાપને ભેટી પડચો ને બોલ્યો મહારાજ; આપ ક્યાં પધારો છો ? શા માટે પધારો છો ? પ્રતાપ કહે કે કામદાર, મેવાડમાં રહેવામાં હવે કાંઈ માલ રહ્યો નથી, ત્યાં રહે આબરૂ સચવાય તેમ નથી. પાસે નથી માણસ કે નથી પૈસો. સગાંવહાલાં ને મદદ કરનારા પણ મરી ગયા. મેવાડ પાછું મેળવવાનાં સાધને નથી અને આશાએ નથી. માટે માત્ર આબરૂ સાચવવાને મેવાડ તજી કોઇ સલામત જગાએ રહેવાને આ તરફ આવ્યો છું. આખી પૃથ્વી આપણી છે. જ્યાં જોગ આવશે ત્યાં જઇને રહીશું. આવાં વચન સાંભળી ભામાશાહ ગળગળો થઇ ગયો. તે પ્રતાપને પગે પડયો ને બોલ્યો અન્નદાતા, તમે આ દેહના માલીક છો. તમારૂં અન્ન

ખાધું છે ને તમારૂંજ ખાઉંછું, મારી પાસે જે કાંઇ છે તે આપનુંજ છે. આ દેહના ચામડાનાં તમારે માટે ખાસડાં સીવડાવું તોપણ તે થોડું છે. લાચાર છું કે આ વૃદ્ધ અવયવોમાં હવે કાંઇ તાકાદ રહી નથી. નહિ તો વાણીઓ છતાં પણ આપનું ખાધેલું અન્નપાણી, રે મારી મેવાડ માતા, મને હજાર હાથ જેટલું બળ આપત. મહારાજા સાહેબ, હવે હું કોઇ રીતે આપને મદદ કરી શકું તેમ નથી, પણ મારી પાસે થોડો ઘણો પૈસો છે. તે માલિક સાહેબ આપનોજ છે. એ પૈસાવડે આપથી મેવાડમાતાનું જેટલું થાય તેટલું રક્ષણ કરો. પ્રભુ કરશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે, માટે આપ પાછા પધારો. મારી સઘળી દોલત મેવાડની ને આપનીજ છે. અને તે મેવાડના ને આપનાજ કામમાં આવશે. તેથી પણ હું કૃતાર્થ થઇશ. આ પ્રમાણે ભામાશાહના આગ્રહથી જાણે મેવાડમાતાએજ તેને મોકલ્યો હોય એમ માની તે તેની સાથે પાછો વળ્યો. ભામાશાહે પોતાની સઘળી દોલત પ્રતાપસિંહની આગળ ભેટ કરી. એવું કહેવાય છે એ દોલત પચીસ હજાર માણસને બાર વરસ પહોંચે એટલી હતી ! ! કેવી રાજ્યભક્તિ ને સ્વદેશપ્રીતિ. એવો કોઇપણ વજીર આખા ભરતખંડમાં આજે છે કે જે પોતાના રાજાના દુઃખમાં ભાગ લે, તેને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી થાય ને જરૂરને પ્રસંગે સારી સલાહ આપે ? જે રાજાના પ્રતાપથી પૈસા કમાય છે તે રાજાના દુઃખમાં ભાગ લેનાર, તેને પૈસા આપનાર, ને મદદ કરનાર તો રહ્યા, પણ પોતાના રાજાને કુમાર્ગે ચઢતો અટકાવવાને સારી સલાહ આપનારજ કેટલા છે ? એ પ્રતાપ પણ ગયા. ને એ ભામાશાહ પણ ગયા. પરંતુ તેમને સોમે હિસ્સે ગુણ ધરાવનારાજ આજે કેટલા છે ? અરે ઇશ્વર અમારા ઉપર તારી એટલી બધી કેમ કરડી નજર ? અમે તારો શો અપરાધ કર્યો છે ? અમારા ઉપર ક્ષમા કરી અમારા અપરાધ માફ કર, અને આ દેશમાં પ્રતાપસિંહ

જેવા રાજા ને ભામાશાહ જેવા વજીર ઉત્પન્ન કર. મેવાડને મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડવનાર ભામાશાહ હતો. અને એ નામ મેવાડના ઇતિહાસમાં મશહુર છે. વાણીઆ જેવી લોભી જાતના ભામાશાહે આ પ્રમાણે અનુપમ રાજ્યભક્તિનો દાખલો આપ્યો છે, તે હાલના વણિકોને ખસૂસ શીખવા યોગ્ય છે. ભામાશાહના પૈસા આવ્યાશી તથા પૃથુરાજના કાવ્યમાં આપેલો જુસ્સો યાદ કરીને પ્રતાપ ફરીને મેવાડ જીતવા આવ્યો. તેની પાસે પૈસા આવ્યા એટલે લઢવૈયા માણસોની કોઈ ખોટ રહી નહિ. થોડીવારમાં એની અજીત સીસોદીઆની ટોળીમાં લશ્કરની પૂરતી ભરતી થઈ. તેમને લેઇને આ બહાદૂર વીર મેવાડને છોડવવાને આવ્યો. જે વખતે દુશ્મનો ધારતા હતા કે પ્રતાપ સિંધના રણ તરફ થઇને પેલીમેર નાસી ગયો છે. તેવામાં તેણે પોતાના મેવાડી લોકોની ટોળીઓ એકઠી કરી શાહબાજખાનની દેવર ગામમાં છાવણી હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેના લશ્કરના તૂકડે તૂકડા કરી નાંખ્યા. બાકીના નાઠા તેમની પાછળ પ્રતાપ આમેત સુધી પડ્યો, ને આમેતના કિલ્લેદારોને પણ કાપી નાંખ્યા. દુશ્મનો આ ભયમાંથી જાગૃત થાય તે પહેલાં તો પ્રતાપે કોમલમેરપર હલ્લો કર્યો ને તે ગઢ પણ જીત્યો. ત્યાંના કિલ્લેદાર અબદુલ્લાખાનને અને તેના લશ્કરને પણ કાપી નાંખ્યું. એ રીતે ૩૨ કીલ્લા અણચિંત્યા હુમલા કરીને થોડી મુદતમાં જીતી લીધા ને મુસલમાન લશ્કરનો ઘાણ કહાડ્યો. મેવાડના ઇતિહાસમાં કહે છે કે આ ટાણે પ્રતાપે મેવાડને ઉજડ કર્યો. તથા સપાટ પ્રદેશમાં જે મળ્યું તેનો ભોગ તરવાર દેવીને આપ્યો. સન ૧૫૮૬ ની માત્ર એકજ સાલમાં એણે ચિતોડ, અજમેર અને માંડલગઢ વિનાનો પોતાનો સઘળો મૂલક જીતી લીધો. પછી પોતાના ઉપર અંબરના રાજા માનસિંગે જે જીત મેળવી હતી. તેનો બદલો વાળવાને તેણે અં-

બરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરીને એના રાજ્યનું વેપારનું મુખ્ય સ્થળ માલપૂરા લૂટી લીધું.

તે પછી પ્રતાપે ઉદેપુર પણ જીતી લીધું. પ્રતાપના પરાક્રમ ને ધૈર્ય ઉપર અકબર અને તેનો સરદાર ખાનખાનાન ફીદા ફીદા થઈ ગયા હતા તેથી, તથા અકબરને આશ્રયે ગએલા રજપૂત રાજાઓ પણ પ્રતાપના પરાક્રમ, સાહસ, ને ધૈર્યથી મોહિત થઇ તેમને પોતાનાં કૃત્યોની શરમ આવ્યાથી તેઓ પ્રતાપ તરફ નરમાશ બતાવતા હતા તેથી તથા અકબરને બંગાળા ને કાશ્મીરની લડાઈમાં રોકાવું પડવાથી, પ્રતાપસિંહને મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા પછી નિરાંત વળી.

એ રીતે દુશ્મનો તરફથી નીરાંત વળી ને એણે ખોએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તોપણ એનું ચંચળ મન કાંઇ સ્થિર રહ્યું નહિ. તેથી એનું શરીર ઘસાઇ ગયું ને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ ને ભરજુવાનીમાં મરણ પામ્યો. એ રીતે જેણે એકવાર પોતાનું રાજ્ય પોતાની નિર્બળતાથી નહિ, પણ શત્રુના અજીત બળથી અને લઢવાનાં પોતાનાં સાધનો ખુટી પડ્યાથી ગુમાવેલું તે, ફરીને પાછાં લઢાઈનાં સાધનો મળ્યાથી પોતાના પરાક્રમ, ધૈર્ય ને આગ્રહથી રાજ્ય મેળવી તે પોતાનીજ જન્મભૂમિમાં મરણ પામ્યો. પણ મરતી વખતે કાર્થાજીનિયનની પેઠે એ સ્વદેશાભિમાની ને વીર પુરૂષે પણ પોતાના સરદારોને અને દીકરાને પોતાના દેશના દુશ્મનો સામેની લઢાઈ બંધ નહિ પાડવાના સોગન ખવડાવ્યા ત્યારે એ મહાત્માનો જીવ શાંતિમાં ગયો. કાર્થાજીનિયન સરદાર હેમીલ્કરે મરતી વખતે તેના દીકરા હાનીબાલને સોગન આપ્યા હતા કે તેના દેશના દુશ્મન રોમન લોકો સાથે મરતાં સુધી દુશ્મનાવટ છોડવી નહિ. હાનીબાલે તે સોગન છેવટ સુધી પાળ્યા હતા. હેમીલ્કરને હાનીબાલે જેવી હિંમતથી ખાતરી આપી હતી તેવી ખાતરી પ્રતાપને તેનો દીકરો આપશે એવો તેને ભરોંસો નહોતો કેમકે એનો દીકરો અ-

મરસિંગ વગર કીર્તિની નિરાંતમાં એણે મેળવેલી કીર્ત્તિ ગુમાવી દેશે, એવાં એનાં ચિન્હ જણાયાં હતાં. તેથી તેની ફીકરમાં એનો જીવ જતો નહિ હતો. આ વખતનાં જે ચિત્રો ચિત્રેલાં છે, તે બહુ દયા ઉપજવા જોગ છે. પ્રતાપને એક ઝુંપડામાં મરણની પથારીએ પડેલો અને એના વિશ્વાસુ ને સુખ દુઃખના સાથીઓને એની આસપાસ બેઠેલા ચીતર્યા છે. મરતાં પહેલાં મનને માઠું લાગ્યું હોય એવો અવાજ સલુમ્બ્રાને કાને પડવાથી તેણે પ્રતાપને પૂછ્યું કે “ તમારા આત્માને શું દુઃખ છે કે તે શાંતિમાં જતો નથી. પ્રતાપે ધીરે સાદે કહ્યું કે “ મને શાંતિ મળે એવી પ્રતિજ્ઞાની મારે જરૂર છે—તે એકે મારો મેવાડ તુર્કને હાથ જવા દેવો નહિ. ” મરવાની તૈયારી વખતે પોતાનો છોકરો પોતાના જેવો નહિ નીકળે, અને પોતાના સુખની ખાતર પોતે પોતાની બાળપણની સ્થિતિ ભૂલી જશે તથા પોતાના દેશ ઉપર પડતા દુઃખોની દરકાર નહિ રાખે એવો થશે, એવું પોતે શાથી ધારે છે તેનો દાખલો સઘળાની આગળ પ્રતાપે કહી સંભળાવ્યો.

પેશોલા તળાવને કાંઠે પ્રતાપે અને એના સરદારોએ પોતાના દુઃખની વખતમાં વરસાદથી અને તાપથી રક્ષણ થવાને કેટલાંક છાપરાં બાંધ્યાં હતાં, એ ઘરમાંથી પ્રતાપનો કુંવર અમરસિંગ બહાર જતો હતો, તેવામાં તેને ઘર નીચું છે. એ વાત યાદ નહિ રહ્યાથી છાપરામાંનો વાંસ એની પાઘડીમાં ભરાગો અને પાઘડી પડી ગઇ. એ વખતે એના મનને જે માઠું લાગ્યું, તે તેના દેખાવ ઉપરથી પ્રતાપના જોવામાં આવ્યું. ત્યારથી તેના મનમાં ખાતરી થઇ કે સ્વદેશને માટે જે જે મુશીબતો ખમવી જોઇએ તે અમર કદી ખમી શકવાનો નથી. મરતી વખતે તે બોલ્યો કે “ એથી એને રહેવાને માટે સુંદર મોટા મહેલ જોઇશે. પછીથી એને સુખ પામવાની ઇચ્છિા ઉત્પન્ન થશે. તથા તેમ કરતાં મોજશોખ ને વૈભવ ભોગવવાની મરજી થશે, છેવટે મેવાડનું સ્વતંત્ર-

ઘણું જાળવવાને આપણે આજ સુધીમાં જે હજારો સગાવહાલા અને આપણા શરા સીસોદીઆનાં લોહી રેડ્યાં છે, તે સ્વતંત્રતા ખોઇ દેશે. તેમજ મારા વહાલા સરદારો, તમે પણ એનો દાખલો લેઇ એના જેવાજ થશો. તેથીજ મારો આત્મા શાંતિમાં જતો નથી." આ સાંભળી સઘળા સરદારોએ સાથે મળીને બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઇને કહ્યું કે "મેવાડ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી તેઓ રાજ્યમહેલ બાંધવા દેશે નહિ." આ સાંભળી પ્રતાપનું મન શાંત થયું. અને શાંતિમાં એનો મહાત્મા આ દેહથી જુદો પડ્યો. મરણ સમયની પ્રતાપની દીર્ઘદ્રષ્ટિ કેવી સાચી હતી તે અમરસિંગનો ઇતિહાસ કહી આપશે.

એ પ્રમાણે મરતાં સુધી જેના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશસુખ, સ્વદેશસ્વાતંત્ર્ય, સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશોન્નતિ એ નિવાસ કરેલો હતો; એવા પ્રતાપી પ્રતાપની પ્રતાપી જીંદગીનો છેડો આવ્યો. એને દરેક સીસોદીઓ આજે પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી સંભારે છે, અને મેવાડીઓમાં સ્વદેશાભિમાનની હજુ સુધી જે કાંઇ ચિંગારીઓ રહેલી છે, તે નાશ પામશે નહિ ત્યાં સુધી સંભાર્યા કરશે.

એ વખતે મોગલ રાજ્ય આખી દુનિયામાં જોરાવર હતું. તથા [1]ગ્રીસની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાને ઇરાનીઓએ મોકલેલા લશ્કર કરતાં ઘણું બહાદુર હતું. એવા મહા બળવંત રાજ્યની સામા એક નાના રાજયનો પ્રતાપ થોડા લશ્કરવડે સામો થયો ને લડ્યો, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુસલમાનો સામા લઢવાને તેનો જુસ્સો કેટલો ઉશ્કેરાયલો હોવો જોઇયે, તથા એનું

---

૧ ગ્રીસના મોરીઆમાં થએલી લઢાઇઓને પેલોપોનેસસની લઢાઇ કહે છે. આ લઢાઇઓને પ્રખ્યાત કરનાર થ્યુસીડાઇડી થઇ ગયો.

મૂઠીભર લશ્કર કેટલું ઉશ્કેરાયલું હોવું જોઇએ. ગ્રીક લોકોની વિખ્યાતિ વધારનાર થ્યુસીડાઇડીસ અને ઝેનોફોન જેવા મેવાડમાં ઇતિહાસકર્ત્તા હોય, તો પેલોપોનેસસની લઢાઇ કે [1]દશ હજાર ગ્રીકોનું પાછું હઠવું, ઇતિહાસમાં જેટલો આનંદ પમાડે છે, તેના કરતાં મેવાડના પ્રતાપી રાજ્યમાં અતિશય આપદા વચ્ચે પ્રકાશિત થએલાં પ્રતાપી કામો આપણને વધારે આનંદ પમાડત. પાછું ન હઠે એવું પરાક્રમ, કીર્તિને પ્રકાશિત કરે એવી હિંમત, બીજી કોઈ પ્રજામાં ભાગ્યેજ મળે એવી નિમકહલાલી સાથે આગ્રહ, એ ગુણોવડે પ્રતાપ લોભી, અતિ બુદ્ધિવાન, અત્યંત સાધનોવાળા અને ધર્મના જુસ્સાવાળા મુસલમાનો સામો લઢી શક્યો. કેમકે એ સઘળાં નહિ જીતાય એવા દૃઢ મનની આગળ કાંઇ ગણતીમાં નહોતાં. અરવલીના આખા પહાડમાં એવી કોઇ જગા નથી કે જે જગા પ્રતાપે પોતાના પરાક્રમી કામથી પવિત્ર કરી ન હોય. એ પરાક્રમી કામો કોઈવાર પ્રકાશિત જીતનાં અને ઘણીવાર તો પ્રતાપને જેષ આપે એવી હારનાં હતાં. હલદીઘાટ એ મેવાડનું [2]થરમાપીલીનું અને [3]દેવર એ મારાથોનનું મેદાન છે.

દિલ્લીના પૃથુરાજાને અમર કરનાર તેનો કવિ ચંદ હતો. પણ પ્રતાપને અમર કરનાર તેવો કોઈ મોટો કવિ નહોતો. એટલું છતાં પણ પ્રતાપી પ્રતાપની કીર્તિની કાવ્ય મેવાડમાં ને ગુ-

---

૧ દશ હજાર ગ્રીક લોકો ઈરાની રાજાના ભાઈ ડરાયસને મદદ કરવા ગયા હતા, પણ ડરાયસ હાર્યાથી બહુ મુશીબતે એ ગ્રીક લશ્કર પાછું આવી શક્યું હતું. એ હારને પ્રખ્યાત કરનાર તેમનો સરદાર ઝેનોફોન છે.

૨ થરમાપીલી આગળ ગ્રીકોએ ઇરાનીના અસંખ્યાત લશ્કર સામે લઢવામાં કીર્તિવંત હાર ખાધી હતી, અને ૩. મારાથોન આગળ એવાજ જબરા ઈરાનીના લશ્કરને ગ્રીકોએ હરાવ્યું હતું.

જરાતમાં આજે પણ ગવાય છે. એ કવિતામાંના કેટલાક ફકરા આ ઇતિહાસ પૂરો કરતાં પહેલાં મૂકવા જરૂરના છે બહાદૂર રજપૂતોને તથા બહાદૂર કવિઓને પ્રતાપ કેટલો પ્યારો હતો, તે એ ફકરા ઉપરથી વાંચનારને જણાશે. એ કવિતા ચારણી ભાષામાં છે.

દુહા.

જનની જણતો એડા[1] જણ, જેડા[2] રાણ પ્રતાપ
અકબર સુતો ઉદ્રકે,[3] જાણ[4] સીરાણે[5] સાપ
વાઈ[6] રાણ પ્રતાપે, બખતરમાં બરસી[7]
જાણે ઢીમરરી[8] જાળમે, મોં કઢયો મસી.[9]

સોરઠા.

અકબર ઘોર અંધાર, અંજાણ્યા ભૂપત અવર
જાગે જગદાતાર, પોહોરે[10] રાણ પ્રતાપસિંહ.
હે ગોધલા હડાળ[11] આરૂંઝે[12] અકબર કણે
રાણ નઇયો[13] રાહ[14] પ્રાંઝો[15] હાડ પ્રતાપસિંહ
અકબર સમુદ્ર અથાહ[16], વેળે[17] નત છોળો વહે
મેવાડો તણમાંહ[18], પોયણ ફુલ પ્રતાપસિંહ.

---

૧ એવા. ૨ જેવા. ૩ ઝબકે. ૪ જાણે. ૫ ઓશીકે. ૬ ઘોચી. ૭ બરછી. ૮ માછી. ૯ માછલે. ૧૦ ત્રણ કલાકે. ૧૧ એક દોરડે બે બળદ બાંધેલા હોય તે. ૧૨ માથું નમાવવું. ૧૩ ન આવ્યો. ૧૪ ઠેકાણે, કબજે. ૧૫ પહોંચેલો. ૧૬ અથાગ. ૧૭ ભરતીની. ૧૮ તેમાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ઈ. સ. ૧૫૯૭ થી ઈ. સ. ૧૬૨૧ સુધી.

અમરસિંહ.

પ્રતાપના સત્તર છોકરાઓમાંથી સૌથી મોટો અમરસિંગ તેની પછી ગાદીએ બેઠો. એ આઠ વરસનો હતો ત્યારથી તે એના પિતાના મરણકાળ પર્યંત તે નિરંતર સાથેજ ભટકતો હતો, અને એના દુઃખમાં ને આપદામાં એણે ભાગ લીધો હતો. દરેક જાતની પહાડી લઢાઇમાં એના પ્રતાપી બાપે એને કેળવ્યો હતો, તથા એવી લઢાઇઓમાં પડતાં દુઃખોથી તે ભોમીઓ થયો હતો. એ રીતે માહિતી મેળવીને અમરસિંહ ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં ભરજુવાનીમાં ગાદીએ બેઠો. પોતાની તરવારવડે જેટલું સંપાદન કરે તેટલું સાચવી શકે એવા બહાદૂર રજપૂત જોદ્ધાઓથી અમરસિંગનું દરબાર ભરેલું હતું.

પ્રતાપનો સૌથી મોટો દુશ્મન અકબર તેના મૂઆ પછી માત્ર આઠ વરસ જીવ્યો. પ્રતાપની સાથે લઢવામાં એને એનું મન એટલું બધું રોકવું પડયું હતું તથા જીત થઇ તે પણ એટલી બધી મોંઘી થઈ હતી કે એ લઢાઇઓ અકબરને બંધ કરવી પડી. અકબરની બાકીની જીંદગીમાં તેણે અમરસિંગને છેડયો નહિ. તેમ અમરસિંગને પણ મોગલોની બહોળી સત્તાની સામે વગર કારણે લઢાઇ જોડવી વાજબી નહિ હતી. તેથી અકબર જીવ્યો ત્યાં સુધી મેવાડના દિવસ સલાહશાંતિમાં ગુજર્યા. એ વખતે અમરસિંગે રાજ્યમાં સુધારા કર્યા. જમીનના વિભાગ ફરીને પાડ્યા. અને જાગીરદારોને જાગીરની ફરીને વહેંચણી કરી આપી, તથા તેના બદલામાં કેટલો વખત નોકરી કરવી તે નક્કી કર્યું. એણે ચઢતા ઉતરતી હોદ્દા ઠરાવ્યા, તે આજ સુધી ચાલે છે.

વળી તેણે બીજા કેટલાક ધારા કર્યા, તેમાં પાઘડી કેવા ઘાટની બાંધવી તે પણ ઠરાવ્યું. તેને અમરસાઇ પાઘડી કહે છે. અને આજે પણ રાણાઓ અને કેટલાક ઉમરાવો દરબાર વખતે એજ ઘાટની પાઘડી બાંધે છે. પરદેશીઓને પોતાની મૂળ ઘાટની પાઘડી બાંધવા દેવાની છૂટ રાખી હતી. આ ફેરફારોના ચિત્રો આ દેશમાં પત્થરના સ્તંભો ઉપર કોતરેલાં ઘણે ઠેકાણે આજે પણ માલમ પડે છે.

પણ અમરસિંગે આ પ્રમાણે શાંતિમાં દિવસ ગુજાર્યાથી પ્રતાપનું વર્તેલું ભવિષ્ય ખરૂં પડ્યું. એની આપેલી શિખામણ ઉપર એણે લક્ષ દીધું નહિ. તેણે પોતે રહેવાને માટે એક તળાવને કાંઠે મહેલ બંધાવ્યો અને પોતાના નામપરથી તેનું નામ અમરમહેલ પાડ્યું. એ મહેલ તેની બાંધણીને માટે આજે પ્રખ્યાત છે. જહાંગીરના ગાદીએ બેઠા પછી ચાર વરસમાં તેણે પોતાના રાજ્યનો સળો કહાડીને બંદોબસ્ત કર્યો. પછી મોગલોનું ઉપરીપણું કબૂલ નહિ રાખનાર માત્ર મેવાડનોજ રાણો હતો. તેને જીતીને પોતાના રાજ્યને પ્રખ્યાત કરવાનું તેણે ધાર્યું; અને સઘળું પાદશાહી લશ્કર એકઠું કરી મેવાડ ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો.

શાંતિ ભોગવવાનો લોભ અને કીર્ત્તિ એ બેની વચમાં અમરસિંગનું મન આ વખતે ઝોળાવવા લાગ્યું. શાંતિ ભોગવવી કે કીર્ત્તિ મેળવવી એ બેમાંથી શું કરવું તે સૂજે નહિ. એ જે કહે તેને હાજીહા ભણનારાની પણ દરબારમાં કાંઇ ખોટ નહોતી. મેવાડના સરદારો જ્યારે અમરસિંગને ચેતાવવાને અને આ અઘડીના વખતને માટે તૈયાર કરવાને ગયા, ત્યારે તેમણે તેને એવી સ્થિતિમાં દીઠો. ત્યારે બહાદૂર ચંદાવતે પ્રતાપી પ્રતાપના મરતી વખતના બોલ સઘળાને યાદ આપીને તે પ્રમાણે વર્ત્તવાને કહ્યું, તેથી તેઓ પ્રતાપનો દાખલો લેવાને અને તે પ્રમાણે કરવાને તૈયાર થયા.

પોતાના કહેવાની કાંઇપણ અસર રાણા ઉપર થઇ નહિ,

તેથી ચંદાવતે ગાલીચાની એક કોર ઉપર તે દાબવાને મૂકેલું પીતળનું વાસણ રાણાજીના હુક્કા તરફ ફેંકયું, અને ઉભા થઇ રાણાનું કાંડું ઝાલી ગાદીએથી ઉઠાડયા અને સરદારો તરફ ફરીને તેમને કહ્યું કે "સરદારો સવાર થાઓ અને પ્રતાપના પુત્રને અપકીર્તિમાંથી બચાવો." આ દેખીતી અપમાન ભરેલી રીત જોઇ કેટલાકને માઠું લાગ્યું અને તેમણે આ સ્વદેશાભિમાની સરદારને દગાખોરની ઉપમા આપી. પણ પોતાના મનમાં પોતાનો આ ખરો ધર્મ સમજ્યાથી તથા સારા સારા સરદારો એની મદદમાં હોવાથી તેણે પોતાના આ અપમાનની દરકાર રાખી નહિ. તેણે રાણાજીને ઘોડા ઉપર સ્વાર કર્યા અને તેને મેવાડના સઘળા શૂરા રજપૂતો અને સરદારો વીંટાઇ વળી ચાલ્યા. અમરસિંગને આ અપમાનથી માઠું લાગ્યું અને આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તોપણ તે કાંઇ બોલ્યો નહિ. એ રીતે તેઓ ડુંગરાની ઓળ જ્યાં આજે મહેલો બંધાયલા છે, તે ઉતરી હાલ જ્યાં જગરનાથનું દેરૂં છે, ત્યાં આવ્યા ત્યારે અમરસિંગનો રોષ સમ્યો. આંસુઓ પડતાં બંધ થયાં અને પોતાની મૂછ ઉપર તા દઇ પોતાની આસપાસના સઘળા સામંતોને નમ્રતાથી સલામ કરી પોતાની (સલામ નહિ કરેલી તે) ભૂલને માટે માફ માગી. અને પછી સલુમ્બ્રા તરફ ફરીને મોટો ઉપકાર માન્યો તથા તેને કહ્યું કે હવે આગળ ચાલો, અને મારા પિતાજીને આપણે ભૂલાવી દેઇશું તેમની ખોટ તમને જણાશે નહિ. મારા બહાદૂર પિતાએ મરણકાળે કહેલાં વચનો ભૂલી જવાનું ફળ અત્યાર સુધી મને મળ્યું છે, અને મારા શૂરવીર સરદાર, તમારા જેવો નિમકહલાલ, એકવચની. દ્રઢ ને નીડર પુરૂષ મને સરદાર નહિ મળ્યો હોત તો કદાચ મારા પિતાનું ભવિષ્ય ખરૂં પડત અને હું મારે માથે કાળી ટીલી લેત તથા મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીને માથે હમેશને માટે કલંક ચોટત. પણ હવે મારી તે ભૂલ મને માલમ પડી છે અને તે માત્ર તમા-

રાજ નીડરપણાથી. અને હું આશા રાખું છું કે હવે તમને મારા પિતાની ખોટ પડવા નહિ દેઉં. તથા તમને ખાતરી કરી આપીશ કે સિંહના બચ્ચા તે સિંહજ હોય. એમ બોલતો તે બંધ રહ્યો કે સઘળા આનંદમાં ને ઉત્સાહમાં આવી ગયા ને પરાક્રમની વાતો કરતા અને ઉશ્કેરાતા કેવરના મેદાન સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પાદશાહી લશ્કર સાથે મુકાબલો થયો. મોગલાઈ લશ્કરનો સરદારખાનાખાનાનનો ભાઇ હતો, તેને રજપૂતોએ બહાદુરીથી હરાવ્યો, અને પાદશાહી લશ્કરને નસાડી મૂક્યું ઈ. સ. ૧૬૦૮.

આ લડાઇમાં સૌથી વધારે પ્રખ્યાતિ રાણાજીના કાકા કાનજીએ મેળવી. એ કાનજીના વંશજોને કાનાવત કહે છે. તે પછી થોડીવાર સુધી લઢાઈ બંધ પડી. સંવત ૧૬૬૬ ની વસંતઋતુમાં રાણપુરની ખીણમાં ફરીને લઢાઈ સળગી. પાદશાહી લશ્કરનો સરદાર અબદુલ્લાખાન હતો, તેને ચિતોડીઓએ હરાવ્યો અને તેના લશ્કરને તારાજ કરી નાંખ્યું. પણ તેમાં મેવાડના મોટા મોટા પરાક્રમી સરદારો માર્યા[1] ગયા, આ જીતથી રજપૂતો પૂરા ખુશી થઇ ગયા. અને મેવાડની પડતીના વખતમાં ગોદવાડના પ્રગણામાં મેવાડનો વાવટો એકવાર ફરીને ઉડતો જોઈ, જાણે કીર્તિનો પ્રકાશ વધારે થતો હોય એમ જણાયું.

આ પ્રમાણે ઉપરાછાપરી હાર થયાથી જહાંગીર ભયભીત થયો અને મેવાડ ઉપર જવાને એક જબરૂં લશ્કર તૈયાર કરવા

---

૧ દેવગઢનો દુદો સાંગાવત, તથા નારણદાસ, સૂરજમલ યશકરણ વગેરે ૧ લા વર્ગના સીસોદીઓ; સક્તાવતનો સરદાર ભાણનો દીકરો પૂરણમલ, હરીદાસ રાઠોડ, સાદરીનો ઝાલો ભુપતસિંગ, કહીરદાસ કચ્છવા બેડલાનો ચોહાણ કેશવદાસ, ને જેમલના વંશના મુકુંદદાસ રાઠોડ, એટલા એ લઢાઇમાં મરાયલામાં મુખ્ય હતા.

લાગ્યો. તેની સાથે મેવાડની અસલની રાજ્યધાની ચિતોડમાં નવો રાણો ગાદીએ બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો. એમ કરવાથી અમરસિંગના પક્ષમાંથી ઘણા રજપૂતો ખસી જશે એમ એણે ધાર્યું ચિતોડ માટે મેવાડીઓને ઘણું અભિમાન હતું, તેથી તેઓ અમરને છોડી દેશે, એમ માન્યું. પણ ધન્ય છે રજપૂતની નિમકહલાલીને કે જેથી જહાંગીરની એ ધારણા પાર પડી નહિ. ચિતોડની ગાદીએ બેસવાને પ્રતાપના ભાઇ સગરને પસંદ કર્યો. એ સગર પ્રતાપનો પક્ષ છોડી અકબરના પક્ષમાં ગયો હતો, એને જહાંગીરે પોતાને હાથે તરવાર બંધાવી અને મોગલોનું થોડું લશ્કર આપીને ચિતોડનાં ખંડીયરોમાં રાજ્ય કરવાને મોકલ્યો.

સાત વરસ સુધી સગરને માન આવકાર દેવાને કોઇ રજપૂત આવ્યો નહિ. ચિતોડનો રાજ્યપુત્ર ચિતોડમાં રાજ્ય કરવા આવ્યો, છતાં તેનાથી પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. સગર પોતાના ભાઇ ભત્રીજા તરફ વજ્ર જેવા હૈયાનો હતો, તો પણ ચિતોડનો બચાવ કરતાં મૂએલા વીર પુરૂષોના પાળીઆ જોઇ તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. માળવા ને ગૂજરાતના પાદશાહો ઉપર મેળવેલી જીત વખતે બનાવેલો વિજયસ્તંભ જોઇ એને વારે વારે શરમ લાગતી હતી. ચિતોડના બહોળા વીસ્તારમાં એક તસુ જગા પણ એવી નહોતી કે જે એના બાપદાદાઓએ કરેલાં પરાક્રમ વગરની હોય, તે જોઇ પોતાનું એને જણાઈ આવતું પોતાનું બાયલાપણું પોતાને માલમ પડ્યું, એના જેવું અંતઃકરણને ઉશ્કેરનાર બીજું શું છે? એથી પ્રતાપના ભાઇનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ભાઈ ભત્રીજાપરનો દ્વેશ જતો રહ્યો. તેથી તેણે પોતાના ભત્રીજાને (અમરસિંગને) તેડવા મોકલ્યો, અને ચિતોડનો કબજો સોંપીને પોતે કંદહારના એકાંત મૂલકમાં જઈ રહ્યો. થોડી મુદ્દત પછી જ્યારે તે જહાંગીરના દરબારમાં ગયો, ત્યારે ત્યાં તેને ઠપકો આપ્યાથી પોતાની કટારી ખેંચી પાદશાહના દેખતાં મરણ

પામ્યો. એ સગરને ઘણા દીકરા હતા તેમાં એક જણ મુસલમાન થઈ ગયો. તે પછી તેનું નામ મોહોબતખાન પડયું. એ મોહોબતખાન જહાંગીરના વખતમાં બહુ પ્રખ્યાત સરદાર થઈ ગયો છે.

અમરસિંગે પોતાના વડીલોની રાજ્યગાદીનો કબજો લીધો. પણ તેના બચાવનાં સાધનો તેની પાસે ન હોવાથી તે ઉલટો વધારે મુસ્કેલીમાં આવ્યો. ચિતોડનો કબજો લેવાથી માઠાં પરિણામ ઘણીવાર નીપજ્યાં છે; તે પ્રમાણે આ વખતે પણ થાય એમાં નવાઈ નથી. પર્વતોમાં રહી દુશ્મનોને હેરાન કરવા અને એ રીતે દુશ્મનોએ મેળવેલી જીત નિરૂપયોગી કરવી. એજ માત્ર મેવાડીઓને સ્વતંત્રપણું જાળવવાનો રસ્તો હતો, તે ચિતોડનો બચાવ કરવામાં જતો રહ્યો. ચિતોડ આવવાથી તેની આસપાસનાં ૮૦ ગામ અને કિલ્લાઓ મળ્યા. તેમાં ઓતાલાનો કિલ્લો જીતવા જતાં હરોલમાં કોણે રહેવું તેને માટે ચંદાવત અને શક્તાવત વચ્ચે ટંટો થયો. એક કહે હું ને બીજો કહે હું જાઉં. ચંદાવતના વંશને પરંપરાનો હક્ક હતો અને શકતાવત પોતાના પરાક્રમવડે એ જગાને લાયક હતો. અમરસિંગે કહ્યું કે ઓન્તાલા જીતીને જે પહેલો અંદર જાય તે હરોલમાં રહે. શક્તાવત પહેલો પહોંચ્યો પણ દરવાજો તોડવાને તેના હાથીને હાંકયો, ત્યારે દરવાજાના ખીલાથી ડરીને તે આગળ ગયો નહિ ને દરવાજો તૂટયો નહિ, ત્યારે શક્તાવત પંડે હાથી ને દરવાજાની વચ્ચે ઉભો રહ્યો અને માવતને હાથી હાંકવાને કહ્યું માવતે હાથી હાંકયો ને દરવાજો તૂટયો ને તેનાં માણસો પોતાના સરદારના મુડદા આગળ લઢાઇ લઢી અંદર જવા લાગ્યાં. ચંદાવત નીસરણી લાવ્યો હતો તે નીસરણી મૂકી ઉપર ચઢવા લાગ્યો તેવામાં ગોળી વાગી અને તે પડયો. તેના પછી તેનો સગો સરદાર થયો તેણે ચંદાવતનું મુડદું લૂગડામાં વીંટી પોતાની પીઠે બાંધ્યું ને પોતે ઉપર ચઢયો, ને પોતાના ભાલાવડે મોગલોને મારીને ચંદાવતનું મુડદું

ઓન્તાલાના કિલ્લામાં નાખી જયજયકારનો પોકાર કરીને કહ્યું કે હરૌલ દોરવાનો હક્ક ચંદાવતને છે. ઓન્તાલામાં પહેલા અમે પેઠા છીએ. એમના પછી તરત શક્તાવત પણ અંદર પેઠા. મોગલો મરાયા ને ઓન્તાલા રજપૂતોને તાબે આવ્યો, પણ હરોલ દોરવાનો હક્ક ચંદાવતનોજ રહ્યો. આ કિલ્લો લેતાં શક્તાવતના સોળ ભાઇઓ અને સલુમ્બ્રા (ચંદાવત) ના ત્રણ જણુ મરાયા. ચંદાવતની ઉત્પત્તિ પાછળ આવી ગઈ છે; અને શક્તાવતની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉદેસિંગના ૨૪ છોકરામાંનો શકતો બીજો છોકરો હતો. આખી જીંદગીમાં ભયનું નામ એણે જાણ્યું નહોતું. એ પાંચ વરસનો હતો ત્યારથીજ એ ભય રહિત છે એમ માલમ પડ્યું હતું. ઉદેસિંગના દરબારમાં બખતરદારે એક નવી કટારી આણી તેની ધારની પરીક્ષા આછા આછા પાથરેલા રૂ ઉપર હમેશના રીવાજ પ્રમાણે કરવાની હતી શક્તાએ એ કટારી જોઇને રાણાને પૂછ્યું કે એ શું હાડકાં ને માંસ કાપવા માટે નથી આણી એમ કહીને તે કટારી ઝાલી પોતાના નાના હાથ (એ પાંચ વરસનો હતો) ઉપર અજમાવવા લાગ્યો. હાથમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું, પણ તેણે દુઃખની કે ભયની કાંઈ નિશાની જણાવી નહિ. રાણાએ જોષીને બોલાવીને શકતાની જન્મોતરી જોવડાવી, ત્યારે જોષીએ કહ્યું કે એ છોકરો મેવાડનો વિનાશ કરનારો થશે. તેથી કે હાથ કપાયો છતાં દુઃખ લાગ્યું હોય એમ ન જણાવ્યાથી એની સ્પર્શેન્દ્રિ નાશ પામી હોય એમ ધારીને, રાણાએ એ છોકરાને મારી નાંખવા માટે મારા મોકલ્યા. મારાઓ લઇ જતા હતા ત્યારે સલુમ્બ્રાએ તેને ઉગાર્યો. સલુમ્બ્રાએ આવી રાણા પાસે અરજ કરીને માગી લીધું કે મારે કાંઇ છોકરાં નથી માટે હું એને રાખું, ને કેળવીને ચંદાવતો (સલુમ્બ્રા) નો સરદાર થવાને ઉછેરૂં. રાણાએ એમ કરવાની રજા આપી તેથી શકતાને સલુમ્બ્રા

લેઈ ગયો. ચંદાવતને ઘરડપણમાં પોતાની સ્ત્રીથી છોકરાં થયાં, તેથી પોતાનો વારસ કોને ઠરાવવો. તેની ગડભાંગમાં સલુમ્બ્રા હતો, તેવામાં શકતાના ભાઈ પ્રતાપસિંગે તેને પોતાના દરબારમાં આવી રહેવા તેડું મોકલ્યું. બંને ભાઈ થોડી મુદ્દત સુધી સુખચેનમાં રહ્યા. એક દિવસે બંને ભાઈ શિકારે ગયા હતા ત્યાં તેઓને તકરાર પડી. તેથી આગળ જતાં તેઓને એક બીજા ઉપર અણગમો થયો. એક વાર બંને ભાઇ શિકારમાં આઘા નીકળી પડ્યા ને ત્યાં બંનેએ પોતાની લડાઇ પતાવવાનો ઠરાવ કર્યો કે બંને જણાએ એક બીજાને ભાલા મારવા. તેમાં જે જીતે તે ખરો. શકતાએ કહ્યું કે ચાલો ત્યારે. પણ જોજે હવે પછાત પડતો નહિ. તેણે કહ્યું ચાલો તમે શરૂઆત કરો, એટલે પ્રતાપે કહ્યું કે પહેલો તું ચલાવ. એમ કરતાં તેમણે બંનેએ સાથે ભાલા મારવાનો ઠરાવ કર્યો. એવામાં રાજ્યગોર તે બંનેની વચ્ચે ધસી આવ્યો ને તેણે હાથ જોડીને કહ્યું કે મહારાજ, રાણાની ગાદી બીનવારસી કાં કરો છો ? પણ તેનું કહેવું કોઇએ સાંભળ્યું નહિ. ત્યારે ગોરને કાંઇ બીજો રસ્તો સૂજ્યો નહિ, તેથી તેણે કટારી કહાડી પોતાના પેટમાં ખોસી મુડદું થઇ બંને ભાઇઓની વચમાં પડ્યો. ગોરના મૂઆનું પાપ પોતાને માથે આવ્યાથી તેઓ લઢતા અટક્યા. પ્રતાપે શકતાને હુકમ કર્યો કે તારે મારા રાજ્યમાં ન રહેવું. શકતો પોતાના ભાઇને નમીને ચાલ્યો ગયો, તે અકબર પાસે જઇ રહ્યો. પ્રતાપે પોતાના નિમકહલાલ ગોરની સારી રીતે ઉત્તરક્રિયા કરાવી તથા પ્રાયશ્ચિત કર્યું. અને તેના છોકરાને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ, સુધી સલેરા ગામની જાગીર આપી. જે આજે પણ તેના વંશજો ભોગવે છે. તથા નિમકહલાલીને માટે મૂએલા મહારાજની મરણની જગા પણ આજ સુધી જાણીતી છે. પણ ત્યારથી તે શકતાવતોના મૂળ પુરૂષ શકતાએ, પ્રતાપ હલદીઘાટની લડાઇમાંથી નાઠો ત્યારે તેને મારવાને ગએલા બે મોગલોને મા-

રીને પોતાના ભાઇનો જીવ ઉગારી "ખોરાસાન મુલતાનકા અગલ" નું નામ મેળવ્યું, ત્યાં સુધી તેઓ ફરીને એકઠા થયા નહિ. પ્રતાપસિંહે શકતાને ભૈનસ્રોરની જાગીર આપી હતી, એ વાત પાછળ આવી ગઇ છે. તેને સત્તર છોકરા હતા. તેમાંના મોટા છોકરા ભાણુજીના સોળ છોકરા ઓન્તાલાના હુમલા વખતે હાજર હતાં, તેમાંથી પાંચ મુખ્ય મરાયા. એ શકતાના વંશજોને શકતાવત કહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપરાઉપરી હાર થવાથી જહાંગીર ભયભીત થયો. તેથી તેણે એક ગંજાવર લશ્કર તૈયાર કરીને રાણાનો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે ઠરાવ અમલમાં લાવવાને તે પંડે અજમેર આવ્યો; તથા ત્યાં પાદશાહી લશ્કર એકઠું કરીને પોતાના દીકરા પરવીજને તેનો મુખ્ય સરદાર નીમ્યો. વિદાય કરતી વખતે જહાંગીરે પરવીજને કહ્યું કે જો રાણો જાતે અગર તેનો પાટવીકુંવર કરણ તેને તાબે થાય તો તેમને યોગ્ય આદરસત્કાર દેઈ મળવું. તથા તેના મૂલકને કાંઇપણ નુકશાન કરવું નહિ. ઇ. સ. ૧૬૧૧.

પણ રાણાજી તો મોગલોને ભેટવાને તૈયાર થએલા હતા. તેમના મનમાં તાબે થવાનો તો સ્વપ્નામાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો. ઉલટા તેઓ જીત થવાથી દારૂ પીધેલા હાથીની માફક મસ્ત થએલા હતા. અરવલીના પહાડમાં જવાના નાકા આગળ લોહીની રેલો ઘણીવાર વહી હતી, ત્યાં આગળ ખામનોર નામે જગા છે. એ જગાએ મોગલાઇને રજપૂત લશ્કરનો મુકાબલો થયો. તેમાં રજપૂતોના પોબાર પડ્યા, હજારો મોગલો રણક્ષેત્રમાં પડ્યા, તથા પરવીજ જે રાણાને તાબે કરવાને તથા પાદશાહ તરફથી માન પામવાને ઉલટભેર આવ્યો હતો તે તથા તેનું બાકીનું લશ્કર ઉભી પૂછડીએ નાશી ગયું. રજપૂતો તેમની પાછળ પડ્યા અને મોગલો અજમેર પહોંચે તે પહેલાં તો હજારો જ-

ણુનો ઘાણ કહાડયો. મોગલ ઇતિહાસકર્ત્તાઓ પોતાની આ હાર કબુલ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ મેવાડીઓ ને એ દિવસ કીર્ત્તિવંત હતો એમ લખે છે. તેઓ કહે છે કે પરવીજ ખીણમાં અંતરાઇ ગયો હતો, એના લશ્કરમાં દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેની ખોરાકી આવતી રજપૂતોએ બંધ પાડી હતી. એવી અવગડ સ્થિતિમાં હુમલો થયો. તેઓ ભાગીતૂટી હાલતમાં નાસી ગયા અને રજપૂતો તેમની પાછળ પડચા, તેમાં સંખ્યાબંધ મોગલોનો ઘાણ નીકળ્યો. પણ જહાંગીર પાદશાહ પોતાની[1] ડાયરીમાં આ હારનો ઢાંકપીછોડો કરે છે. જહાંગીર માત્ર એટલુંજ લખે છે કે "મને લાહોર મુકામે આવી મળવા સારૂ પરવીજને મેં પાછો બોલાવ્યો અને તેના દીકરાને તથા કેટલાક સરદારોને રાણાની હીલચાલ તપાસવાને રાખવાનો હુકમ કર્યો." આ છોકરો મોહોબતખાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. તેની પણ પરવીજના જેવીજ અવસ્થા થઇ. રજપૂતોએ તેને નસાડયો અને તેમાં તે મરાયો.

પણ એ પ્રમાણે જીતો મેળવ્યાથી મેવાડના દુઃખનો છેડો આવ્યો નહિ. દરેક લઢાઇમાં મેવાડના શૂરા લડવૈયા ઘટવા લાગ્યા અને દુસ્મનો તો વધતા જતા હતા. પ્રતાપસિંગના મૂવા પછી અમરસિંગ સત્તર લઢાઇઓ લઢયો અને જય પામ્યો. પણ એ લઢાઇઓમાં એના અનુભવી બહાદુરોના મરણથી વિજયની આશા ઓછી થતી ગઈ. વળી અમરસિંગને થોડો વખત નિરાંત પણ મળતી નહોતી કે તેટલા વખતમાં લઢાઇનાં સાધનો એકઠાં કરે, તથા નાના જુવાનીઆ લડાઇને માટે યોગ્ય થાય. જહાંગીરે વળી એક મોટું લશ્કર તેના સૌથી બહાદુર બેટા ખુરમની સરદારી

---

૧ રોજનામું—રોજ જે જે બનાવ બને તેની નોંધ રાખવાની ચોપડી.

નીચે તૈયાર કર્યું. એ ખુરમ દિલ્લીની ગાદીએ બેઠા પછી શાહજહાં-નને નામે પ્રખ્યાત થયો.

રાણાએ વળી પોતાના દીકરા કરણની સહાયતાથી પહાડી જોદ્ધાઓ એકઠા કર્યા. પણ દિલ્લીના અસંખ્યાત લશ્કર સામે લ-ઢવાને માત્ર મૂઠીભર મેવાડીઓ એકઠા થઈ શકયા. મેવાડનો ફી-રમજી વાવટો જે ઘેલોટીઓના મુસ્તક ઉપર આઠસો કરતાં વધારે વરસથી સ્વતંત્રતાના જુસ્સામાં ઉડતો હતો, તે આ વખત જહાં-ગીરના છોકરાના હાથમાં ગયો. આ લઢાઇની હકીકત જહાંગીર પાદશાહે આપી છે તે નીચે પ્રમાણે.

“મારા રાજ્યના આઠમા વરસમાં (ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં) મેં અજમેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા ભાગ્યશાળી દીકરા ખુ-રમને મેં આગળથી રવાના કર્યો. રવાના થવાનો વખત થયો ત્યારે તેને એક હાથી, ઘોડો, તલવાર, ઢાલ ને કટારી બક્ષીસ મોકલી તથા એના હંમેશના લશ્કર સિવાય અજીમખાનની સરદારી નીચે બીજા બાર હજાર સવારો વધારે આપ્યા. એના લશ્કરના સઘળા અધિકારીઓને યોગ્ય બક્ષીસો આપી.

નવમા વરસની શરૂઆતમાં (ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૪) માં હું રાજ્યાસનપર બેઠો હતો, તેવામાં મારા દીકરા ખુરમના મોકલેલા રાણાના આલમગુમાન અને બીજા સત્તર હાથીઓ મારી પાસે આવ્યા. બીજે દીવસે હું આલમગુમાનપર સ્વાર થઇ બહાર નીક-ળ્યો અને અત્યંત ખુશીમાં આવી ગરીબોમાં ખૂબ સોનું વહેંચ્યું.

થોડી મુદ્દતમાં એક ખુશકારક ખબર આવી કે રાણો અ-મરસિંગ તાબે થવાનો વિચાર કરેછે. મારા ભાગ્યશાળી કુંવર ખુરમે રાણાના પહાડી મુલકમાં મારી સત્તા અને થાણાં બેસાડ્યાં હતાં. રાણાનો મુલક ત્યાંનાં હવાપાણી અસુખાકારી હોવાથી તથા પહાડી ને ઉજડ હોવાથી આજસુધી અજીત કહેવાતો હતો.

એવા દેશમાં વરસાદ ને તાપની દરકાર કર્યા વગર મારા લશ્કરે નિરંતર હુમલા ને લુંટફાટ કરવાથી, મારામારી ને કાપાકાપી ચાલવાથી, મેવાડીઓના પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં બૈરાં છોકરાં કેદ પકડાયાથી છેવટે રાણાને તાબે થવાની જરૂર પડી. કેમકે જો વધારે વાર હડાઈ જારી રહી હોત તો તે કેદ પકડાઈ જાત, કિંવા તેને પોતાનો સ્વદેશ તજીને પરદેશ જઇ રહેવું પડત, તેથી તેણે તાબે થવાનો ઠરાવ કર્યો અને પોતાના બે સરદાર સુપકરણ અને હરિદાસ ઝાલાને ખુરમની છાવણીમાં મોકલ્યા. તેમણે કહ્યું કે જો તમે રાણાને માફ કરો અને તેને ભેટો તો તમને આવીને તાબે થાય તથા બીજા હિંદુ રાજાઓની માફક એ પણ પોતાના દીકરા કરણને પાદશાહી છાવણીમાં સરદારી કરવા મોકલે. પણ રાણાજીને દિલ્લીમાં બોલાવવાનું માફ કરવું જોઇએ. આ સઘળી હકીકત મારા દીકરાએ શુકરઉલ્લા અફ્જુલખાનની સાથે મોકલી.

મારા રાજ્યમાં રાણો તાબે થવાનું સાંભળી મને અતિશય ખુશી વ્યાપી. મેં મારા દીકરાને હુકમ કર્યો કે રાણાજીને એમના મૂળ વતનમાંથી કહાડવા નહિ. ખરેખરૂં તો એ હતું કે રાણા અમરસિંગ અને તેના વડૌવા અભિમાની હતા. તેઓ એમના પહાડી ને વિકટ મુલક ઉપર તથા પોતાના બળ ઉપર મુસ્તાક હતા. તેઓ હિંદુસ્તાનના રાજાને જાણતા નહોતા કે તેને તાબે થયા નહોતા. મારા વખતમાં રાણો તાબે થવાને તૈયાર થયો તે લાગ જવા દેવો નહિ, એવી મારી ઇચ્છા હતી. તેથી મેં તરતજ મારા દીકરાને લખ્યું કે હું રાણાને માફ કરૂંછું. તથા દોસ્ત તરીકે રાણાજીને ફરમાન મોકલ્યું, કે તમારે મારી સંભાળ અને રક્ષણ ઉપર ભરોસો રાખવો, અને તે ફરમાન ઉપર ભરોસાને માટે મારો પંઝો છાપ્યો. વળી મેં મારા દીકરાને ફરમાવ્યું કે ગમે તેમ કરીને પણ રાણાને તાબે લેવો અને એ પ્રતાપી પુરૂષ સાથે એની પોતાની મરજી માફક વર્ત્તવું.

મારા દીકરાએ કાગળ અને ફરમાન સુપકરણ અને હરિદાસ ઝાલા સાથે મોકલ્યાં. તથા તેમની સાથે શુકરઉલ્લા અને સુંદરદાસને ખાતરી માટે મોકલ્યા કે રાણાજી મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખે; તથા મારૂં ફરમાન ને પંઝો લે. છેવટે ૨૬ મી તારીખે રાણાજીએ મારા દીકરાને મળવાનું નક્કી કર્યું.

એક દિવસે હું શિકાર કરવા ગયો હતો, ત્યાં મારા દીકરા ખુરમનો ચાકર મહંમદબેગ તેની પાસેથી એક કાગળ લેઈ આવ્યો. તથા મહંમદબેગે મોઢેથી મને કહ્યું કે રાણાજી મારા દીકરાને મળ્યા છે. આ ખબરથી ખુશી થઇને મેં મહંમદબેગને એક હાથી, એક ઘોડો, ને કટારી બક્ષીસ આપી તથા તેને જુલ્ફીકારખાનનો ઇલકાબ આપ્યો.

તે પછી તા. ૨૬ મીએ રાણો અમરસિંગ ખુરમ શાહાજાદાને મળ્યો, તથા બીજે દિવસે પાટવી કુંવર કરણ મળ્યો અને અરસ્પરસ ભેટ સોગાદો આપી, તથા રાણાના તાબે થવાથી ખુશીમાં જહાંગીરે ખુરમને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો. તે ઉપરથી ખુરમનું નામ શાહજહાન પડયું.

પછી કરણને લેઈ શાહજહાન જહાંગીરની છાવણીમાં (અજમેર હતી) ગયો. ત્યાં કરણને જહાંગીરે રાજી રાખવા માટે દરરોજ ખીલાતો આપવા માંડી. તેમ તેની બેગમ નૂરજહાંને તથા શાહજહાંને પણ આપી. કરણ થોડા દિવસ રહી પાછો ઉદેપુર ગયો, ત્યાં સુધીમાં જહાંગીરે આપેલી ખીલાતોમાંથી ૧૧૦ ઘોડા ને પાંચ હાથી બાદ કરતાં બાકીનાની કીમત દશ લાખ રૂપીઆ હતી. અંગ્રેજ મુસાફર સર ટોમસ રો લખે છે કે રાણાને તાબે કર્યો કહેવા કરતાં લાલચ આપીને ખરીદ કર્યો કહીએ તો વધારે યોગ્ય છે. પ્રતાપને ધન્ય છે કે પોતાના દેશનું સ્વતંત્રપણું જાળવી પોતાની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં મુઓ. કેમકે પ્રતાપનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હવે દિલ્લીની જાગીર લખાવા લાગી.

સન ૧૬૧૫ માં કરણને પાંચ હજારની સરદારી આપી, તથા તેને પાદશાહને જમણે હાથે બેસવાની રજા આપી. વળી તે વખતે ઘણી ખીલાતો અને જાગીર આપી. એ જાગીરમાં ખેરાર, ફૂલીઆ, બેદનોર, માંડલગઢ, જીરણ, નીમચ અને ભૈનસ્રોરનાં પ્રગણાં આપ્યાં તથા દેવલા ને ડુંગરપુર ઉપરનું ઉપરીપણ આપ્યું.

વળી કરણનો બાર વરસની ઉમરનો દીકરો જગતસિંગ દરબારમાં આવ્યો તેને અને તેના સલાહકાર હરિદાસ ઝાલાને વિદાયગીરીમાં ખીબાતો આપી. તેમજ સન ૧૬૧૬ માં રાણાનું ને કરણનું સફેત આરસપહાણનું બાવલું કરાવીને તૈયાર થયાની તારીખ તેના ઉપર નંખાવી, આગ્રામાંના પાદશાહી બાગમાં મુકાવ્યાં.

ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૧ માં રાણો ગુજરી ગયાની જહાંગીરને ખબર મળ્યાથી જગતસિંગ ને અમરસિંગનો બીજો દીકરો ભીમસિંગ દિલ્લીમાં હતા તેમને ખીલાતો આપી. તથા રાજા કીશોરીદાસ સાથે કરણ ઉપરનો દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને તેમાં કરણને રાણાનો ઇલકાબ ને રાજ્યાભિષેક વખતની ખીલ્લાતો મોકલી. વળી બિહારીદાસ નામના બ્રાહ્મણ સાથે કરણ ઉપર ફરમાન મોકલ્યું કે તેના છોકરાએ હવેથી પંદરસેં સવારો સાથે દરબારમાં રહેવું.

તાબે થએલા રાજાને અમરના જેવો આવકાર કવચિતજ મળે છે, તો પણ અમરસિંગ જેવા વીર પુરૂષને તે નીચું જોવડાવનારૂં હતું, તેમજ તે તેના દિલમાં ઘણું લાગતું હતું. તેથી ખુરમે બતાવેલા મહાન્ મનને પણ તે શાપતો હતો. ખુરમે સલાહ કરવાને માત્ર અમરસિંગની દોસ્તી માગી હતી, તથા જહાંગીરનું ફરમાન સ્વિકારે તો એકે એક મુસલમાનને મેવાડમાંથી બોલાવી લેવાને વચન આપ્યું હતું; તોપણ ઉપરીપણું કબુલ કરીને દોસ્તી કરવાને તે રાજી નહોતો. તે મિત્ર પ્રમાણે ખુરમને મળ્યો હતો. તોપણ તાબે લઇને જહાંગીર તરફથી જે હોદ્દા (જાગીરદાર, સરદાર) મળવાના તે કબુલ કરવાને તે દિલ્લગીર હતો. તેથી જા-

ગીરદાર તરીકે રાજ્ય કરવા કરતાં જંગલમાં એકાંતવાસ ભોગવી ઇશ્વરભક્તિ કરવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. તેણે ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં પોતાનું રાજ્ય કરણને સોંપી પોતે નવચોકી (ઉદેસિંગે તળાવ પર બાંધેલો મહેલ) માં જઇ રહ્યો. તે પછી શરમનો માર્યો તે કોઇવાર ઘર બહાર નીકળ્યો નહિ.

અમરસિંગ પ્રતાપના પુત્રપણાને બિલકુલ યોગ્ય હતો. મેવાડના સઘળા રાજાઓમાં એ ઉંચો ને મજબુત હતો. વીરપુરૂષને છાજે એવા સઘળા ગુણો એનામાં હતા. પણ બીજા રાણાઓ જેવો એ રૂપાળો નહોતો. એની હારથી એના મોં ઉપર શ્યામતા વળી હતી. એનામાં ઉદારતા અને બહાદુરી એ બે હતાં. તેથી એના સરદારો એને ચહાતા હતા. તેમજ એ માયાળુ ને ઇનસાફી હોવાથી રૈયતનો પણ એના ઉપર પ્યાર હતો.

કરણસિંગને પણ તાબે થવાથી એના બાપના જેટલુંજ લાગતું હતું. પાદશાહી દરબારમાં તે ખુશ ચહેરે કોઇવાર જણાયો નહોતો. એને ખુશી રાખવાને પાદશાહે એનું બાવલું ઉભું કર્યું. પાદશાહને જમણે હાથે બેસવા ઠરાવ્યું, મોટી મોટી ખીલાતો આપી, પાંચ હજારનો સરદાર ઠરાવ્યો, તથા એના તાબામાંથી ગએલાં દેવલા ને ડુંગરપુરનાં રાજ્ય તાબામાં સોપ્યાં, એની જાગીરમાં બીજા તાલુકા વધારી આપ્યા, તોપણ તાબે થવાનો કારી જખમ કરણના અંતઃકરણમાંથી રૂઝાયો નહિ, જે રાજ્યનો એ વારસ હતો તે રાજ્યને જાગીર, ને પોતે રાજા મટીને જાગીરદાર થયો તે, તથા જે રાજ્યની સામા એનો દાદો ને વડવાઓ જુસ્સાથી લડયા હતા તે રાજ્યના વાવટા નીચે સરદારી કરવી તે; કરણના દિલમાં સાલતાં હતાં. આ ઉપરથીજ કરણના રજપૂતપણાને યોગ્ય ગુણોની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઇ. સ. ૧૬૨૧ થી ઇ. ૧૬૫૪ સુધી.

કરણસિંગ.

અમરસિંગ પછી તેનો પાટવી કુંવર કરણસિંગ ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં મેવાડની ગાદીએ બેઠો. આજ સુધી મેવાડનું સૂર્યવંશી રાજ્ય, હિંદના રાજ્ય—સૂર્યમંડળમાં સૂર્યરૂપે પ્રકાશતું હતું, તે હવેથી સૂર્ય મટીને ગ્રહ-રાજ્ય થયું. મોગલરાજ્ય સૂર્યની પાછળ મેવાડગ્રહ—રાજ્ય ફરવા લાગ્યું. સૂર્ય કરતાં તેનું તેજ કમી થઈ પારકે પ્રકાશે ગ્રહોની માફક પ્રકાશવા લાગ્યું. પણ મેવાડ ગ્રહ—રાજ્યને મોગલ રાજ્ય સૂર્ય પાછળ ફરવાનો મહાવરો ન હોવાથી તથા તેમ કરવું પસંદ નહિ પડયાથી, ઘણીવાર તે તેનાથી જુદું પડી સૂર્યરૂપે પ્રકાશી પોતાનું જુદું સૂર્ય મંડળ સ્થાપતું.

કરણસિંગ બહાદુરીમાં કે પરાક્રમમાં કોઇથી ઉતરતો નહોતો. અને તેનો પુરાવો એના બાપે કરેલી લઢાઇઓમાં એણે આપ્યો હતો. તે વખતે અમરસિંગને લાંબી મુદ્દતની લઢાઇઓમાં પડેલી નાણાની તંગી ટાળવા સારૂ કરણસિંગ દુશ્મનોની વચ્ચે અતિશય ઝડપથી એકદમ સુરત ઉપર આવ્યો. ને તે લૂટીને ત્યાંની લૂટ પોતાના પિતા આગળ રજુ કરી કે જે વડે એના દેશની પડતી આવતી તે વખતે અટકાવી શકાઈ. પણ પોતાની એ બહાદુરી, હિમ્મત, દ્રઢતા ને ચપળતાના રાજ્યપુત્રને યોગ્ય ગુણોનો ઉપયોગ કરવાનો એના રાજ્યમાં એને લાગ મળ્યો નહિ. વળી મેવાડને સુભાગ્યે જહાંગીરે અને શાહજાદા ખુરમે એને પ્રીતિ ને માન બહુ આપ્યાં. તેથી કરણસિંગે શાંતિમાં રાજ્ય કર્યું અને તેટલા વખતમાં એણે પોતાની સઘળી બુદ્ધિ પાછલી લઢાઇઓમાં પોતાના રાજ્યની થએલી ખરાબી સુધારવા પાછળ વાપરી. એણે રાજ્ય-

ધાનીનો કિલ્લો મજબુત કર્યો. ખાહી ખોદાવી, ને પેશોલા તળાવનો કાંઠો ઉંચો કરાવ્યો, તથા જેને રાવળા કહે છે તે આખો મહેલ નવો બંધાવ્યો. એ મહેલ હજુ પણ રાણાજીના જનાના માટેજ વપરાય છે.[1]

અમરસિંગ રાણાએ જહાંગીર સાથે સંધિ કરી ત્યારે ઠરાવ કર્યો હતો કે મેવાડનો કોઇ રાણો પાદશાહી તેનાતમાં સરદારી કરવા આવે નહિ, પણ માત્ર પાટવી કુંવર હોય તેજ હજાર સવારોથી દિલ્હીમાં નોકરી કરે તથા એ કુંવર જ્યારે ગાદીએ બેસે ત્યારે તેને પાદશાહી ફરમાન રાણાની રાજ્યધાનીમાં મોકલે, ને તે રાણાને કિલ્લા બહાર આપે. એ પ્રમાણે રાણાનો પાટવી કુંવર પાદશાહની તેનાતમાં રહેતો, તોપણ રાણા તરીકે તેમણે કોઇવાર નોકરી કરી નથી. એ પ્રમાણે પાટવી કુંવર પાદશાહની નોકરી કરે, તેથી પોતાના દરબારમાં તેની પદવી ઉતારી કહાડી. તેની બેઠક પોતાના સોળ પટાવતોની નીચે ઠરાવી. તેથી પટાવતોનું માન વધ્યું. અને તે માન સાચવવાને તેઓ પ્રસંગોપાત પોતાના જીવ કુરબાન કરવા લાગ્યા. વળી જહાંગીર લખે છે કે "મેવાડના પાટવી કુંવરને મારે જમણે હાથ હિંદના બીજા સઘળા રાજાઓની ઉપર બેસાડું છું." આ પ્રમાણે પાટવી કુંવર પાદશાહી દરબારમાં બધા રાજાઓની ઉપર બેસતો. તેથી રાણાના ઉમરાવો પાદશાહી દરબારમાં પોતાના રાજાની બેઠકની પાસે પાટવી કુંવરની પણ ઉપેર બેસવાનું માન પામવા લાગ્યા.

કરણનો નાનો ભાઇ ભીમસિંગ પાદશાહના દરબારમાં મેવાડના લશ્કર સાથે તેનાતમાં રહેતો હતો, તે પોતાની બહાદુરી ને હોશીયારીવડે શાહજાદા ખુરમનો મુખ્ય સલાહકાર થઇ પડયો. ખુરમની માગણીથી જહાંગીરે ભીમસિંગને રાજાનો ઇલકાબ આ-

---

૧ ટોડ રાજસ્થાન.

પ્યો અને બનાસ નદી ઉપર એને થોડી જાગીર આપી, તેની રાજ્યધાની ટોડામાં હતી. ભીમસિંગે બનાસ ઉપર એક શહેર વસાવ્યું ને પોતાને માટે મહેલ બંધાવ્યો એ શહેરને રાજ્યમહેલ કહે છે. તેનાં ખંડીયરો આજે પણ છે. એ ખંડીયરો ઉપરથી ભીમસિંગની શિલ્પકળામાં કેટલી હોંશીયારી હતી તે જણાય છે.

જ્યારે ખુરમે ગાદીએ બેસવાનો લોભ જણાવ્યો, ત્યારે ભીમસિંગને તેનાથી છુટો પાડવા માટે જહાંગીરે તેને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવ્યો. પણ તે જગાએ જવાની તેણે ચોખ્ખી ના પાડી. ભીમસિંગ પરવીજને ધિક્કારતો હતો, કેમકે તે જૂલમી હતો. ભીમે ખુરમને સલાહ આપી કે જો રાજ કરવું હોય તો ખુલ્લે મેદાન પડો. છેવટે ખુરમ ઉઘાડો પડયો ને તેમની લઢાઇમાં પરવીજ મરાયો. ખુરમની પક્ષમાં કેટલાક રજપૂતો હતા, તેમાં તેની માનો બાપ મારવાડનો રાજા ગજસિંગ મુખ્ય હતો; પણ તેઓ બધા એને છૂપી રીતે મદદ કરનારા હતા. જહાંગીર લશ્કર લઇને ખુરમનો બળવો સમાવવા માટે નીકળ્યો, તે વખતે તેને ગજસિંગ ઉપર વ્હેમ આવ્યાથી લશ્કરની હરોલ જેપુરના રાજાને આપી. રાઠોડ રાજાને એથી માઠું લાગ્યું, તેથી તે પોતાનું લશ્કર લઇ છૂટો પડયો. ખુરમ ને જહાંગીરનાં લશ્કર સામસામે આવ્યાં ને લડવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં રાજા ભીમે રાઠોડ રાજાને કહાવ્યું કે તમે કાંતો અમારા પક્ષમાં આવો, કે કાંતો સામા મેદાન પડો. આમ અલગ શા માટે રહો છો ? આથી ગજસિંગ જહાંગીરના પક્ષમાં ગયો; ને લડાઇ થઈ. તેમાં ભીમસિંગ ને એની ટોળી મરાઇ ગઇ.[1] તથા ખુરમ ને મોહોબતખાન ઉદેપુરમાં રાણાને

---

૧. સકતાવતનો સરદાર માનસિંગ ને તેનો ભાઈ ગોકળદાસ એ ભીમસિંગના મુખ્ય સલાહકાર હતા. એ બંને જણાએ અમરસિંગની લઢાઈમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. ગોકળદાસને ૮૦

આશરે જઇ રહ્યા. ત્યાં જહાંગીરના મરતા અગાઉ થોડા કાળ પર્યંત તેઓ શાંતિમાં રહ્યા. રાણા કરણે ખુરમને એક મહેલ જુદો કહાડી આપ્યો, ને ત્યાં શાહજાદાને યોગ્ય જે ખર્ચ ખુટણ, નોકર ચાકર વગેરે જોઇએ તે પૂરૂં પાડ્યું. વળી ત્યાં એક સૈયદની કબર કરાવી નીમાજ માટે મસીદ બંધાવી. એ વખતે કરણે ને ખુરમે પોતપોતાના પાઘ ભાઈ તરીકે ગણી અદલ બદલ કરેલા, તે ખુરમનો પાઘ હજુ પણ રાણાના દરબારમાં જાણે ખુરમને માથેથી હમણાંજ ઉતારી લીધો હોય તેમ સાચવી રાખ્યો છે. તેની ઢાલ પણ હજુ સુધી સંભાળી રાખી છે. અને પેલી મસીદમાં દીવો હજુ સુધી નિરંતર બાળ્યા કરે છે. જે ખુરમે પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી, તેજ ખુરમ શરણે આવ્યો ત્યારે તેની આ પ્રમાણે મેમાનગત કરી એટલુંજ નહિ, પણ તેની પ્રીતિની યાદગીરીની નિશાનીઓ હજુ સુધી સંભાળથી સાચવી રાખી, તે સીસોદીઆ વગર બીજું કોણ કરે[૨] ?

રાણા કરણે સાત વરસ શાંતિમાં રાજ્ય ભોગવ્યું. તોપણ તાબે થયાનો કારી ઘા એના અંતઃકરણમાંથી રૂઝાયો નહિ, ને તેજ જખમથી તે ભરજુવાનીમાં ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં મરણ પામ્યો.

જગતસિંહ.

જગતસિંગ ગાદીએ બેઠા પછી તરતજ જહાંગીર પાદશાહ પણ મરણ પામ્યો. તે વખતે ખુરમ સુરત તરફ હતો. તેને જ-

---

તો જખમ થયા હતા. બંને ભાઇઓને એટલું હેત હતું કે માનસિંગ મરાયો ત્યારે ગોકળદાસને એ વાતની ખબર પડવા દીધી નહિ, પણ એ વાત ગોકળદાસને માલમ પડતાંજ તેણે પોતાના ટેભા તોડી નાંખ્યા ને મરણ પામ્યો. એજ સકતાવતોની ને બીજા સીસોદીઆની મદદથીજ મોહોબતખાને જહાંગીરને કેદ કર્યો હતો.

૨. ટાડ રાજસ્થાન.

ગતસિંગે પાદશાહના મરણના સમાચાર પોતાના ભાઇને મોકલીને આપ્યા. ખુરમ દિલ્લી જવાને ઉદેપુર આવ્યો, ત્યાં પ્રથમ તેને શાહાજહાનના નામથી પાદશાહ તરીકે દરબાર ભરી માન આપ્યું. પાદશાહે આ પોતાના આશ્રય સ્થાન રાજ્યને પાંચ પરગણાં પાછાં આપીને તથા એક અમૂલ્ય હીરો રાણાને આપીને બદલો વાળ્યો, તથા ચિતોડનો કિલ્લો ફરી બંધાવવાની પરવાનગી આપી.

જગતસિંગે છવીશ વરસ રાજ્ય કર્યું. તે બધા વખતમાં દિલ્લીની ગાદીએ શાહજહાંન હોવાથી મેવાડમાં શાંતિ રહી. તેથી એ વખતમાં રાણાએ સારાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં. એ મકાનો વખાણવા લાયક છે. પેશોલા તળાવને કાંઠે એક મહેલ બંધાવ્યો તે ચાર એકર વિસ્તારમાં છે તેને જગમંદિર કહેછે. તે આખો મહેલ આરસનો બંધાવેલો છે. થાંભલા, ઓરડા, ફુવારા, કુંડ એ સઘળામાં આરસ વાપર્યો છે. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે જુદા જુદા રંગની ચોકડીઓ ને બીજા શોભિતા આકાર પાડેલા છે, તથા મહેલમાં ઐતિહાસિક સુંદર ચિત્રો ચિત્રેલાં છે. એવોજ એક જગનિવાસ નામે મહેલ પણ એણે બંધાવ્યો હતો. વળી ચિતોડનો કિલ્લો પણ એણે સમરાવ્યો; જગતસિંગને પાદશાહ તરફથી ને પોતાના ઉમરાવો ને લોકો તરફથી યોગ્ય માન મળતું. એનો ભવ્ય ચહેરો, દ્રઢ ચાલ, બોલવામાં ડહાપણ અને શરીરનો દેખાવ એવાં હતાં કે એને જોતાંજ સઘળા એનાથી દબાઇ જતા ને માન આપતા. પાંદશાહે પંડે ને ઈંગ્લાંડના એલચીએ પણ એનાં વખાણ કર્યાં છે. એને મારવાડની રાણીથી બે કુંવર હતા. તેમાંનો મોટો રાજસિંગ એના પછી ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં ગાદીએ બેટો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઈ. સ. ૧૬૫૪ થી ઈ. સ. ૧૬૮૧ સુધી.

રાજસિંહ.

મોગલ પાદશાહો સાથે રાણાને સલાહ હોવાથી મેવાડમાં શાંતિ રહી. તે અર્ધા સૈકા સુધી ભોગવ્યા પછી રાણા રાજસિંગના વખતમાં તૂટી. દિલ્લીનો પાદશાહ શાહજહાંન ઘરડો થયો, ત્યારે તેના દરેક છોકરાને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો. એ લોભથી તેઓ માંહોમાંહે લડી મૂઆ. એ લઢાઇમાં દરેક રજપૂત જાત સામેલ થઈ. રાણાએ પાદશાહીનો ખરો હકદાર સૌથી મોટા શાહજાદા દારાશેકોનો પક્ષ કર્યો. અને એ પ્રમાણે ઘણું કરીને સઘળા રજપૂતો દારાના પક્ષમાં આવ્યા, પણ ફતેહાબાદ આગળ ઔરંગજેબે દારાને હરાવીને નસાડયો, ને ઔરંગજેબ રાજ્યનો ધણી થયો. પાદશાહ થવામાં જે જે પોતાની સામા થયા તેમનો ઔરંગજેબે જીવ લીધો. એણે એના બાપને કેદ કર્યો. ભાઇઓને અને તેમના છોકરાને પણ મારી નાંખ્યા. તથા એના એજ રાજ્યલોભથી મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ.

રજપૂતો સાથે સગાઈ કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં લેવાની ઉમદા રીત અકબરે દાખલ કરી હતી, અને જેનાં રૂડાં ફળ જહાંગીરે ને શાહજહાંને ચાખ્યાં હતાં, તે રીત ઔરંગજેબે તજી દીધી. પોતે મુસલમાનીના પેટનો હોવાથી તથા રજપૂતો સાથેનો સંબંધ તોડવાથી જે રજપૂતો પોતાના સગાના બચાવ માટે પોતાનાં લોહી રેડતા હતા, તે રજપૂતો એનાથી છૂટા પડયા. ઔરંગજેબને એ ભૂલ પાછળથી માલમ પડી હતી અને તે ભૂલ એણે ભાગી હતી. શાહઆલમ, આજીમ ને કામબક્ષ એ રજપૂતાણીઓના દીકરા હતા. તોપણ સગાઇની રીતની ખરી કીમત એના

વડવાઓના જેવી એને ન હોવાથી તથા પોતે ધર્માંધ હોવાથી સઘળા રજપૂતો સાથે એ બેદરકારીથી વર્ત્યો.

ઔરંગજેબના વખતમાં રાજ્યસ્થાનમાં જેવા પ્રખ્યાત રાજાઓ હતા, તેવા કોઈકજ રાજ્યમાં હશે. સઘળાં મોટાં રજપૂત રાજ્યોપર બહાદુર ને પરાક્રમી રાજાઓ હતા. જેપૂરનો જયસિંગ ઉર્ફે મીરજારાજા, મારવાડનો જશવંતસિંહ, ઉદેપુરનો રાજસિંગ, અને તેજ પ્રમાણે બુંદી ને કોટ'ના હાડા રાજા, ઉર્ચાં ને દતિઆના બુંદેલા રાજા, વિકાનેરના રાઠોડ રાજા, એ સૌ બહાદૂર હતા. જો ઔરંગજેબ એ સઘળાને અનુસરીને ચાલ્યો હોત, તો મોગલ રાજ્ય વધારે મજબુતીથી લાંબી મુદ્દત ટકી શકત. પણ ઔરંગજેબે એ બધાની ગણતરી નહિ કર્યાથી, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય સ્થાપવાને ઉશ્કેરાયો, તથા રજપૂતો મોગલો સામા ઉઠ્યા. અકબર કે શાહજહાંન કરતાં ઔરંગજેબ કોઇ રીતે ઉતરતો નહોતો, પણ ધર્માંધપણાએ અને તેથી થએલાં પાપે એને ડુબાડ્યો. તેથી એની રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નકામી પડી ગઈ. એટલુંજ નહિ પણ જે શક્તિ એને મજબુત કરત, તે શક્તિ એનો નાશ કરતા થઈ પડી. ઔરંગજેબની રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ સાથે રજપૂતોની શક્તિ મળી હોત તો, મોગલ રાજ્ય બહુ દ્રઢ થાત. ધર્માંધપણાએ એને હિંદુઓ ઉપર જજીઆ વેરો નાંખવાને ઉશ્કેર્યો તેથી; તથા કાફરને મારવા ને વટાળવા તેમાંજ મોક્ષ છે, એવું મુસલમાની ધર્મમાં કહેલું છે, તે નિયમ પ્રમાણે દારાથાથી ઔરંગજેબની ખરાબી થઇ. શરીરમાં કૌવત હોય છે ને જુવાનીના મદનું જોર હોય છે, ત્યાં સુધી માણુસ આંધળા બની મરજી મુજબ ચાલે છે—તેને કાંઈ પણ સૂજતું નથી; પણ જ્યારે મરણની પથારીએ પડે છે, કૌવત જતું રહેછે, અને આ ફાની દુનીયા તજી જેવા આવ્યા હતા તેવાજ ખાલી હાથે જવાનો વખત આવે છે, ત્યારે તેની આંખો ઉઘડે છે. તેનાં કરેલાં બુરાં

કર્મો અને પાપ એની નજરે પડે છે; અને ત્યારેજ તે સમજે છે કે ઠાલે હાથે આવ્યો છું ને ઠાલે હાથે જાઉં છું. ઔરંગજેબને પણ તેમજ થયું. મરતી વખતે તેની આંખો ઉઘડી, તેનાં કરેલાં પાપ તેને યાદ આવ્યાં. અને પોતાનાં બુરાં કર્મોનો તેને પસ્તાવો થયો. એ તેણે મરતી વખતે પોતાના દીકરા આજીમશાહ ને કામબખ્શ ઉપર લખેલા કાગળમાં જણાવ્યો છે. એ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો.

આજીમશાહ ઉપરનો કાગળ.

"તમારી કુશળતા ચાહુંછું. તમને મળવાને ઇચ્છુછું. ઘડપણ આવ્યું, આખા શરીરમાં નબળાઇ ભરાઈ ગઇ છે, અને સઘળા સ્નાયુઓ નબળા પડી ગયા છે. આ દુનિઆમાં હું અજાણ્યા મુસાફર તરીકે આવ્યોછું ને અજાણ્યા મુસાફર તરીકે જાઉંછું. હું જાણુતો નથી કે હું કોણ છું, અને મારૂં શું થવાનું છે, મેં અધિકાર ભોગવ્યો પણ તેણે મને પાછળથી દિલગીરી ઉત્પન્ન કરી છે. મેં રાજ્યનું ભલું ઇચ્છયું નથી અને સંભાળ રાખી નથી. મારો અમૂલ્ય વખત નકામો ગયો છે. મેં મારા આત્માને પીછાણ્યો નહિ, મને દોરનાર મારો આત્મા હતો, પણ અજ્ઞાનતા ને લોભના મારી આંખે પડળ આવ્યાથી મેં આત્માના જ્ઞાનીચળકાટને દીઠો નહિ. આ દુનિઆમાં માણસની જીંદગી કાંઇ અમર નથી. મારાં કરેલાં નઠારા કામને લીધે ભવિષ્યમાં મારૂં સારૂં થવાની હવે કાંઇપણ આશા નથી. તાવ મટ્યો છે, પણ ચામડી ને હાડકા વિના હવે કાંઈ રહ્યું નથી. મારો પુત્ર કામબખ્શ જો કે વિજાપુર તરફ ગયો છે, પણ મારી નજીક હોય એમ લાગે છે. અને તું તેથી પણ વધારે નજીક જણાય છે. મારો વાહાલો પુત્ર શાહઆલમ ઘણો દૂર છે, અને મારો પૌત્ર અજીમઉશાન ઇશ્વરેચ્છાથી હિંદુસ્તાન (ઉત્તર હિંદુસ્તાન) માં આવ્યો છે. છાવણીનાં

અને તેમાંનાં બીજાં માણુસો દુખી હાલતમાં પારાની માફક અ-સ્થિર અને ભયંકર સ્થિતિમાં છે. પોતાના ધણીથી જુદાં પડ્યા પછી તેઓને માલમ નથી કે તેમને ધણી છે કે નહિ. આ દુનિ-આમાં હું કાંઇપણ લેઇને આવ્યો નથી અને માણુસની નબળાઇ વિના કાંઇ પણ લેઇ જતો નથી. મને ભય છે કે મારો ઉદ્ધાર કેમ થશે અને મને કોણ જાણે શી શીક્ષા થશે. જો કે મને તે પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની મહેરબાની અને દયા ઉપર સંપૂર્ણ વિ-શ્વાસ છે, તોપણ મારાં કર્મો તરફ જોતાં મને ઘણો ડર લાગેછે. પણ મારા મરી ગયા પછી એમાંનું કાંઈ રહેવાનું નથી. હશે હવે જે થવાનું હોય તે ભલે થાય. મેંતો મારૂં વહાણ ભરદરિએ મોજાંમાં ઝોકાવ્યું છે. મારી છાવણીની પરમેશ્વર સંભાળ લેશે, તોપણ તેમ કરવામાં મારા પુત્રોની મહેનત આવશ્યક છે. મારા પૌત્ર બેદરબખ્તની ખબર પૂછજો, એને જો કે હું જોઇ શકતો નથી તોપણ મને મળવાનું મન થાય છે. તમારી બેન બહુ દુ:ખી જણાય છે. પણ અંતઃકરણનો સાક્ષી માત્ર ખુદા છે. સ્ત્રીઓના મૂર્ખાઇ ભરેલા વિચારો કાંઈજ નહિ પણ માત્ર નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. સલામ, સલામ, છેલ્લી સલામ."

કામબખ્શને લખેલો કાગળ

"મારા હૈયાના હાર દીકરા, જો કે મારી પૂર ચઢતીમાં ઇશ્વરેચ્છાથી મેં તમોને સલાહ આપી છે, અને દુ:ખની વખતે સાથે રાખ્યા છે, પણ દૈવજોગે તમે તે ઉપર લક્ષ દીધું નહિ. હવે મેં મારી આ દુનિઆની મુસાફરી પૂરી કરી છે, ને હું જાઉં છું. મને મારા નીચપણાનો પસ્તાવો થાય છે, મને તેથી શો ફાયદો થયો ? મારાં પાપનાં અને ભૂંડાં કાર્યોનાં ફળ હું સાથે લેઇ જાઉં છું. અરે ખુદા ! હું એકલો આવ્યો અને એકલો જાઉંછું. શરીરરૂપી વણઝારના વણઝારાએ મને તજી દીધો છે.

જે તાવે આર દિવસ સુધી દુઃખ દીધું તે તાવ મટી ગયો છે. મારી આસપાસ હું જોઉંછું તો કાંઇજ નહિ પણ ખુદા દેખું છું. છાવણીનાં માણસો માટે મને ભય રહે છે. પણ અરેરે ! હું કોણ છું તે મને માલમ પડતું નથી. મારો વાંસો ફાટે છે, મારા પગમાંથી ચાલવાનું જોર જતું રહ્યું છે, મારામાં દમ રહ્યો નથી, અને મને જીવવાની આશા લગારે નથી. મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે. મને સમજાતું નથી કે મને કેવી કે કેટલી શીક્ષા થશે. જો કે જગતકર્ત્તા છાવણીનાં માણસોનું રક્ષણ કરશે, તોપણ તમારે સંભાળ લેવી આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી હું હયાત હતો ત્યાં સુધી તમે કાંઇ સંભાળ લીધી નથી. પણ હવે હું જાઉંછું, માટે સંભાળ નહિ લો તો તેનાં ફળ માઠાં થશે. પ્રજાની સંભાળ લેવાની ઇશ્વરી આજ્ઞાનો અમલ કરવાનું હવે હું તમને સોંપુછું. અજીમશાહ મારી નજીક છે, કોઇપણ મુસલમાનનું મોત થાય નહિ એવી સંભાળ રાખજો. નહિતો તેમનાં દુઃખ મારે માથે આવી પડશે. હવે હું જાઉછું. અને તને, તારી માને, અને છોકરાને ખુદાને આશરે સોંપુ છું. મરણકાળ હવે જલદી જલદી નજીક આવે છે. બહાદુરશાહ હજુ જ્યાં હતો ત્યાંજ છે. અને એનો દીકરો ઉત્તર હિંદુસ્થાનની નજીક આવ્યો છે. બેદરબખ્ત ગુજરાતમાં છે, હીઆતઅલનીસી જેણે હજુ સુધી દુઃખનું નામ જાણ્યું નથી, તે દિલગીરીમા ગીરફતાર છે. તમારી બેનનું દીલ પણ ઘણું ઉદાશ જણાય છે. તમારી મા ઉદેપુરી[1] જે મારા દુઃખમાં ભાગીએણ

---

૧ ઓરમી એને કાશ્મીરીયન કહે છે. પણ એટલું તો ખરૂં કે એ રાણી રાણાના કુટુંબમાંની નહોતી પણ કદાચ શાહપુરા કે બનેરાના મોટા કુટુંબની હોય; તેઓ તે વખતે રાણાથી સ્વતંત્રપણે ચાલતા હતા. અને એણે સતી થવાને ખુશી બતાવી તેજ ઉપરથી જણાય છે કે તે રજપૂતાણી તો હતીજ.

હતી, તે મારી પાછળ સતી થવા ઇચ્છે છે. પણ સઘળું વખત પ્રમાણે થયાં જશે.

ઘરના ચાકરો અને દરબારીઓ, ગમે તેવા કપટી છે તો-પણ તેમની સંભાળ લેજો. નમ્રતાથી અને યુક્તિથી તમારૂં કામ કહાડી લેજો. ગજા ઉપરાંત પગલાં ભરશો નહિ. પગાર નહિ આપેલા લશ્કરની ફરીઆદ જેવી ને તેવીજ છે દારાશેકો ઇન-સાફી ને શાણો હતો, તેના લોકોને મોટાં મોટાં વર્ષાસન આપ્યાં હતાં, તોપણ તેમને પગાર બરાબર નહિ મળ્યાથી તેઓ હમેશાં નારાજ રહેતા હતા. હું જાઉછુ. મેં જે કાંઇ સારૂં નઠારૂં કર્યું છે, તે મારા દીકરા તમારે માટે છે. મારા ઉપર ખોટું લગાડતા નહિ, અથવા તમને ખોટું લાગે એવું કાંઇ કીધું હોય તો તે સંભારશો નહિ. હવે તેનો કોઇ જવાબ દેનાર નથી. કોઇએ પોતાના આત્માને જતાં જોયો નથી. પણ મને મારો આત્મા જતો જણાય છે."

આ કાગળો ઉપરથી ઔરંગજેબ જ્ઞાની હતો એમ જણાય છે, પણ તે જ્ઞાન ધર્માંધપણાની છારીથી ઢંકાઇ ગયું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસે એનો વિદ્યાગુરૂ એક જગા માગવા આવ્યો ત્યારે તેણે એ ગુરૂને ઠપકો ને શિખામણ દીધી તે ઉપરથી પણ તે બુદ્ધિવાન હતો એમ જણાય છે. રાજા થનારને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવું અવશ્યનું છે તે ઔરંગજેબ સારી પેઠે સમજતો હતો. તેણે પોતાના વિદ્યાગુરૂને નીચે પ્રમાણે શિખામણ દીધી હતી.

'ગુરૂજી તમે શું માગોછો ? તમારી માગણી કારણ સહિત બતાવશો તો હું તમને મારા દરબારમાં એક મોટા ઉમરાવની પદવી આપીશ. તમારે જે રીતે મને કેળવણી આપવી જોઈતી હતી તે રીતે આપી હોત, તો તમારી માગણી બિલકુલ વાજબી ગણાત. કેમકે મારો ખાસ વિચાર એવો છે કે જો કોઈ ગુરૂએ કોઇ બાળકને યોગ્ય કેળવણી આપી હોય, તો તે બાળકનો જેવો

પોતાના પિતા પ્રત્યે, તેવોજ ગુરૂ પ્રત્યે ધર્મ છે. પણ તમે તો મને કેવી કેળવણી આપી છે ? તમે શીખવ્યું છે કે સઘળા ફિરંગીસ્તાનમાં (યુરોપમાં) પોર્ટુગાલ એ નાનો બેટ છે ને તેનો રાજા સૌથી મોટો છે. તેનાથી ઉતરતો વલંદાનો, ને તેનાથી ઉતરતો ઇંગ્લાંડનો રાજા છે; ને ફ્રાંસ, એન્ડેલ્યુસિઆ, વગેરેના રાજાઓ માટે તો કહ્યું છે કે તેઓ હિંદુસ્તાનના નાના નાના ઠાકોરો જેવા છે. વળી તમે કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તો તે સઘળા કરતાં ચઢીઆતા છે. હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાંન એજ માત્ર દુનિઆમાં મોટા રાજા થઈ ગયા; ને ઇરાન, ઉસ્બેક, કાશ્ગર, તાતાર, પેગુ, ચીન, વગેરેના રાજાઓ હિંદુસ્તાનના રાજાઓનાં નામ સાંભળી થથરે છે. કેવી સારી ભૂગોળ શીખવી છે !! તમારે તેને બદલે એ બધાં રાજ્યો સ્વતંત્ર ને નોખાં છે તે, તેમની શક્તિ, તેમની લડવાની કળા, રીતભાત, ધર્મ વગેરે કેવાં છે, તે મને શીખવવું હતું. વળી તેમના ઇતિહાસ ઉપરથી તેમની ચઢતી ને પડતી શાથી થઈ તે, તથા તેમ થવામાં તેઓએ કેવાં પરાક્રમો કર્યાં ને કેવી ભૂલો કરી, કે ત્યાં જે મોટા મોટા રાજ્ય ફેરફાર થયા હોય, તે બતાવવું હતું. મારા પ્રખ્યાત વડવા જેમણે આ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો તેમનાં નામ પણ તમારી પાસેથી ભાગ્યે શીખ્યો હોઊં. તેમનું જન્મચરિત્ર અને તેમણે શી રીતે આટલી બધી જીતો મેળવી તે પણ તમે મને શિખવ્યું નથી. તમે મને અરબી ભાષા વાંચતાં લખતાં શીખવવાના હતા, જે ભાષા સંપૂર્ણ રીતે ભણતાં દશ કે બાર વરસ લાગે તે ભાષા ભણવા પાછળ મેં ઘણો વખત ગુમાવ્યો તેને માટે બેશક હું તમારો આભારી છું !! શું રાજપુત્રો વ્યાકરણવેત્તા કે ન્યાયશાસ્ત્રી થાય તે તેને શોભા આપનારૂં છે ? શું તેમના પાડોશીઓની ભાષા ભણવા કરતાં પરભાષા ભણવી તેમને વધારે અગત્યની છે ? કાંઈજ નહિ. તેને એ વિના ચાલશે.

રાજ્યપુત્રો કે જેને વખત એ, બીજી ઘણી અગત્યની બાબતો ભણવા માટે અમૂલ્ય છે, તે વખત એવી નજીવી વાતમાં ગુમાવવાની જરૂર નથી. રાજકુંવરને ભણવાની જે કાંઈપણ હોંશ હોય છે તે શબ્દો ગોખવાની કંટાળા ભરેલી મહેનત કરવામાં રહેતી નથી. તમે જાણતાજ નથી કે બાળપણમાં સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે. તેથી તેને જે શીખવવામાં આવેછે તે એવું મજબુત ઠસી જાય છે કે તે મરતા સુધી જતું નથી, અને મોટાં મોટાં કામ કરવાને મનને ઉશ્કેરે છે. કાયદા, પ્રાર્થના, અને બીજી વિદ્યા અરબીમાં ભણાય, તેમ શું આપણી પોતાની ભાષામાં નહિ ભણાતી હોય ? તમે મારા પિતા શાહજહાનને કહ્યું હતું કે તમે મને તત્વજ્ઞાન શીખવશો, એ ખરી વાત. મને યાદ છે કે તમે મને ઘણા વરસ સુધી તો એવા નકામા ઢંગ વગરના સવાલો પૂછ્યા કે જેથી મારા મનને બિલકુલ સંતોષ મળતો નહિ. તેમજ તે સંસારમાં પણ કાંઈ કામના નહી. ખાલી વિચારો અને કલ્પનાઓ સમજવાં બહુ મુશ્કેલ અને ભૂલી જવાં બહુ સહેલાં છે. તેમજ જલદીથી કંટાળો આપે એવાં અને સમજશક્તિ બગાડી નાંખે એવાં છે. એ પ્રમાણે કોણ જાણે મારો કેટલોએ નકામો વખત ગાળ્યો તોપણ મને યાદ છે કે મને તેમાંથી માત્ર કેટલાક જંગલી શબ્દો યાદ છે. જે શબ્દો માણસને ગભરાવે ને ઘણા અકલવાનને પણ કંટાળો આપે એવા છે. એ શબ્દો માત્ર તમારા જેવા અજાણ્યા ને અભિમાનીઓનું અભિમાન ને મૂર્ખાઈ છાવરવા માટેજ બનાવ્યા હશે; કે જેથી તમે સર્વજ્ઞ છો, અને એ અજાણ્યા ને દ્વીઅર્થી શબ્દોમાં એવી ગુહ્ય વાતો રહેલી છે કે તે માત્ર તમે એકલાજ સમજવાને શકિતવાન છો, એમ અમે માનીએ તમારી એ વિદ્વતા શીખવવી પડતી મુકી જો તમે મારૂં મન અચળ નિયમિત થાય, ચઢતીમાં ફુલાય નહિ, ને પડતીમાં ગભરાય નહીં, એવું થાય એવા નિયમો અને શિખામણો આપી હોત, આપણે કોણ છીએ, આ-

પણું કામ શું છે અને દુનિઆમાં મોટા શી રીતે થવાય, એવી એવી જાતનું તત્વજ્ઞાન જો તમે શીખવ્યું હોત તો તું જાણું છું કે એરિસ્ટોટલનો સિકંદર જેટલો આભારી હતો, તેના કરતાં હું તમારો વધારે આભારી થાત. અને ત્યારે સિકંદરે જેવો બદલો એરિસ્ટોટલને આપ્યો તે કરતાં વધારે બદલો આપવાને હું બંધાયલો ગણાત. તમારી ખુશામતને બદલે રાજાને શું શું અગત્યનું છે, જેવું કે રાજાના રૈયત પ્રત્યે ને રૈયતના રાજા પ્રત્યે ધર્મ વગેરે શું તમારે મને શીખવવું નહોતું જોઇતું ? શું તમારે એમ જાણવું નહોતું કે એક દિવસે મારા ભાઇઓ સાથે રાજ માટે મારે લડવું પડશે ? શું એ મુજબ હિંદુસ્તાનના દરેક રાજકુંવર માટે બનતું નથી ? તમે કોઈવાર પણ મને એવું શીખવ્યું છે કે કિલ્લાને કેમ ઘેરો ઘાલવો અને લશ્કરને કેમ ગોઠવવું ? એ બધા માટે હું બીજાનો આભારી છું. તમારો બિલકૂલ નથી. માટે જ્યાંથી આવ્યા હો ત્યાં જાઓ, અને કોઇને જણાવશો નહિ કે તમે કોણ છો અને તમારૂં શું થયું.

ગાદીએ બેઠા પછી રાજસિંગે રજપૂતોમાં લડાયક જુસ્સો તાજો કર્યો ને માલપુરા લૂટયું. માલપૂરા અજમેરની સરહદ ઉપર આવ્યાથી કેટલાકે તેનું વેર લેવાને પાદશાહને સલાહ આપી. તે વખતે ઉદેપુરના રાણાનો ઓશિંગણ શાહજહાંન મોટા મનથી બોલ્યો કે એ તો મારા [1]ભત્રીજાનું ઉછાંછળાપણું ને છોકરવાડી છે. ઔરંગજેબની પૂર ચઢતીના વખતમાં પણ રાજસિંગને પરાક્રમ બતાવવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પ્રતાપના વખતમાં સીસોદીઆ જેવી બહાદુરીથી લડયા હતા, તેવીજ બહાદુરી એ વખતના સીસોદીઆએ બતાવી. ઔરંગજેબ સાથેની એ લડાઇઓમાં સીસો-

---

૧ શાહજહાન ને કરણસિંગ એક બીજાને ભાઇ સમાન ગણતા હતા માટે.

દીઆઓની ઘણીવાર જીત થઈ હતી. એકવાર તો આપણો હિં-દનો જરક્ષીસ ઔરંગજેબ કેદ પકડાતાં બચી ગયો હતો. મોગલોએ રૂપનગઢ કરીને મારવાડના ભાયાતનું ગામ હતું. તેના રાજાની દી-કરીનું માગું મોકલ્યું. પણ એ માગું એ રજપૂતાણીને ગમે તે કારણથી પસંદ પડયું નહિ. તેથી તેણીએ પોતાના ગોર સાથે ઉ-દેપુરના રાણા ઉપર એક કાગળ લખીને મોકલ્યો. ગોર ખુશી થતો એ કાગળ લઇ રાણાને ત્યાં ગયો. એ રજપૂતાણીએ કાગળમાં લખ્યું હતું કે "શું રાજહંસણી ગીધને હાથ જશે! શું એક પ-વિત્ર રજપુતાણી મ્લેચ્છની સ્ત્રી થશે?" એમ લખી છેવટે લખ્યું હતું કે "જો તમે મારી વહારે નહિ આવો તો હું આપઘાત કરીશ ને તે સ્ત્રી હત્યા તમારે માથે છે." આ કાગળથી રાણો રાજસિંગ ઉશ્કેરાયો, અને ઔરંગજેબ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખી પોતાના ધર્મનો ને દેશનો બચાવ કરવા સઘળું જોખમ ખેંચી લેવા તૈયાર થયો. ને થોડાક વીણી કહાડેલા જોદ્ધા લઇ અરવ-લીનો ઘાટ ઓળંગી રૂપનગઢ નજીક આવી પહોંચ્યો, અને પાદ-શાહી પહેરેગીરોને કાપી નાંખી તે રજપૂતાણીને પોતાની રાજ્ય-ધાનીમાં પરણી લાવ્યો. આ રાજકન્યા હરણની વાત સાંભળી હરેક રાજપુત્ર ખુશી થયો ને રાણાને સાબાશી આપવા લાગ્યો. તેમજ રાણાના પટાવતો પણ ઉમંગથી રાણાના રાતા વાવટા નીચે આવી બહાદુરીથી મેળવેલી રાણીનું રક્ષણ કરવાને એકઠા થયા.

ભાટ લોકો આ વાત નીચે પ્રમાણે કહે છે. તેઓ એવી રીતે કહે છે કે તે સાંભળનારનાં રૂવાં ઉભાં થાય. પણ તેમાં ને ઉપરની વાતમાં પાઠા ફેર ઘણો છે, તે છતાં મુખ્ય વાત મળતીજ છે. તેઓ મારવાડના રાજા જશવંતસિંગના ભાઈ અમરસિંગની દીકરી રૂપાળીબા માટે એ વાત નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મારવાડના રાજા ગજને બે દીકરા હતા. અમરસિંગ ને જશવતસિંગ. ગાદીનો વારસ અમરસિંગ તોફાની હોવાથી ગજ-

રાજાએ તેને દેશવટો દીધો ને પોતાની પાછળ જશવંતસિંગને વારસ ઠરાવ્યો. અમરસિંગ શાહજહાંન પાદશાહ પાસે નોકર રહ્યો. પણ ત્યાંએ તે ઉતપાતીઓ નીવડયાથી શાહજહાંને એનો દંડ કર્યો. તે દંડ ન આપતાં એણે તોફાન મચાવી મારામારી કરી. તેમાં અમરસિંગ બહાદુરીથી લઢતાં મરાયો. એ અમરસિંગને એક દીકરી હતી. તે જોધપુરમાં જશવંતસિંગ પાસે રહેતી હતી. જશવંતસિંગની દીકરી ઔરંગજેબ વેરે પરણાવી હતી. અમરસિંગના મૂઆ પછી તેની દીકરી પણ પાદશાહને દેવાનો વિચાર થયાથી રૂપાળીબાએ એના કાકાને કહ્યું કે મારે પરણવુંજ નથી, પણ માત્ર એકાંતવાસમાં ઇશ્વરભક્તિ કરવી છે. માટે મને મારે લાયક એક ઘર અને કામકાજ માટે એક દાસી આપો, તથા મારા ખર્ચ માટે મને સાધારણ એક વાર્ષીક રકમ બાંધી આપો, એટલે મારો નિભાવ થશે. મારે રાજમહેલની ખટપટમાં રહેવાની ખુશી નથી. જશવંતસિંગે એ બાઇને એક મકાન અને એક દાસી સોંપી, તથા ખર્ચ ખુટણ માટે એક રકમ બાંધી આપી. આ પ્રમાણે રૂપાળીબા રાજમહેલની બહાર નીકળી એકાંત વાસમાં ઇશ્વરભકિત કરીને તથા ગીતાજીનો પાઠ વાંચીને કે હરિકીર્તન ને હરિકથા કરીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગી. એ બાઈની પ્રભુ ભકિતમાં એટલી દૃઢ આસ્થા બેઠી કે પરણવું તે શું એનું સ્વપ્નું પણ એને આવતું નહિ. એ પોતાના બ્રહ્મમંદિરમાં પુરૂષ નામે પેસવા દેતી નહોતી. તેમ હરિભકત વગર બીજાનું મોં સરખું પણ જોતી નહિ. આ સંસારની કૂથલીની વાતો સાંભળવા કે રાજખટપટમાં ભળવાની એને ઇચ્છાજ ન હોવાથી, તેવા કોઇને પોતાના ઘરમાં પેસવા દેતી નહિ કે કોઇને કાંઈ એ સંબંધી બોલવા દેતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ વૈષ્ણવ મરજાદીની પેઠે પેઠે કોઇનો સ્પર્શ પણ કરતી નહિ, ને અજાણતાં થઇ જતો તો નાહી નાખતી. એવી એ બાઇ પવિત્ર વૃતિની હતી.

એક દિવસે ઔરંગજેબ વેરે પરણેલી જશવંતસિંગની દીકરી જોધપુર આવી ત્યારે તે એની બેન રૂપાળીબાને મળવા માટે આવી. તેને આવતી જોઇ દાસીએ ખબર આપી કે તમારી બેન મળવા માટે આવે છે. રૂપાળીબા આ વખતે નાહી ધોઈ ઈશ્વરાધન ને પાઠ પૂજન કરતી હતી. તે વખતે એ, આ મુસલમાનને પરણેલીને શી રીતે મળે ? તેથી રૂપાળીબાએ દાસીને કહ્યું કે તું જઇને બેનને કહે કે મારાં બાઇજી પાઠપૂજા કરે છે માટે હમણાં મળી શકશે નહિ. પાછળથી એજ તમને મળવાને આવશે. દાસી એ વાત કહે તે પહેલાં તો એકદમ મેડે ચઢી ગઇ, ને બેનને ભેટવાને જવા લાગી. એટલે રૂપાળીબા વેગળી ખસી ગઈ ને બોલી—બેન, હું નાહિ ધોઇને પાઠપૂજા કરૂં છું. માટે હું હમણાં તમને મળી શકીશ નહિ. બેને કહ્યું કે હું એટલે દૂરથી તને મળવા આવી ને તું આવું બાનું કહાડી ખસી જાય છે એ શું ? એ તારૂં હેત કેવું ? રૂપાળીબાએ કહ્યું કે બેન, એ વાત ખરી, પણ હીંદુ મુસલમાનના ધર્મ જુદા છે. તું મુસલમાનને પરણી તેથી મુસલમાનના ભેગું ખાતી પણ હોઈશ. એટલે હિંદુથી નાહ્યા ધોયા પછી ઈશ્વર ભજન કરતાં બીજાને કેમ અડકાય ? પાદશાહની બેગમ આવું અપમાન કેમ સાંખે ? તે તરતજ નીચે ઉતરી પડી ને ઉતરતી વખત બોલી કે, “ હું પણ તને મુસલમાન વેરે પરણાવું ત્યારે ખરી. હું મુસલમાન ને તું વળી પવિત્ર ઉંચી થઇ બેસે એ શું ? હું તારૂં માન તને એજ મ્લેચ્છ સાથે પરણાવી ઉતારૂં ત્યારે ખરી. ”

એમ બોલી તે થોડા દિવસ પછી સાસરે ગઇ ત્યારે તેણે ધીરે રહીને ઔરંગજેબને વાત કરી કે મારા કાકા અમરસિંગની એક દીકરી છે, તેને આપની વેરે પરણવાની ને આપના જનાનખાનામાં આવવાની ઇચ્છા છે. છતાં તેણે પ્રથમ પરણવાની ના કહ્યાથી હમણાં તેનાથી મારા પિતાને મોડે ચઢીને કાંઇ બોલાતું

નથી. પણ હમણાં હું જોધપુર ગઈ ત્યારે એણે મને એકાંતમાં બોલાવીને એ વાત કહી છે. એ બાઇ બહુ ડાહી, ગુણવાન ને ખુબસુરત છે. એની ઇચ્છા એટલીજ છે કે આપે જાતે જઇને હિંદુ રીતે હાથેવાળો મેળવવો, પણ ખાંડું મોકલવું નહિ. આમ પાદશાહને પંડને મોકલવાની એ ખંધી રજપૂતાણીની મતલબ એજ હતી કે પાદશાહ જાય તો પાછો ફરે નહિ. માટે આપ લગ્નનું મુહુર્ત જોવડાવી મારા પિતાને લખી એ કન્યાનું માગું મોકલો કે અમે બંને બેનો એક બીજાની સાથે રહી સુખી થઇએ. એ બેગમે એ વાત એવી યુક્તિથી અને એવે વખતે કહી કે ઔરંગજેબને એની વાત ઉપર કાંઇ પણ શક આવ્યો નહિ. તેથી તેણે મુહુર્ત જોવડાવી એ કન્યાનું માગું કરવા જશવંતસિંગના દરબારમાં માણસ મોકલ્યો. ઔરંગજેબે પોતાના કાગળમાં જશવંતસિંગની દીકરીએ કહેલી સઘળી વાત લખેલી હોવાથી તેણે ધાર્યું કે એ વાત ખરી હશે. મારે મોઢે એક વાર ના કહ્યા પછી તેજ બાબત હા કહેવાને શરમાતી હશે, ને તેથીજ તેણીએ આ વાત એની બેન સાથે પાદશાહને કહાવી હશે. એટલે પાદશાહે કહાવેલું લગ્નનું મુહુર્ત કબુલ કરી જશવંતસિંગ પોતાની ભત્રીજીને ઔરંગજેબ વેરે પરણાવવાને તૈયાર થયો ને તેણે ઔરંગજેબને ઠરા લે દિવસે જાન લેઇ આવવાને લખી મોકલ્યું.

દિલ્લીનો પાદશાહ પરણવાને આવવાનો હોવાથી જશવંતસિંગે લગ્નની જબરી ધામધુમ કરવા માંડી. દરબાર ને રાજ્યમહેલ ધોળાવા રંગાવા માંડ્યા. ઘી સાકર ને ઘઉંનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. મંડપ રચવા માંડ્યો. હાંડી, તખતા ને ઝુમરો તથા બિલોર કાચથી મંડપની શોભા કરવા માંડી, અત્તર અગરજા ને સુગંધમય પદાર્થો ખરીદાવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે દરબારમાં ધામધુમથી લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી, પણ જેને માટે આ તૈયારીઓ થતી હતી, તે તો, બાપડી એ સઘળાથી અજાણી હતી. દરબારમાં

શું થાય છે તેજ એ જાણતી નહોતી. હોનાર હોયાં જાય છે. ભાવી વાત મિથ્યા થતી નથી. એક દિવસે દરબારની ખવાસણો પોતાનાં રંગાયલાં કપડાંથી એક કુવા ઉપર પાણી ભરતી હતી, ત્યાં રૂપાળીબાની દાસી પણ પાણી ભરવા આવી. ખવાસણો ઉતાવળથી ધામધુમ કરતી ને રંગાયલી જોઇને પેલી દાસીએ પૂછ્યું કે કેમ કાંઇ આટલી ઉતાવળ કરો છો ? તમે બધી રંગાયલી રોળાયલી કેમ છો ? કેમ કાંઇ દરબારમાં ધામધુમ ચાલે છે કે શું? કે દરબાર રંગાવે છે ? કે શું ? ખવાસણો બોલી,:—અલી જાણીને અમને શું પુછે છે ? દરબારમાં તારા બાઇજીના લગ્નની ધામધુંમ ચાલે છે, દરબાર ધોળાય છે, રંગાય છે ને લગ્નની તૈયારીઓ ચાલે છે. તેનીજ ઉતાવળ અમે પણ કરીએ છીએ. આ અમારાં કપડાં પણ તેમાંજ રંગાયલાં રોળાયલાં છે. જાણીને શું પૂછે છે ? હવે લગ્નને આડે પંદર દિવસ માત્ર રહ્યા છે. હવે દિલ્લીનો પાદશાહ પંડે પરણવાને આવવાનો છે, તેથી જશવંતસિંગ મહારાજ પણ એજ તૈયારીમા આખો દિવસ રોકાયલા રહે છે. અલી તું પણ તારાં બાઇજી સાથે દિલ્લી જશે કે નહિ ! એ સાંભળી દાસી કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પાણી ભરીને પોતાને ઘેર ગઇ, ને પોતે સાંભળેલી સઘળી વાત રૂપાળીબાને કહી. તેથી એ બાઇ બહુ શોકાતુર થઇ. તે સમજી કે આ બધું કામ પેલી પાપિણ્, તરકડી મારી બેનનું હશે એમાં લગારે શક નથી. જતાં જતાં બોલતી ગઇ હતી તેજ એણે ખરૂં કર્યું. પણ હવે કરવું શું? કાંઇ સુઝતું નથી. પંદર દહાડામાં પાદશાહ આવીને ઉભો રહેશે ને હું ના કહીશ તો કાકા જોરાવરીથી મને પરણાવશે, કાં પાદશાહ જોરાવરીથી મને લેઇ જશે. હવે હું શું કરૂં ? ને ક્યાં જાઉ? અહી મારૂં બેલી પણ કોણ છે ? અરેરે જે તુર્કને હું ધિક્કારતી; જે તુર્કને અડવામાં હું અભડાતી, જે તુર્કને અજાણતાં અડવાથી હું નહાતી ધોતી, જે તુર્કને અડવા માટે મેં કોઇને પણ નહિ

પરણતાં મારા પિતાના અકાળ મૃત્યુને લીધે આ વૈરાગ લઇ ઈશ્વરભક્તિમાં મારૂં આયુષ્ય પૂરૂં કરવાનું ધાર્યું; તેજ તુર્કને, તેજ મારા ધર્મશત્રુને, તેજ મારા ધિક્કારપાત્રને મારે અડવું, રે ! પરણવું પડશે ? અરેરે ધિક્કાર છે મને મારાં આ શાં દુર્ભાગ્ય ? હું કેવી અભાગણી કે મને એકલી રઝળતી મુકી ને મારો પિતા પણ અકાળ મૃત્યુથી મરણ પામ્યો. મારો પિતા આ વખતે જીવતો હોત તો એ તુર્કનો ભાર હતો કે મારૂં નામ દેઈ શકે ? અરે ! ત્યારે મારા કાકાની પણ શી મગદૂર કે મને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના પેલી દુષ્ટ ને ઠગારી તૂર્કડીના ભોળવ્યા ભોળવાઇને મારૂં લગ્ન કરી એમે; અને તે પણ પરણવાની ચોખી ના પાડી છતાં. અરે ! ઈશ્વર તારી શી મરજી છે ? ઓ અનાથના નાથ, આ વખતે મારી વ્હારે આવે એવો માત્ર તુંજ છે. તુંજ માત્ર મને આ ભયંકર સંકટમાંથી બચાવી શકશે. મારે શું કરવું ને ક્યા જાવું, તે રસ્તો મને સુજાડ. હું એ ધિક્કારપાત્ર તુર્કને પરણવાની નથી, એતો નક્કીજ છે. ગમે તો હું તારી માફ માગી આત્મઘાત કરી તારે શરણે આવીશ. પણ આ ખોળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે તૂર્કને પરણી અપવિત્ર થવાની નથી. પણ કરવું શું ? કાલે સવારે જાન તો આવી પહોંચશે, તે પહેલાં કોઇ પણ રસ્તો તો કહાડવો જોઇએ. આવે ટાણે મને સારી સલાહ આપે એવું પણ કોણ છે ? હા હા, અરે દાસી, મારા રામસિંગ કાકાને હમણાં ને હમણાં બોલાવી લાવ, તેમને કહે કે મારી બાઇજી આપને હમણાં ને હમણાં તેડે છે, માટે પધારો. એ સાંભળી દાસી તરત દોડતી ગઇ ને રામસિંગ રાઠોડને બોલાવી લાવી.

રૂપાળીઆ એના રામસિંગ કાકાને જોઇ ડુસકે ડુસકે રડવા લાગી. કાકા મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં, ત્યાં સુધી તમે મારી સંભાળ લેતા નથી. મારા કાકા જશવંતસિંગજી મહારાજ તો કહેવાના છે. તેમણે તો મારા પિતાનો ઘાત કરાવી ગાદી મેળવી છે,

એટલે તેમનું હેત તો મારા ઉપર ન હોય એ સ્વભાવિક છે. મારા સગા કાકા તો તમેજ છો. મારા દુઃખના વખતમાં મારૂં આશ્રયસ્થાન તમેજ છો. તે તમે પણ વિસારી મૂકો ત્યારે મારૂં આ દુનિયામાં બીજું કોણ છે ? શું કાકા, એ બધું આંખની શરમ પાછળ ગયું ? મારા પિતાજીના ગુજરવાથી હવે આપને પણ મારી સંભાળ લેવાનું ક્યાંથી સાંભરે ? મારે તો હવે ઉપર આભ ને નીચે ધરતી. બીજું કોઈ નથી. એમ બોલી વળી રડવા ને ડુસકાં ભરવા લાગી. રામસિંગ બોલ્યો, બેટા છે શું ? મિત્ર કહો કે ભાઇ કહો, તે મરણ પામ્યા પછી મેંણાં મારી નકામી મને દાઝ્યા ઉપર ડામ શા માટે દે છે ? તને દુઃખ છે તે કહ્યા વગર અમે કેમ જાણીએ ? અમને કહે તો ખરી કે તારે શું દુઃખ છે ? તને કોણે દૂભી છે ? કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વગર નકામા મેંણાં શું કરવા મારે છે ? મારા ભાઈની બેટી તે તું મારી દીકરી તુલ્ય છે. તારે જે દુઃખ હોય તે કહી નાંખ. તારૂં હૈયું ખાલી કર. તારૂં દુઃખ ટાળવાને મારાથી જેટલો બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ. મારૂં ચાલતા સુધી તારા પિતાની ખોટ તને પડવા દેઈશ નહિ. એ સાંભળીને રૂપાળીબાને હિંમત આવી. તે બોલી તમે જાણો છો કે મારા પિતાના મરણ પછી મારા કાકાએ મને મ્લેચ્છ સાથે પરણાવવાનો વિચાર કર્યો, તે વાત મને ગમી નહિ. તેથી મેં સંસાર ત્યાગ કરી, આ એકાંત વાસ ભોગવી, ઇશ્વરભક્તિ કરી, મારા દિવસ નિર્ગમન કરવાનો વિચાર કર્યો છે; ને ત્યારથી હું કોઇપણ પરાયા પુરૂષનું મોં સરખું જોતી નથી, ને માત્ર આખો દિવસ સેવા પૂજામાં ગાળું છું. સંસારાદિની કે રાજખટપટની વાત સરખી પણ મારે કાને પડવા દેતી નથી. છતાં થોડા દિવસ ઉપર મારી બેન જે પાદશાહ વેરે દીધેલી છે, તે મને મળવા આવી. તે વખતે હું પાઠપૂજા કરતી હતી, માટે હું એને અડકી નહિ. તેથી તેને માઠું લાગ્યું ને તેણે મને પણ પાદશાહ સાથે પરણાવી ભ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર કર્યો.

તેણે પાદશાહને તથા મારા કાકાને ઉંધુંચતું સમજાવી મને પૂછ્યા ગાછ્યા વગર મારૂં લગ્ન લેવડાવી દીધું ને મહેલમાં સઘળી તૈયારી કરવા માંડી. મને એ વાતની આજેજ ખબર પડી. હું કાંઇપણ એ વાતમાં જાણતી નથી, ને મારે પરણવું નથી. હવે એ વાત મારા કાકાને કહેવાય પણ કેમ ? ને કહું તો પાદશાહને જાન લેઈ આવવાનું લખ્યા પછી માને પણ કેમ ? હવે મને એકે માર્ગ ઉકલતો નથી. હું મ્લેચ્છનું મોં જોતી નથી; ને તેની સાથે મારો પ્રાણ જતાં પણ પરણવાની નથીજ. કાંઈ નહિ ચાલે તો આત્મઘાત કરીશ. પણ પરણીશ તો નહિજ. આ સાંભળી રામસિંગ બહુ તાજુબ થયો. તેણે કહ્યું કે હું ધારતો હતો કે આ બધી તૈયારી તારી ખુશીથી થાય છે. આ વાત મેં પ્રથમ સાંભળી, ત્યારે મને તો ઘણીએ રીસ ચઢી કે અમરસિંગની દીકરીને છેવટે શું સૂઝયું ? આટલા દિવસ ઈશ્વિરભકિત કરી, તેનું પરિણામ આજ આવ્યું ? મને તો તારૂં મોં ન જોવું એટલું માઠું લાગ્યું હતું. મારા મિત્રની પવિત્ર પુત્રી મ્લેચ્છ વેરે પરણે, ને તે પણ રાજીખુશીથી; એ સાંભળી હું તો રોજ બળતો હતો, પણ શું કરૂં ! અને એજ ગુસ્સાથી મેં આટલા દિવસ તારા ઘર સામું પણ જોયું નથી પણ હવે મારી ખાત્રી થઇ. પણ બેન, હવે શું કરવું ! જે કરવું તે તાકીદે કરવું જોઇએ, કેમકે માત્ર હવે પંદરજ દિવસ આડે રહ્યા છે. વિચાર કરતાં મને તો માત્ર બે રસ્તા સૂઝે છે. એક તો એકે પાદશાહ આવે ત્યારે મારા બાર હજાર માણસો છે, તે વડે તેની સાથે લડીને મરતા સુધી તારૂં રક્ષણ કરવું. પણ એમાં તો પાદશાહનાં અસંખ્ય લશ્કર આગળ મારા માણસો સાગરમાં બિંદુ તુલ્ય છે. અમારો છેવટે નાશથવાનો નક્કીજ છે. પણ તારો બચાવ કરતાં મરવાથી મારો આત્મા શાંતિ પામશે, કેમકે મારા મિત્રની ફરજ બજાવતાં મરવામાં હું સંતોષ માનીશ. પણ તેથી તારી આબરૂ સચવાવી છેવટે અમારે હાથ નહિ રહે. અમારા મુઆ

પછી પણ તારે આત્મઘાત તો કરવાનો રહેશેજ, માટે બીજો રસ્તો છે, તે રસ્તે ચાલવું ડહાપણ ભરેલું છે. પણ તે રસ્તે જવું હોય તો તારે પરણવાનું કબુલ કરવું જોઇએ. અને તે પણ હિંદુપત, પવિત્ર ને નિષ્કલંકી ગાદીના ધણી ઉદેપુરના રાણા સાથે જો તું પરણવાનું કબુલ કરે ને રાણો પરણવા આવે તો આપણું કામ થાય. આખા ભરતખંડમાં રાણા વગર એવો કોઈ માનો જણ્યો નથી કે જે પાદશાહ સાથે વેર બાંધે ને પાદશાહ વેરે પરણનારને પોતે પરણી જાય. માત્ર ઉદેપુરવાળા શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાને પાદશાહનું તો શું પણ ગમે તેનું વેર કરવાને બીહીવાના નથી. માટે જો તારી મરજી હોય તો આપણે આજને આજ રાણાજીને કાગળ લખી સાંઢણી મોકલીએ. એ સાંભળીને રૂપાળીબા બોલી:–કાકા ઉદેપુરના રાણા સાથે પરણવાને શા માટે ના પાડવી પડે? એવી પવિત્ર ને નિષ્કલંકી રજપુત જાત મને બીજી કયી મળવાની છે? એણે આજ સુધી મ્લેચ્છને કોઇવાર કન્યા દીધી નથી, એવા રાજ્યકુળને હું પરણવાની ના પાડીશ; ને તે પણ આવે વખતે? ત્યારે મારા જેવી બીજી મૂર્ખ કોણ? બીજા કાંઇ માટે નહિ તો મારી આબરૂ સાચવવા માટે–મ્લેચ્છ સાથે સંબંધ થઈ અપવિત્ર થતાં બચવા માટે કે આત્મઘાતથી ઉગરવા માટે પણ હું રાણાજી સાથે પરણવાને ખુશી છું. આપ એક પત્ર લખો ને એક હું પણ લખું છું. એમ કહી બંને જણાએ બે કાગળો તૈયાર કર્યા, ને એક રાયકાને બોલાવી એક દિવસમાં ઉદેપુર પહોંચે એવી એક સાંઢણી ઉપર તેને વિદાય કર્યો. બીજે દિવસે બપોરે તે રાયકો કાગળો લેઇ ઉદેપુર આવ્યો ને દરબારમાં ખડો થયો.

દરબારમાં રાણાજી પોતાના પટાવતો ચંદાવત, શકતાવત, રાણાવત, દુદાવત, ઝાલા, પરમાર, હાડા, રાઠોડ, ઇત્યાદિ સાથે બેઠેલા છે, વાતો ચિતો ચાલી રહી છે, એટલામાં રાયકાએ ન-

મીને બે કાગળો કહાડી રાણાજીના હાથમાં આપ્યા. રામસિંગનો કાગળ વાંચીને બીજો રાઠોડાણીનો વાંચ્યો. બંને કાગળો વાંચી શું કરવું તે રાણાજીને સૂઝે નહિ. હા લખવી કે ના, તેની ગમ પડે નહિ. રાયકો જવાબની રાહ જોઇ ઉભો રહ્યો છે, રાણાજી રાજ્ય ગુમાવી રખડવું, કે લાજ ખોઇ રાજ્ય ભોગવવું, એ વિચારમાં ગીરફતાર થયેલા છે. એ જોઈ પાસે બેઠેલો ચંદાવત બોલ્યો. મહારાજા, શું છે ? કાગળો વાંચી સૂન મૂન કેમ થઈ ગયા છો ? રાણાજીએ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બંને કાગળો ચંદાવત્તના હાથમાં આપ્યા. ચંદાવતે કહ્યું કે આજ્ઞા હોય તો વાંચું. રાણાજીએ કહ્યું એમાં કાંઇ પણ છાનું નથી. બધા સામંતો સાંભળે તે રીતે સુખેથી વાંચો. એટલે ચંદાવતે રામસિંગનો કાગળ નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો.

શ્રીમંત મહારાણા શ્રી રાજસિંગજી મહારાજ.

જોધપુરથી શેવક રામસિંગ રાઠોડના રામ રામ અંગીકાર કરશો. વિશેષ વિનંતિ કે મહારાજા જશવંતસિંગજીના મોટા ભાઇ અમરસિંગજીને એક દીકરી છે, તેણે આજ સુધી ઇશ્વરભક્તિમાં દિવસ ગાળ્યા ને છેવટ સુધી તેજ રીતે જીંદગી પૂરી કરવાનો વિચાર હતો, પણ કેટલીક ખટપટથી તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેને ઔરંગજેબ પાદશાહ સાથે પરણાવવાનો મહારાજા જશવંતસિંગજીએ ઠરાવ કરી લગ્ન પણ લીધું છે ને ચૈત્ર શુદ ૧૫ ને રોજ પાદશાહ પરણવા માટે જોધપુર પંડે આવનાર છે; ને બાઇ તો મ્લેચ્છનું મોં પણ જોતી નથી. તે મ્લેચ્છને અજાણતાં અડે તો અભડાય છે ને નાહી નાંખે છે, એવી પવિત્ર છે. તે મ્લેચ્છ સાથે કેમ પરણે ? તેથી તે આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઇ છે, કેમકે આપના નિષ્કલંકી ઘર વગર એ પાદશાહ સાથે વેર કરીને એ બાઈની બાંહ્ય પકડે એવો બીજો કોઇ આખા ભરતખંડમાં નથી. અને તેથી આ પત્રદ્વારાએ આપને અરજ કરી છે. આપ ગૌબ્રા-

હ્મણ ને અબળાઓનું પ્રતિપાલન કરનારા છો. આપજ એનું રક્ષણ કરશો, ને એ સાધવી બાઇને મ્લેચ્છને હાથ નહિ જવા દેતાં તેનું પાણીગ્રહણ કરશો. એ વાતમાં એ બાઈ પણ ખુશી છે. તે બાબત એણીએ આપને જુદો પત્ર લખ્યો છે. આપ આવશો તો હું મારા બાર હજાર માણસથી મરતા સુધી આપની સાથેજ ઉભો રહીશ. હવે મુદત ટુંકી છે, માટે આપ પધારો તો જલદીથી પધારજો. પણ જો છેવટે એ બાઇના કમનસીબે આપને પાદશાહ સાથે વેર બાંધવું નહિ જ પસંદ પડે તો આ પત્ર લાવનાર સાથે યથાયોગ્ય ઉત્તર લખજો કે પાદશાહ આવે ત્યારે અમો એ બાઇના રક્ષણાર્થે મરી ફીટીએ ને પછીથી એ બાઈ આત્મઘાત કરી મ્લેચ્છને હાથ જતી બચે. મહારાજા ચંદાવત, સક્તાવત વગેરેને મારા રામ રામ. પત્ર ઉતાવળમાં લખ્યો છે તે માફ કરશો. એજ વિનંતિ. મિતિ ચૈત્ર શુદ ૧

લી. આપનો સેવક રામસિંગના રામ રામ.

આ પત્ર વાંચ્યા પછી બીજો પત્ર રાઠોડાણીનો હતો, તે પણ ચંદાવતે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો.

સેવામાં અમરસિંગ રાઠોડની દીકરી ને તમારી કિંકરીનું પગેલાગણું વાંચજો. વિશેષ હકીકત મારા રામસિંગજી કાકાના પત્રથી જાણશો. આપની દાસી એ પ્રમાણે દુ:ખમાં ફસાઈ પડી છે તેની વહારે વહેલા આવજો. મને મરવાનું દુ:ખ નથી પણ આત્મહત્યા કરવી એ મોટું પાપ છે. તો પણ જો આપ આપની દાસીની વહારે નહિ ચઢો તો પ્રભુ પાસે માફ માગીને પણ આત્મઘાત તો કરીશજ. હું અબળા છું. ને આપને શરણે આવી છું આપનું કુળ ને આપની ગાદી નિષ્કલંકી છે ને અબળાને આશરો આપતી આવી છે. મારા અંત:કરણથી હું આપને વરી ચૂકી છું, વરૂં તો આપનેજ નહિ તો આ દુનિયામ બીજા પુરૂષ મારા ભાઇ બાપ તુલ્ય છે.

શરણે આવેલીનું રક્ષણ કરવું એ રજપૂતોનો ધર્મ છે. અંતઃકરણથી આપને વર્યાં છતાં ઠેલી મૂકશો ને મ્લેચ્છને હાથ જતાં નહિ ઉગારો તો આપના ઘરનીજ આબરૂ જવાની. જે ઘરે આબરૂ માટે લાખો જીવના પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે, ભલા ભલા સાથે વેર બાંધી રાજ્ય ખોઇ દુઃખ વેઠયું છે તે આજ સુધી સાચવેલી આપના નિષ્કલંકી કૂળની પવિત્ર આબરૂ આપ જવા દેશો તો પછી આ ભરતખંડમાં પવિત્રતા રહેવાનીજ નથી. હિંદુ ધર્મ ડુબવા બેઠો એમ જાણવું. મેં આજ સુધી મ્લેચ્છને નહી પરણવા માટે પણ લીધું હતું; તે પણ પાળવા માટે મહારાણા સાહેબ, આ ગરીબ અબળાની વહારે ચઢજો. નહિ તો છેવટ આત્મઘાત તો છેજ.

લી. આપને અંતઃકરણથી વરેલી આપની દાસીનું
પગેલાગણું વાંચજો.

આ કાગળો વાંચી ચંદાવત બોલ્યો, મહારાણા સાહેબ આમાં વિચાર શો કરવાનો છે? આ કાગળો વાંચતાં આપ વિચારમાં શાના પડયા? આ ગરીબ અબળા આપને મનથી વરી ચુકી છે તેનું રક્ષણ નહિ કરો, તેને નહિ પરણો, તો શું મ્લેચ્છને હાથ જવા દેશો? શું દુનિયા ઉપરથી હિંદુ ધર્મનું સત્યાનાશ વળવા બેઠું છે? શું તમને વરેલી કન્યા મ્લેચ્છ તૂરકડા પરણી જશે ને હિંદુપતની આબરૂ લેશે? શું જે આબરને માટે મેવાડે આપણા બાપ દાદાના ને આપણી માતાઓના લાખો ભોગ આપ્યા છે, ને મેવાડપતિ પોતાની સ્રીને પાદશાહને હાથ જવા દેશે? મેવાડપતિ જે શર્ણાગતનું રક્ષણ કરવાને ને આબરૂ સાચવવાને લાખો રજપૂતોના ભોગ આપતા, ને પોતાનો પ્રાણ આપતા, રાજ્યપાટ ખોઇને જંગલમાં ભટકી દુઃખ વેઠતા; તે મેવાડપતિ શરણે આવેલી અબળાને અને તે પણ પોતાની સ્રીને

મ્લેચ્છને હાથ જવા દેશે ? શું દુનિયામાંથી રજપૂતવટ જતી રહી ? શું જગતમાંથી ક્ષત્રિઓનું સત્યાનાશ ગયું છે ? શું રજપૂતાણીઓ ક્ષત્રીબચ્ચા જણતી બંધ થઇ છે ? શું મેવાડપતિ પાદશાહથી ડરશે ? બાપા રાવળના વંશજ રાજ્ય ખોવાની બીકે, રણમાં મરવાની બીકે, કે જંગલમાં ભટકી દુઃખ પામવાની બીકે, કાંચળી પહેરી ખૂણે પેસશે ? મહારાણા, આપને એનો જવાબ દેવામાં કયો વિચાર આડો આવ્યો ? માણસ માત્રને મરવું છે. આપણા બાપ દાદા મુવા નથી ને આપણે અમર રહેવું છે ? આ દેહ તો નાશવંતજ છે. મોડું કે વહેલું, ઘરમાં કે બહાર, કે રણક્ષેત્રમાં મરવું તો છેજ. ત્યારે આબરૂ ગુમાવીને શા માટે ગરવું ? આબરૂનું રક્ષણ કરતાંજ કાં ન મરીએ કે મોક્ષ પામીએ ? રાણા સાહેબે કહ્યું કે, બહાદુર ચંદ્રસિંગના બહાદુર બેટા ચંદાવત એમ ઉતાવળો થઇ ગમે તેમ અવિચારથી ને અવિવેકથી માં બોલ—હું રાઠોડાણીને પરણવાની ના પાડતો નથી. મારા બાપ દાદા મરી ગયા તેમ મારે પણ મરવું છે. પણ હમીર, સંગ, કુંભો, કે પ્રતાપ રાણાની પેઠે અમર નામ રાખી મરવું છે. મને પણ તેમ કરવાની હોંસ છે. પણ ભાઈ, આપણ બંને જુવાન છીએ, હજુ દુનિયાનો અનુભવ લીધો નથી. પાછળથી આપણને કોઈ મુર્ખમાં કહાડે ને કહે કે રાજસિંગે છોકરવાદી કરી એક રજપૂતાણીને માટે રાજ ગુમાવી બેઠો. આબરૂ સાચવવા જતાં આબરૂ ગુમાવી. આવા ઠપકામાંથી મોકળા થવું જોઇએ. વળી ઔરંગજેબ જેવા જોરાવર પાદશાહ સાથે વેર બાંધવું છે. માટે કોઈ વૃદ્ધની સલાહ લેવી તે ઠીક છે. ત્યારે ચંદાવતે કહ્યું કે મહારાણા સાહેબ, આપ કહો છો તે ખરી વાત છે. પણ જ્યારે આપણા બાપ દાદા કોઇની પણ સલાહ લેતા, ત્યારે માત્ર રાજ્ય બારોટ કે રાજ્ય કવિ દશાંદિની સલાહ લેતા, તેમ આપની ઇચ્છા હોય તો તેઓ વૃદ્ધ, અનુભવિ ને હોંશિયાર છે, માટે તેમને બોલાવો.

રાણાજીએ દશાંદિને બોલાવી બંને કાગળો વંચાવી શું કરવું તે બાબત સલાહ માગી. ત્યારે દશાંદિ વિચાર કરીને બોલ્યો.

રાણાજી તમે જુવાન છો, તોપણ તમારા કૂળની રીત તમે જાણો છો, અને જાણીને મારી મશ્કરી કરવાને શા સારૂ પૂછો છો! તમારા કૂળમાં કોઇએ કોઈવાર નકાર વાસ્યો નથી, અને બાપા રાવળનો વંશજ ગમે તેવી આફતમાં નકાર વાસવાનો નથી. તમારી ગાદીની આબરૂની શરમે–રાણા પ્રતાપની ગાદીને પ્રતાપે–સત્યે તો પૃથ્વી ફરે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, ગંગા વહે છે, ને દુનિયા ચાલે છે. શરણે આવેલાને સંગ રાણાનો વંશજ પાછો કહાડશે, ત્યારે તો પૃથ્વી રસાતળ જશે. ત્યારે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે, બ્રહ્માંડ નાશ પામશે, ને આકાશ પાતાળ એક થશે. જે તુર્કને કન્યા નહિ દેવાને અસહ્ય કષ્ટ વેઠયાં, પોતાના સીસોદીઆ કપાવી નાંખ્યા, છૈયાં છોકરાં ને સગાં વહાલાંને રણક્ષેત્રમાં મરતાં જોયાં, .રાજ્યપાટ ગુમાવી પહાડોમાં ને જંગલોમાં ભટકયો ને વનફળ ને કંદ ઉપર ગુજારો કર્યો. ઝાડની ડાળીએ ઝોળીઓ બાંધી જંગલી ભીલોની પેઠે એજ ભીલોમાં પોતાનાં બાળકોને ઉછેર્યાં, રોટલાના તુકડા માટે ભીખારીઓની પેઠે પોતાના બાળકોને ટળવળતાં જોયાં; અને અસંખ્ય અજીત ને આગ્રહથી નિરંતર પાછળ પડેલા શત્રુની વચ્ચે આ પહાડથી આ પહાડ એમ રખડયો, પણ મુસલમાનને કન્યા દેવાને લગાર પણ મચક આપી નહિં; એ પ્રતાપસિંહના વંશજ પોતાના અંતઃકરણથી વરેલી કન્યાને એજ દેશશત્રુ ને ધર્મશત્રુ મુસલ્લાને હાથ જવા દે, એવું કોઇવાર બનવાનું છે? મહારાણા સાહેબ, નકામી મારી વૃદ્ધની મશ્કરી કાં કરો છો? હું વૃદ્ધ છું એટલે મારા ગાળા નરમ પડ્યા હશે, એમ જાણીને શું આપ એમ ધારો છો કે હું બાયલી સલાહ આપીશ? વૃદ્ધ છું પણ મારી રગોમાં સંગ, પ્રતાપ ને કુંભારાણાની નિષ્કલંકી ગાદીનું લોહી વહે છે. અજ-

દાતા, હું પણ તમારૂં અન્ન ખાઉંછું. તેથી વૃદ્ધપણામાં પણ બાયલાપણું કે નામર્દાઇ કેમ આવશે; મારૂં રજક ઉઠશે કે સીસોદીઆમાંથી પાણી જશે, ત્યારેજ આ વૃદ્ધ રગો નરમ પડશે. હું દેખીતો વૃદ્ધ છું, મારી કાયા વૃદ્ધ છે, પણ મારો આત્મા હજુ જુવાનજ છે. માટે નકામી વાર શા સારૂ કરો છો ? રાયકાને જવાબ આપી વિદાય કરો ને લડાઇની તૈયારી કરી રાજ્ય કન્યા પરણી લાવો. શું રાજ્યહંસણી રાજહંસ વગર ગીધને હાથ જવાની છે ? અને જવા દેવાય પણ ખરી ? માટે ઉઠો, તૈયાર થાઓ, ને જાન લેઈ જઇ રાજ્યકન્યા પરણી લાવો. વખત થોડો ને વેશ ઘણા છે. માટે વાર લગાડવામાં માલ નથી.

આ સાંભળી રાણાજી ચંદાવત તરફ ફરીને બોલ્યા:—દશાદિએ કહ્યું તે ખરૂં છે. આપણે આપણી આબરૂનું રક્ષણ કરવાને અવશ્ય તાકીદે જવું જોઇએ. પણ મને વચમાં એક અંતરાય નડે છે તેનું કેમ કરવું ? આપણે આપણું સૈન્ય લેઇને રાઠોડાણીને લેવા માટે જઈશું. પણ ત્યાં સુધીમાં પાદશાહ પંડે પણ પોતાના લશ્કર સાથે આવી પહોંચશે અને ત્યાં લડાઇમાં પાદશાહના અગણિત દળ આગળ આપણે સઘળા ખપી ગયા તો આપણી મતલબ પાર પડશે નહિ ને રાઠોડાણીને આપઘાત કરવાની તો રહેશેજ. તેનું શું કરવું ? ચંદાવત કહે—નહિ મહારાજ. મારો વિચાર જુદોજ છે—આપ થોડાં માણસો લેઈ જોધપુર રાઠોડાણીને પરણવા જાઓ, ને હું સઘળા સીસોદી સૈન્ય સાથે પાદશાહને જોધપુર આવતો અટકાવવા જાઉં, ને આગ્રા ને જોધપુરની વચમાં રસ્તો રોકીને બેસું. હું આપને એટલી ખાત્રી આપું છું કે આપ પરણીને ઉદેપુર પાછા પધારો ત્યાં સુધી પાદશાહને જોધપુરના દરવાજા જોવા નહિ દેઉં. એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહ સાથે લઢતાં આપણા સઘળા સીસોદીઓ કામ આવી જશે. માટે તેમના છોકરા જે આજે આઠ દશ વરસના છે તે લડવા યોગ્ય અરાડ

વીસ વરસના થાય ત્યાં સુધી એટલે આજથી દસ વરસ સુધી પાદશાહ ઉદેપુર ન આવે એવું એની પાસેથી મારે વચન લેવું. પછી આપને કાંઇ બીહીવાનું નથી. રાણાજી કહે-ત્યારે તો ફીકરજ શી છે ? ધન્ય છે, મારા વહાલા બહાદુર તારી હિંમતને અને હોંશીઆરીને. તેં જે રસ્તો કહાડયો તે બરાબર છે. પછી તે સફળ થવો તો એકલિંગજીને હાથ છે. બધા સામંતોએ અને બુઢ્ઢા દશાંદિએ પણ ચંદાવતનો વિચાર પસંદ કર્યો, ને સઘળાએ બીજે દિવસે ચંદાવત સાથે પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઇ પાદશાહને અટકાવવા માટે જવાનો ઠરાવ કર્યો. રાયકાને ચંદાવતે રામસિંગજી ઉપર પત્ર લખી આપ્યો, ને તેમાં રાઠોડાણીને ધીરજ આપવા તથા રાણાજી પધારે તે પહેલાં લગ્નની સઘળી તૈયારી કરી રાખી જલદીથી પરણાવી વિદાય કરવાને સૂચના કરી. તથા જરૂર પડે તો રામસિંગજીના બાર હજાર રાઠોડો પણ ખપ લાગે, માટે તેમને તૈયાર રાખવાનું જણાવ્યું. કાગળ આપી રાયકાને વિદાય કરી ચંદાવત ઘેર આવ્યો, ને પોતાની દેવડીએ આવી લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો, કે તે સાંભળી ચંદાવત જોદ્ધા પણ બીજે દિવસે સવારમાં તૈયાર થાય. ડંકો વગડાવી ચોકમાં આવ્યો કે ઝરૂખામાં ઉભેલી પોતાની સ્ત્રીને દીઠી. ચંદાવત સત્તર અઢાર વરસની ઉમરનો ભર જુવાનીમાં હતો, ને પોતે પરણીને પહેલેજ દિવસે પોતાની સ્ત્રીને લેઈ આવ્યો હતો. હજુ હાથેથી મીંઢળ પણ છોડ્યાં નહોતાં. એની ખુબસુરત સ્ત્રી પણ ખીલતી જુવાનીમાં આવેલી બરાબર સોળ વરસની સુંદરી હતી. ચંદાવતે ચોકમાં આવી ઉંચી નજર કરી કે ઝરૂખામાં વાદળામાંથી ચંદ્રમાએ મોં બહાર કાઢયું હોય તેવી એની સ્ત્રીને ઝળકતી દીઠી. સ્ત્રીને જોઇ કે તેનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેનો ચહેરો ફીકો પડીને તેલમાં માંખ ડૂબે તેમ સુંમ થઇ ગયો. ને ટાઢો શીતળ જેવો બની ગયો. તે એવે ઉતરેલે ચે'રે મેડીએ ચડયો. એટલે એની ચતુર સ્ત્રીએ લડાઇની નો-

બત વગડાવી આવતાં જે જુસ્સો જોએલો તે જુસ્સો શાંત પડેલો દીઠો. તેથી તે બોલી—સ્વામીનાથ, કેમ કાંઈ દરીએ વહાણુ ડુબ્યું કે થયું શું ? જુસ્સાભેર આવી નોબત વગડાવી અને હમણાં તમારો ચહેરો કેમ લેવાઈ ગયો ? લડાઇનો ડંકો શા માટે વગડાવ્યો ને હમણાં ટાઢા શાથી પડી ગયા તે ફરમાવો. શું દુશ્મન ચઢી આવ્યો છે તેના સામા જવા માટે લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો છે ? પણ જો તેમ હોય તો આપનું મુખારવિંદ ઉતરી કેમ જાય ! લડાઇનો ડંકો સાંભળીને ક્ષત્રીને તો શૂર ચઢે. સ્વામીનાથ તમને પણ શૂર ચઢવું જોઇએ, છતાં આપ કેમ ટાઢા પડી ગયા ? કંઇક કારણ છે ખરૂં. જો સત્ય ન કહો તો મારા સમ છે. સાચેસાચું કહો. ચંદાવત કહેઃ—જોધપુરના અમરસિંગ રાઠોડની કુંવરી રૂપાળીબાને જોરાવરીથી દિલ્લીનો પાદશાહ પરણવા જાય છે, ને એ બાઈ આપણા માલિકને મનસા વાચાથી વરી ચુકી છે. તેથી કાલે સવારે રાણાજી તેમને પરણવા માટે જોધપુર સિધાવશે અને પાદશાહને અટકાવવા માટે તેની સામા યુદ્ધ કરવા સઘળા મેવાડી સૈન્ય સાથે મારે જવું છે. પણ પાદશાહ સામા લડવા જવું છે. તે પાછા આવવા માટે નહિ. કેમકે પાદશાહના સૈન્ય આગળ આપણું સૈન્ય ઘણુંજ થોડું હોવાથી ચટણી થઇ જવાનું. ત્યાં જીવતા પાછા આવવાની આશા નથી. મને તે માટે લગારે દિલગીરી નથી. મરવું માણસ માત્રને છે, ને મંરવાથી ડરૂં તો મારી માની કૂખ વગોવાય મારા પૂર્વજ ચંદ્રસિંહનું નામ બોળાય. મરવાથી હું ડરતોજ નથી. અમર કોઇ રહ્યું નથી ને હું પણ રહેવાનો નથી. મોડું કે વહેલું મરવાનું તો છેજ. પણ મને તારે માટે દિલગીરી થાય છે. કાલેજ પરણીને તું આવી છે. હજુ પરણ્યાનું સુખ લીધું નથી અને કાલે તો મરવાને માટે જવું છે. માત્ર મને એજ વિચાર આવે છે, ને ચોકમાં આવી તારૂં મુખ જોયું કે મને એજ દિલગીરી થઇ, ને તેથી મારૂં કઠણ હૈયું નરમ પડી ગયું.

એ સાંભળી હાડી રાણી બોલી:—મહારાજ, આપ એ શું બોલો છો ? રણક્ષેત્રમાં આપ લડવાનો લહાવો લેશો, તે કરતાં આ જગતમાં બીજું વધારે સારૂં સુખ કીયું છે. રણક્ષેત્રમાં નહિ ને ઇશ્વરઇચ્છાથી ચાલતાં ચાલતાં, ઉભાં ઉભાં, બેઠાં બેઠાં કે વાત કરતાં અવાચક થઇ કાળને સ્વાધીન થઇએ તો સંસારનું સુખ ક્યાં જતું રહે છે ? જો વહેલું મરવાનું હશે તે ! રણક્ષેત્રમાં નહિ તો ઘરમાં પકડતાં કાળને કોણ અટકાવી શકે એવું છે ? માટે લઢાઇમાં જતાં સંસાર સુખની ભ્રમણા રાખવી, એ ફરીને આ સંસારમાં ભટકવાની નિશાની છે. માટે મહારાજ, કશામાં જીવ ન રાખતાં સુખેથી લઢાઇમાં પધારો અને રાણાજી—આપણા માલિકનું કામ સિદ્ધ કરી આવો. આયુષ્ય હશે ને ઇશ્વરઇચ્છાથી કીર્તિ મેળવી પાછા ઘેર પધારશો તો આપણને જીવતાં સુધી સુખજ છે અને કદાચ રણક્ષેત્રમાં પડ્યા તો પછી સ્ત્રીનો શો ધર્મ છે ? તે હું સમજું છું. મારે શું કરવું તે મને માલમ છે. રણક્ષેત્રમાં પડ્યાથી અનંતકાળ પર્યંત આપણે દંપતિ સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવીશું. માટે સ્વામીનાથ, સહર્ષ રણક્ષેત્રમાં પધારો ને જય કરી પાછા આવો, નહિતો સ્વર્ગમાં આપણે ભેગાં થઇશુંજ. આપ આપના કુળને યોગ્ય રણમાં ઘુમી કીર્તિ મેળવો, એટલે રજપૂતાણીએ લાજ કેમ રાખવી તે મને માલમ છે. એમ વાતો કરતાં રાત વીતી ગઇ ને સવાર થઇ. ચંદાવત નાહિ ધોઇ જમી પરવારી સઘળાં વસ્ત્ર સજી લડાઇમાં જવાને તૈયાર થઇ હાડી રાણીની રજા માગવા આવ્યો. રાણીએ કહ્યું મહારાજ જીત કરી વહેલા પધારજો. કેમકે શત્રુને પીઠ બતાવી રણમાંથી ભાગી આવવું, એ તમારા કૂળનું કામ નથી. માટે જય મેળવો ને આપના કુળને વધારે દીપાવો. અને બીજા કશામાં મન ન રાખતાં રણક્ષેત્રમાં માત્ર દુશ્મનને મારવામાંજ આપનું સઘળું ધ્યાન લગાડજો. ચંદાવત કહે:—હાડીજી, જય મેળવી પાછા આવવાની તો આશાજ નથી. મરવું

એતો નિશ્ચયજ છે. તેમ શત્રુને પીઠ બતાવી જીવતા આવવું પણ નથી. માટે અમારે ને તમારે છેલ્લા રામ રામ. તમે સમજુ છો. માટે તમે તમારા ઘરની લાજ રાખજો ને રણમાં પડયા પછી તમે તમારી આબરૂ સાચવજો. હાડી રાણી કહે. તમારે મારા તરફથી નિશ્ચિંત રહેવું. આપ આપનો ધર્મ બજાવો ને હું મારા ધર્મમાં નહિ ચુકું, એ ખચીત સમજજો. આટલી ખાતરી આપ્યા છતાં ચંદાવતની ખાત્રી થાય નહિ કે મારા મુઆ પછી હાડીજી સતિ થશે, કેમકે હાડી સતી થાય તો રણમાં મરી સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખ ભોગવીશું, એ નક્કીજ છે. એવું ચંદાવત માનતો હતો. પણ મારા મુઆ પછી જુવાન, સંસારના સુખનો લા'વો લીધા વગરની હાડી સતી થશે નહિ, એવો એને વહેમ આવ્યા કરતો હતો, તેથી શીખામણ દેઇને નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં નીસરણીએથી ચંદાવતે કહ્યું, હાડીજી, અમે તો જઇએ છીએ. તમે તમારો ધર્મ સાચવજો. દેવડીએ લઢાઇની નોબત વગડાવી પોતાના હજુરી સાથે હાડી રાણીને ફરીને કહાવ્યું કે તમે તમારો ધર્મ સાચવજો. હવે હાડી રાણી સમજી. એની ખાત્રી થઇ કે ચંદાવતનો જીવ પોતાનામાં છે ને જ્યાં સુધી એમનો જીવ ઘેર હશે ત્યાં સુધી એમનાથી રણક્ષેત્રમાં પૂર્ણ પરાક્રમ થવાનું નથી. જે કામ માટે જાય છે તે કામ અફળ જશે. તેથી તેણે હજુરીને કહ્યું કે હું તને મારૂં માથું આપું છું તે લેઇને તારા ધણીને આપ ને કહેજે કે હાડીજી અગાઉથી સતી થઈ છે, ને આ ભેટ મોકલી છે. તે લેઇ ઉલટથી મેદાનમાં જાઓ ને ફતેહ પામો ને તમારી મનકામના સફળ કરો. કોઇ તરેહથી ફીકર ચિંતા કરશો નહિ, એમ બોલીને તરવાર વડે પોતાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તે લઇ હજુરી ચંદાવત પાસે આવ્યો ને તે તેને સોંપી, હાડી રાણીએ કહેલું સઘળું કહી સંભળાવ્યું. આ જોઇ ચંદાવત આનંદમાં આવી ગયો. તેણે હાડી રાણીનો ચોટલો ઉકેલી તેના બે ભાગ કરી માથું ગળામાં લટકાવી

ચોટલે ગાંઠ પાડી બાંધી લીધું, ત્યારે તે શિવજીએ રૂંઢમાળા પહેરી હોયની, તેવો દીસવા લાગ્યો. હવે એને ઘર તરફની ચિંતા મટી. હવે રણમાં મરી હાડીજી ભેગા સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખ ભોગવીશું એવી એની ખાત્રી થઈ. તેથી તે મહા ક્રોધાયમાન રૂદ્રની માફક રણક્ષેત્રમાં મુસલમાનોનો ઘાણ કહાડવાને તૈયાર થઇ નીકળ્યો. તેની પાછળ સઘળા ચંદાવતો પણ ચાલ્યા. ચંદાવત નીકળ્યો જાણી રાણાવત, સક્તાવત, દુદાવત, ઝાલા, હાડા, પરમાર વગેરે સઘળા સામંતો પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ ચાલ્યા.

બીજી તરફ રાણાજી પણ સવારના પહોરમાં નાહી ધોઇ જમી પરવારી સઘળાં હથીઆર બીડી ઘોડે સ્વાર થયા, કે તેમની સાથે જવાને નીમી રાખેલા પંદરસેં સવારો ઘોડાના ખોંખારા કરાવતા રાજ્યમહેલના ચોગાનમાં આવીને ખડા થયા. રાણાજી પણ ચંદાવત નીકળ્યાના સમાચાર સાંભળી નીકળ્યા ને ચંદાવત ને રાણાજી દરવાજા બહાર એકઠા થયા. એક બીજાને મળ્યા ભેટ્યા પછી દરવાજા બહારથી બંને રસ્તા જુદા હોવાથી ચંદાવત ને રાણાજી નોખા પડ્યા. જોધપુર જવાને રસ્તે રાણાજી ચાલ્યા ને તેથી થોડેક પૂર્વને રસ્તે ચંદાવત મેવાડીઓના સઘળા સૈન્ય સાથે ચાલ્યો.

ચંદાવતનું સઘળું સૈન્ય પચાસ હજાર મેવાડીઓનું હતું તે લેઈ સૈન્યને મોખરે પોતે ચાલ્યો. એમ કરતાં દશ દિવશમાં પોતે ધારેલી જગાએ આવી પહોંચ્યા. એ જગા આગ્રેથી જોધપુર જવાના માર્ગમાં જોધપુરથી થોડે દૂર હતી. ત્યાં રસ્તામાં સઘળા છાવણી કરીને રહ્યા. ચંદાવતે મુકામ કર્યા પછી પાદશાહના લશ્કરની ભાળ કહાડવાને માણસો મોકલ્યા હતા, તે માણસોએં તેને ખબર આપી કે પાદશાહ હિંદવાણીને પરણવાને હિંદુ જેવો વરરાજાનો ઠાઠ કરી હાથે મીંઢળ બાંધી હાથીપર બેસીને આવે છે, ને જાનૈયાનું અગણિત દળ સાથે છે એ સાંભળી ચં-

દાવતે પોતાના સૈન્યને હથીઆરબંધ ઘોડેસ્વાર થવાનો હુકમ કર્યો. સઘળા પાદશાહની જાનને ભેટવાને માટે તૈયાર થઇ ઉભા. એટલામાં પાદશાહી દળ આવી પ્હોંચ્યું, ત્યાં રસ્તામાં બીજું સૈન્ય પડેલું જોઇ પાદશાહે તપાસ કરાવી કે એ કોનું સૈન્ય છે ને શા માટે રસ્તો રોકી પડયું છે ? તો તેને માલુમ પડયું કે ઉદેપુરવાળો ચંદાવત મેવાડી સૈન્ય લેઇ રસ્તો રોકી પડેલો છે. તેથી ઔરંગજેબે ચંદાવતને કહાવ્યું કે તું અમોને રસ્તો આપ. અમે કાંઇ લડવા આવ્યા નથી, અમારે કાંઈ ઉદેપુર જવું નથી. અમે તો જોધપુર જાન લેઈ જઇએ છીએ. ત્યાં તારે રસ્તો રોકવાનું કાંઇ કારણ નથી. ચંદાવતે કહ્યું કે એમ રસ્તો મળવાનો નથી. અમે રજપૂત છીએ. તમારાં માંકડાં ને રીંછડાંથી કાંઈ સિંહબચા બીહીવાના નથી. તુમારે જવું હોય તો અમને ભેદીને સુખેથી જાઓ. પાદશાહે કહાવ્યું કે ભુંડા લગનમાં વિઘ્ન શા માટે કરે છે ? અમે વગર હરકતે તને જવા દેઇએ છીએ. માટે આબરૂભેર સુખેથી જા. નકામાં પતંગીઆં દીવામાં જંપલાવે તેમ શા માટે જંપલાવેછે? ને તારા હજારો શૂરા રજપૂતોને અવિચારથી કપાવી નાખે છે ? પણ એવી ધમકીથી ચંદાવત ડરી જાય એવો નહોતો. તે પાદશાહને રોકવા માટેજ આવ્યો હતો. એટલે આવી ધમકીથી ડરીને પાદશાહને રસ્તો આપીને સુખરૂપ જોધપુર પહોંચવા દે તેમ નહોતું. કોઇ રીતે ચંદાવત ન સમજ્યો ત્યારે જોરાવરીથી તેને ખસેડી રસ્તો કરવાને પાદશાહે હુકમ કર્યો. પાદશાહનો હુકમ માથે ચઢાવી મુસલમાની દળ લઢાઇના આકારમાં ગોઠવાઇ ગયું. ચંદાવતનું સૈન્ય તો મુસલમાનોને ભેટવાને તૈયારજ ઉભું હતું. એટલે લઢાઇ શરૂ થઇ. સાંજ પડતાં સુધી બંને બાજુમાંથી એકે બાજુએ નમ્યું આપ્યું નહિ. સીસોદીઆ અચળ ડુંગરાની માફક ઉભા રહ્યા ને જુસ્સાથી મુસલમાનોને કાપવા લાગ્યા. હરોલમાં જે મરતા તેની જગા બીજા સીસોદીઆ જલદીથી પુરી નાખતા. પણ કોઇએ

કોઇને નમ્યું આપ્યું નહિ. એમ કરતાં સાંજ પડીને અંધારૂં થયું. એટલે બંને પક્ષે લઢાઈ બંધ પાડી. વળી સવારમાં પાદશાહે કહાવ્યું કે અમારે લગ્નનું મુહુર્ત વીતી જશે ને નકામો રાઢ નહિ કર. હજુ તમે તમારે રસ્તે સુખેથી જાઓ. પણ ચંદાવત લગારે પાછો હઠે નહિ કે રસ્તો આપે નહિ. તેથી વળી લઢાઇ શરૂ થઈ. સાંજ પડતાં સુધી તુમુલ્ય યુદ્ધ થયું. બંને પક્ષના હજારો માણસો મરાયા, પણ કોઈ બાજુ નરમ પડી નહિ. મુસલમાનો પાદશાહને જોધપુર જવાનું મહુર્ત વીતી જશે એમ જાણી તાકીદ કરવાને અને જલદીથી લઢાઇનો છેડો લાવવાને જુસ્સાથી લઢવા લાગ્યા તેમ સીસોદીઆ પાદશાહને રોકવાને અને તે દર્મિઆન પોતાનો રાણો પરણીને ઘેર સલામત પહોંચી જાય, એટલીવાર મુસલમાનોને રોકવાને મોટા આવેશથી મુસલમાનોપર તુટી પડી તેમને કાપવા ને નસાડવા લાગ્યા. પણ રાત પડતા સુધી એકે બાજુ નરમ પડી નહિ, ને રાત્રે પહેલા દિવસની માફક લડાઇ બંધ પડી. ત્રીજો દિવસ થયો, પો' ફાટયો ને સઘળા લડવાને તૈયાર થયા. રાત્રે પણ સઘળાને લડવૈયાના વેશમાંજ રહેવું પડતું. કેમકે લઢાઇ બંધ પાડયા છતાં મુસલમાનો દગાથી રાત્રે છાપો મારે કે ગરજને લીધે આડફેટે રસ્તે પડી ચાલ્યા જાય. માટે રજપૂતો સાવધ રહેતા હતા. પહેલાં એક બે વાર મુસલમાનોથી રજપૂતોએ વિશ્વાસે રહી થાપ ખાધેલી તે યાદ કરી, તેવી થાપ આ વખતે ન ખવાય માટે ચંદાવત સાવધ રહ્યો હતો. ત્રીજે દિવસે મુસલમાનોએ એટલા આવેશથી હુમલો કર્યો કે રજપૂતો ઘણા કપાયા. પહેલે દિવસે પણ રજપૂતોની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. મુસલમાનોમાંથી રજપૂતો કરતાં બમણા ત્રમણા મરાયા છતાં તેનના અસંખ્ય સૈન્યમાંથી મરેલી સંખ્યા નજીવી સરખી ઘટી હતી, પણ રજપુતો મુસલમાનો કરતાં થોડા મૂઆ છતાં પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું. તેમના થોડાજ માણસો બાકી રહ્યા.

હવે એવોજ જુસ્સાભેર હુમલો ફરીને કરશે તો તેઓ રજપૂતોને ભેદીને આરપાર જશે. કેમકે તેમને અટકાવી શકાય એટલા માણસો હવે રહ્યાં નથી, એવી ચંદાવતની ખાતરી થઇ. તે વખતે પણ રાણાને આપેલું વચન તેને યાદ આવ્યું. તેથી તેણે જબરા આવેશથી હાથમાં ભાલો લેઇ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો ને, પાદશાહના હાથી ઉપર પોતાના ઘોડાનો આગલો પગ થોભાવી ચંદાવતે લાગલો ભાલો કહાડી પાદશાહપર ઉગામ્યો. ત્યારે પાદશાહ બોલ્યો કે ખબરદાર, છે શું ? શા માટે મારે છે ? હમણાં લગન અહીંજ પૂરૂં થશે. તારે મારવાનું કારણ શું છે ? ચંદાવત કહે કે જે માગુ તેનું તમારા ઇમાનથી કુરાનના સોગન ખાઈ વચન આપો. પાદશાહે વચન આપ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમારે આજથી દશ વરસ સુધી ઉદેપુર ઉપર ન જવું. દશ વરસ પછી ગમે તો ઉદેપુર મૂળમાંથી ઉખેડી નાખજો. પણ દશ વરસ સુધી જવું નહિ, પાદશાહે તે કબુલ કર્યાથી ચંદાવતે ઘોડો પાછો ફેંકયો. એટલામાં તો એને એટલા બધા ઘા પડયા હતા કે તેથી તે પોતાના ઘોડા ઉપર સાવધ રહી શકયો નહિ. તેથી તેને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો કે પોતાનું વચન સંપૂર્ણ કર્યાના સંતોષમાં તે મરણ પામ્યો. કેમકે તેજ દિવસે ચૈત્ર શુદ ૧૫ હતી ને હજુ જોધપુર પહોંચવાને ત્રણ દિવસનો રસ્તો બાકી હતો.

ચંદાવત મરાયો, પણ તેણે પોતાનો બોલ પાળ્યો. તેનું સઘળું સૈન્ય કપાઇ ગયું. પચાસ હજારમાંથી ભાગ્યે પાંચ હજાર પણ બચ્યા હોય. એ બચેલા સઘળા ઉદેપુર ગયા. કેમકે ચંદાવત મૂઆ પછી પાદશાહે લઢાઈ બંધ કરાવી ને બાકીના સીસોદીઆને વગર હરકતે પોતાના સરદારોનાં મડદાંને બાળવાની પરવાનગી આપી, અને પાદશાહ વધારે વખત ન રોકતાં આગળ ચાલ્યો.

બીજી તરફ રાણાજી પણ જોધપુર જઇ પહોંચ્યા બરાબર પૂનેમને દિવસે જોધપુર આવ્યા. રામસિંગ રાઠોડ દરવાજા બહાર

સામો લેવાને આવ્યો, ને સઘળાએ રામસિંગ રાઠોડની ડેલીએ ઉતારો કર્યો. આ વાત સાંભળી જશવંતસિંગજી મહારાજ પણ ત્યાં આવ્યા. રામસિંગ રાઠોડે રાજાને સઘળી વાતથી વાકેફ કર્યા ને એમની દીકરીને કેમ માઠું લાગ્યું ને આ કાવતરૂં કર્યું, તે સઘળું સમજાવ્યું. ને કહ્યું કે તમારી ભત્રીજીની મરજી મ્લેચ્છ વેરે પરણવાની નથી, તેથી હિંદુપત મહારાણાને બોલાવ્યા છે. જશવંતસિંગે એ લગ્ન થવામાં કાંઇ વાંધો ન લીધો, તેથી રામસિંગ રાઠોડે કન્યાદાન દેઇ પોતાની ભત્રીજીને પરણાવી. ચૈત્ર વદ ૧ ને રોજ સારૂં મુહુર્ત જોઇ વીદાય કરી દીધી. તેથી રાણા સાહેબ રાઠોડાણીને પરણીને સહીસલામત ઉદેપુર આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને ચંદાવતે કેવું પરાક્રમ કર્યું હે તથા પાદશાહનું કેવી રીતે વચન લીધું, એ સઘળી વાતથી પાછા આવેલા માણસોએ વાકેફ કર્યા.

આ તરફ ચંદાવતને મારીને પાદશાહ જોધપુર પહોંચ્યો, ત્યારે જશવંતસિંગે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી, તે પ્રમાણે પોતાની એક બીજી પુત્રી હતી તેને પોતાની ભત્રીજીને ઠામે પરણાવી પાદશાહને રાજી કર્યો, ને પાદશાહની જાન હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે રાખી તેમને ખાનપાનથી અને સીરપાવથી રાજી કરી વિદાય કરી. તેથી પાદશાહ આગ્રે પાછો આવ્યો. પોતાને પરણનારી કન્યાને રાણો પરણી ગયો, ને તેજ સારૂ ચંદાવત પોતાને રસ્તામાં રોકવા માટે આવ્યો હતો એ વાત પાદશાહને પાછળથી માલમ પડી. પણ પોતે કુરાનના સોગન ખાઈ વચનથી બંધાયલો હોવાથી તથા જ્યાં સુધી રજપૂતસ્તાનનાં ત્રણે મોટાં રાજ્યોમાં પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતા હતા ત્યાં સુધી ઔરંગજેબને તેમનો ડર હતો, તેથી તેણે ત્યાં સુધી હિંદુઓનું નામ દીધું નહિ. પણ મારવાડના પ્રતાપી રાજા જશવંતસિંગને કાબુલમાં. અંબર (જેપુર) ના રાજા જયાસંહને દક્ષિણમાં ઝેર દેઇ મરાવી નાંખ્યા

પછી એનો ભય ઓછો થયો. હવે એને લાગ્યું કે રાણો એકલો આપણી સામે થઇ શકશે નહિ. પણ એ ગણુતરી કરવામાં એણે ભૂલ ખાધી. એણે ધાર્યું કે હવે હિંદુઓ ઉપર ઘણી મુદતથી બંધ પડેલો જજીઆવેરો નાખવામાં એને અંતરાય નડશે નહિ, પણ તે એની ભૂલ હતી. મારવાડના રાજાનું ખૂન કરાવ્યા પછી તેના કૂટુંબને કેદ કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો. તેથી રજપૂતોએ જાણ્યું કે હવે ઔરંગજેબ જેવા ખૂનીના સામા થયા વિના આપણો છૂટકો નથી. જશવંતસિંગના કુટુંબને કેદ કરવાને મોકલેલા પાંચ હજાર પાદશાહી લશ્કર સામે રજપૂતો માત્ર અઢીસેં હતા. તોપણ સામા થયા. અને જ્યાં સુધી મહારાજાનું કુટુંબ સલામત જગાએ પહોંચ્યું ત્યાંસુધી એક જગાએ ઉભા રહી લડયા, જશવંતસિંહનો કુંવર અજીતસિંહ બાળક હતો. તેની મા રાણાના ઘરની હતી. માટે તે પોતાના છોકરાને લઇ રાણાને શરણે આવી. રાણાએ રાઠોડ સરદાર દુર્ગાદાસની સંભાળ નીચે અજીતસિંહને કેલવામાં રાખ્યો. એની મા ઉદેપુરમાં પાદશાહની સામા થવાને રાણાને ઉશ્કેરવા લાગી. રજપૂતસ્થાનનાં આ પ્રમાણે બે જબરાં રાજ્ય એકજ લાભની ખાતર પાદશાહત સામાં જોડાઈ ગયાં. એ પ્રમાણે પહેલાં કોઇ વાર બન્યું નહોતું. અને આ વખતે માણસની ભૂલ ભરેલી ખાસિયતથી જે ભૂલો થાય તે થઇ ન હોત તો મોગલાઇ રાજ્ય બિલકૂલ ઉંધું વળત.

ઔરંગજેબે હિંદુઓ ઉપરે જીજીઆવેરો નાખ્યો. તે નહિ નાખવા માટે રાણાએ નીચે પ્રમાણે ઔરંગજેબને કાગળ લખ્યો. એ કાગળ હિંદુ પ્રજા તરફથી લખેલો છે. કેમકે હિંદુઓનો એ મુખ્ય મહારાજા હતો. એ કાગળમાં એણે બતાવ્યું છે કે હું તમારા વિચાર સાથે મળતો આવતો નથી. લખાણુમાં તેણે નિયમિત ઠરાવ દર્શાવ્યો છે, ને એમ કરવામાં ડહાપણથી ઠપકો આપી પોતાની લાગણી અને ઉદારતા બતાવ્યાં છે. એમાં એવા

ઇશ્વરી ઉમદા વિચાર અને પવિત્ર પરોપકારવૃતિ જણાવી છે કે તેનો આ દુનિયામાં આજ સુધીમાં લખાયલાં બીજાં સર્વોત્કૃષ્ટ લખાણો સાથે મુકાબલો કરી શકાય. એ પત્રમાં ધર્મનાં સઘળાં સ્વભાવિક મૂળતત્વો આવેલાં છે. તેથી એ પ્રતાપી મહારાણાને નીચેનું વાક્ય લાગુ પડે છે. " જેમને કાયદા નથી તેઓ સ્વભાવિક પ્રેરણાથી કાયદામાં કહ્યું હોય છે તેજ પ્રમાણે ચાલે છે, અને તેજ તેમના કાયદા થાય છે. "

જગતકર્તાના મહિમાનાં અને ઔરંગજેબની કીર્તિનાં યોગ્ય વખાણ કર્યાં પછી રાજસિંગ લખેછે કે આપની કીર્તિવંત હજુરથી આપનો શુભેચ્છક હું જુદો પડેલો છું; તોપણ આપની આજ્ઞા પાળવાને બહુ આતુર છું. જેમ હિંસ્તાનમાં દરેક રાજા, ઉમરાવ, મીરજા, વગેરેનું હું કલ્યાણ ચાહું છું, અને તે માટે મહેનત કરૂં છું તેમ ઇરાન, તુરાન, રૂમ, ને દુનિયાના સઘળા લોકોનું અને જમીન ને દરિઆપરના મુસાફરોનું પણ ઇચ્છું છું. મારી એ ઇચ્છા જગપ્રસિદ્ધ છે. અને તે ઉપર આપ સાહેબ પણ વહેમ લાવી શકશો નહિ. મેં આજ સુધી પાદશાહની જે નોકરી કરી છે તે તરફ જોતાં તથા આપ સાહેબના રેહેમ દીલ ઉપર વિચાર કરતાં નીચે લખેલી રૈયતનું ને આપનું કલ્યાણ થાય એવી અરજ ઉપર આપ ધ્યાન આપશો એવો ભરોંસો છે.

મારા—આપના શુભેચ્છકના સામું કાવતરૂં કરવા માટે લાખો રૂપીઆ આપ સાહેબે ખરચી નાંખ્યા છે, તથા આપનો ખાલી ખજાનો ભરવા માટે આપ સાહેબે નવા નવા વેરા નાંખ્યા છે, એવા સમાચાર મને મળ્યા છે.

પણ આપને નમ્રતાપૂર્વક અરજ ગુજારવાની કે આપના વડૌવા મહમદ જલાલુદ્દીન અકબર જે હમણાં સ્વર્ગમાં બિરાજે છે, તેમણે બાવન વરસ સુધી આ પાદશાહત નેક ઇનસાફથી ને

સલાહશાંતિથી ચલાવી. અને તેમની રૈયત ખ્રીસ્તી હોય, મુસલમાન હોય કે ઇસ્રાયલ હોય, પણ તેમણે દરેક જાતના લોકોને સુખમાં ને શાંતિમાં રાખ્યા. તેઓ બ્રાહ્મણ હોય, અથવા જેઓ તત્વોનું અમરપણું સ્વિકારતા નથી તે પંથના હોય, અથવા જેઓ દુનિઆં એની મેળે થઇ છે, અને જગતકર્તા છેજ નહિ, એવું માનનારો હોય; તોપણ તેઓને સરખા સહાય કરતા, તથા તેઓ ઉપર સમાન દ્રષ્ટિ રાખતા, સઘળા ઉપર સમ પ્રીતિ રાખવાથી તથા રક્ષણ કરવાથી એમની પ્રજા એમને જગતગુરૂના ઉપનામથી ઓળખતી હતી.

મહંમદ નુર ઉલાદીન જહાંગીર જે હાલમાં સ્વર્ગમાં છે, તેમણે બાવીસ વરસ સુધી પોતાના પિતાની પેઠે પોતાની પ્રજાનું સમાન ભાવથી રક્ષણ કર્યું. અને તેથી તેમના મળતીઆ હંમેશ લગી તેમને વળગી રહ્યા અને દરેક ઠેકાણે જય મેળવ્યો. તેમજ પ્રતાપી શાહજહાંને પણ બત્રીસ વરસ સુધી દયા ને નેકીથી રાજ્ય ચલાવ્યું. અને તેથી તેઓ પોતાની પાછળ પોતાનું અમર નામ મુકી ગયા છે.

તમારા બાપ દાદાઓની એવી પરોપકારવૃત્તિ હતી. અને એ પ્રમાણે વર્ત્યાથી તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં વિજયશાળી થયા, રાજ્યમાં આબાદી કરી શકયા, તથા તેઓ ઘણા દેશ પોતાને તાબે કરી શકયા. અને આપ સાહેબના રાજ્યમાંથી ઘણા મૂલક છુટા પડી ગયા છે, તથા બધા રાજ્યમાં લૂટફાટ અને અંધાધુંધી પસરી રહ્યાં છે એટલે હજુ બીજા મૂલક પણ જૂદા પડતા જશે. તમારી પ્રજા પગ નીચે ચગદાઈ ગઈ છે, અને આપના રાજમાંનો દરેક પ્રાંત કંગાલ થઈ ગયો છે. મૂલક ઉજડ પડતા જાય છે અને આપદાઓ વધતી જાય છે. જ્યારે પાદશાહી મહેલમાં ને રાજદરબારમાં કંગાલ્યતા પસરી ગઇ છે, ત્યારે ઉમરાવોની તો કોણ જાણે કેવીએ સ્થિતિ હશે ? પાદશાહી લ-

શ્કર પગાર નહિ મળ્યાથી નારાજ છે, વેપારીઓ જૂલમની ફરીઆદ કર્યા કરે છે, મુસલમાનો નાખુશ છે, હિંદુઓ મરણીઆ થયા છે; અને રાત્રે વાળુ કરવાનું પણ મળતું નથી એવા જથાબંધ લોકો મરણીઆ થઇ ગુસ્સામાં આખો દિવસ અહીંતહીં ભટકે છે.

આવા કંગાલ લોકો ઉપર જે રાજા મોટા મોટા વેરા નાંખે તે રાજાનું માન કેમ સચવાય? હમણાં હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવું કહેવાય છે કે દિલ્લીનો પાદશાહ હિંદુ, ફકીરો ઉપર દ્વેષ રાખીને બ્રાહ્મણ, જોગી, વેરાગી, સંન્યાસી વગેરે ઉપર વેરો નાખવાનો છે. તૈમુરના વંશજોની આબરૂની કાંઇપણ દરકાર રાખ્યા વગર નિરપરાધી ને એકાંતવાસી ભક્તો ઉપર એ પોતાની સત્તા ચલાવવાને કર નાખવા તૈયાર થયો છે એમ કહેવાય છે. જો આપ સાહેબને જે પુસ્તકો દેવતાઈ મનાય છે તે ઉપર (મુસલમાની ધર્મમાં કુરાન, હિંદુઓમાં વેદ, ખ્રિસ્તીઓમાં બાઇબલ ઇ૦) વિશ્વાસ હોય તો તે પુસ્તકોમાંથી આપને માલમ પડશે કે પરમેશ્વર તે માણસ માત્રનો છે. મુસલમાન એકલાનો નથી. ખુદાની આગળ મૂર્તિપૂજક અને મુસલમાન બંને સરખા છે. માણસના જુદા જુદા રંગ તે એ ખુદાની બનાવટ છે. અને માણસ માત્રને હયાતિ આપનાર તે એ એકજ છે. તમારી મસીદોમાં તેનીજ સ્તુતિ કરવાને મુલ્લાં પોકારે છે. અને હિંદુઓના દેવળમાં કે જ્યાં ત્યાં ઘંટ વગાડવામાં આવે છે, ત્યાં પણ તેનીજ પૂજા થાય છે. એક બીજાના ધર્મની નિંદા કરવી, તે જગતકર્ત્તાની મરજીની સામા થવા જેવું છે. કેમકે જો આપણે કોઈ છબી બગાડીએ તો તેથી તેના ચિતારાની આપણા ઉપર નાખુશી થશે. એક કવિ કહે છે કે " જગતકર્ત્તાનાં અગણિત કામો બરાબર રીતે નિહાળીને જોવાનું કે ખોડખાંપણ કહાડવાનું ડોળ કરતો નહિ."

છેવટે મારે કહેવું જોઇએ કે આપ સાહેબ હિંદુઓ ઉપર જે વેરો નાખો છો તે ન્યાયથી પણ ઉલટો છે તથા તેમ કરવું

તે સારા રાજાનું લક્ષણ પણ નથી. કેમકે તેથી દેશ દરિદ્ર થઈ જશે. વળી એ વેરો નવાઇનો છે. તથા હિંદુસ્તાનના સ્થાપિત ધારાને તોડનારો છે. પણ જો ધર્માંધપણાથી આપ સાહેબ આ પગલું ભરવાને ઉશ્કેરાયા હો, તો ન્યાયની રીતે એ વેરો પ્રથમ હિંદુઓમાં મોટા મનાતા રામસિંગ પાસે માગવો જોઇએ. અને પછી આપના શુભેચ્છક મારી પાસે માગવો જોઇએ ને તેમ કરવાને આપને વધારે મુશ્કેલી પણ નહિ પડે. પણ કીડીઓ અને માખીઓને કચરી નાખવી, એ બહાદૂર અને દયાળુ મનના માણસને યોગ્ય નથી. આવા સીધા અને માનકારી નિયમોમાં આપના પ્રધાનોએ આપને સલાહ આપવાની ભૂલ કરી. એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. ”

આ કાગળથી, અજીતસિંગને આશરો આપ્યાથી અને પોતાને વિવાહ કરેલી રજપૂતાણીનું રાણાએ હરણ કર્યાથી, ઔરંગજેબને રાણા ઉપર ઘણો ગુસ્સો ચડયો, અને એક જબરા રાજાને જીતવા જેવી જબરી તૈયારી મેવાડ જીતવા માટે કરવા માંડી. મેવાડનું રાજ્ય મોગલ પાદશાહત રૂપી આકાશમાં માત્ર તારા માફક હતું. પણ એ જબરી તૈયારી કરવામાં મોગલ પાદશાહે મેવાડના રાજાને જબરૂં માન આપ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. કેમકે એણે મેવાડ સામી લઢાઈ કરવાને આખા હિંદુસ્તાનનું લશ્કર એકઠું કર્યું. બંગાળાના સુબા અકબર (ઔરંગજેબનો દીકરો) ને પાછો બોલાવ્યો, તથા આજીમને કાબુલમાંથી ને મોઆજીમને દક્ષિણમાંથી બોલાવ્યો. અને એ બધાનું એકઠું લશ્કર લેઈ પાદશાહ મેવાડ ઉપર ચાલ્યો. પાદશાહનું જબરૂં લશ્કર આવતું સાંભળી, બચાવ નહિ થઇ શકે એવો નીચાણનો મુલક તજીને મેવાડીઓ પહાડોમાં ભરાયા હતા. તેથી આ નીચાણનો મૂલક જલદીથી પાદશાહને હાથ આવ્યો. ચિતોડ, માંડવગઢ, મંદીસર, જીરણ અને બીજા કેટલાક મજબુત્ત કિલ્લા પાદશાહની સામે થયા પછી તાબે

થયા અને ત્યાં મોગલાઇ કિલ્લેદાર રાખ્યા. એ દરમિઆન રાણો અરવલીમાં ભરાઇ બેઠો, અને સઘળા રજપૂતો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાના રાજ્યનો, આબરૂનો ને ધર્મનો બચાવ કરવાને રાણાની આસપાસ એકઠા થયા. પશ્ચિમ ભણીના પહાડી ઠાકોરો પાલીંદાસ, પાલીપત વગેરે હજારો તીર કામઠાવાળા લોકોનું લશ્કર લેઇ હિંદુપત (હિંદુઓનો ધણી રાણો) ને આવી મળ્યા. રાણાએ પોતાના લશ્કરના ત્રણ ભાગ કર્યા. પોતાના પાટવીકુંવર જેસિંગને અરવલીના શિખરપર રાખ્યો. તે દુશ્મનો આવે કે પર્વતની બંને બાજુ તરફથી હુમલો કરવાને તૈયાર થઈ બેઠો. કુવર ભીમસિંગને પશ્ચિમ તરફ ગુજરાત સાથે વ્યવહાર ખુલ્લો રાખવાને મોકલ્યો. અને રાણો પંડે મુખ્ય લશ્કર લેઈ નાએનઘાટનો રસ્તો રોકી બેઠો. દુશ્મનો ડુંગરામાં પેસે કે તેમને નાસવાનો રસ્તો બંધ કરી ઘેરી લેવા, એવો એનો ઇરાદો હતો. ઔરંગજેબ દોબારી સુધી આવ્યો, અને ખીણમાં પેસવાને બદલે તૈબરખાનની સલાહથી ત્યાં મુકામ કરી રહ્યો, અને અકબરને પચાસ હજાર લશ્કર આપી ઉદેપુર ઉપર મોકલ્યો. આ પ્રમાણે કરવાથી પાદશાહ ઘેરાઇ જતો બચ્યો. નહિ તો તે રજપૂતોની યુક્તિબંધ ગોઠવણમાં ફસાઈ ગયો હોત. રજપૂતોની આ યુક્તિ શક્તાવત સરદાર ગરીબદાસની રચેલી હતી. ઉદેપુર પર્વતોથી ગોળાકારમાં ઘેરાયલું છે, ને વચ્ચે ખીણમાં વસેલું છે. એની ને અરવલીની તળેટીની વચ્ચે માત્ર પેશોલા સરોવર છે. એ ખીણ ઉત્તર દક્ષિણ ચૌદ ને પૂર્વ પશ્ચિમ અગીઆર મૈલ છે. આસપાસના પર્વતો આઠસેંથી બારસેં ફુટ સુધી ઉંચાઇના છે. ઉદેપુર ઉપર જવાના પૂર્વ તરફથી ત્રણ માર્ગ છે. ઇશાન તરફનો દેલવાડાનો, મધ્યનો દોબારીનો ને ત્રીજો અગ્નિકોણનો નાએનનો છે. તેમાં બીજો રસ્તો વધારે સહેલો હોવાથી પાદશાહે તે રસ્તાના નાકા ઉપરના ઉદેસાગર તળાવ ઉપર મુકામ કર્યો.

અકબર આગળ ચાલ્યો. ઉદેપુર જતાં સુધી એક પણ માણસ

તેને સામો મળ્યો નહિ. મહેલો, બાગો, તળાવ, બેટ એ બધું જોયું. પણ એકે માણસ દીઠું નહિ. સઘળું શાંત હતું. અકબરે મુકામ કર્યો. કેટલાક શીકારે ગયા, કેટલાક રસોઇએ વળગ્યા, કેટલાક રમતે વળગ્યા એવામાં રાણાના પાટવી કુંવર જેસિંગે અણચિંતો હુમલો કર્યો. મુસલમાનો ચોરી કરવા આવ્યા છતાં ઉંઘી ગયાથી તેમનો ઘાણ નીકળી ગયો. એવામાં રાણાના પંડના કેટલાક માણસોએ આવીને અકબરના લશ્કરને પાદશાહના લશ્કર સાથે મળી જવાનો રસ્તો રોકયો. તેથી અકબરે ગંગુદાને રસ્તે મારવાડ તરફ નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે રસ્તો તેમને વધારે પીડાકારી હતો. રાણાના પહાડી ભીલ સરદારોએ એ રસ્તો રોકયો હતો. તેમણે પહાડની સાંકડી નાળની અંદર લાકડાં વગેરે નાંખીને રસ્તો બંધ કર્યો હતો, ને શિખરો ઉપર પોતે તૈયાર ઉભા હતા. મુસલમાનોને આગળ જતાં અટકાવી તેમના ઉપર તેઓ તૂટી પડ્યા અને જેસિંગે પોતાના લશ્કરવડે નાળમાંથી પાછા આવવાનું મો બંધ કર્યું. હવે અકબરને તાબે થયા વગર ઉગરવાનો રસ્તો નહોતો. પણ જેસિંગ મુસલમાનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ઠગાયો; પહેલાં પૃથુરાજ ચોહાણ પણ શાહબુદીનથી એજ રીતે છેતરાયો હતો. અકબરે કાંઈ ઉપાય ન દીઠો ત્યારે જેસિંગ સાથે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. જજીઆવેરો ન લેવા માટે, ને મારવાડના રાજ્ય વારસને રાજ્ય સોંપવામાં હરકત નહિ કરવા માટે વચન આપ્યું. તે એવી સરતે કે, અકબરને અને તેના લશ્કરને સહીસલામત ભોમીઆ આપી જવા દેવા. જેસિંગ મુસલમાનોના જુઠા વચન ઉપર છેતરાયો. એણે ભોમીઆ આપી ઘેરાઇ ગએલા અકબરને તેના લશ્કર સાથે જીલવાડાને રસ્તે સહી સલામત જવા દીધો; તેથી તેઓ ચિતોડ ગયા ત્યાં સુધી અટકયા નહિ.[૧]

---

૧ ઓરમી કે જેની પાસે આ વખતના ઇતિહાસની કીમતી વિગતો છે. તે એમ કહે છે કે આ પ્રમાણે ઘેરાઇ ગયો તે ઔ-

બીજું એક પાદશાહી લશ્કર પ્રખ્યાત દીલીરખાનની સરદારી નીચે મારવાડ ભણીથી દેસુરીને માર્ગે આવ્યું. આ લશ્કર ઘણું-કરીને અકબરને છોડાવવા માટે આવ્યું હશે. તેમને અંદર દાખલ થવા દીધા પછી તેઓ જ્યારે એક લાંબી સાંકડી નાળમાં આવ્યા ત્યારે તેમના ઉપર રાણાના સરદાર બીખારામ સોળંકીએ અને ગોપીનાથ રાઠોડે હુમલો કર્યો અને સખત લડાઇ કરી મુસલમાનોને તારાજ કરી નાંખ્યા, અને ઘણાને કેદ પકડયા.

આ પ્રમાણે પાદશાહી લશ્કરની હાર થવાથી રાણાએ ઔરંગજેબ ઉપર એકદમ હુમલો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઔરંગજેબને આજીમશાહ દેબારીના નાકા આગળ અકબર અને દીલીરખાનની લઢાઇનું શું પરિણામ થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા હતા. તેમના ઉપર રાણાના અને રાઠોડના લશ્કરે હુમલો કર્યો, રાઠોડનો સરદાર દુરગાદાસ હતો. રજપૂતોની તરવારોના ઝપાટા આગળ મોગલો ટકી શક્યા નહિ. મુગલાઈ તોપખાનાવાળા ફ્રાન્ક હતા, તોપણ તેઓ ક્રૂર ઔરંગજેબનું રક્ષણ કરી શકયા નહિ. ઔરંગજેબ બાયલાની માફક નાસી ગયો, એનું લશ્કર ધવાઇ ગયું ને એનો સામાન-સરંજામ રાણાના હાથમાં આવ્યો. રાણા તરફના પણ ઘણા સરદારો પડયા. રાણાના સરદાર મોહકમ અને શકતાવતે પાદશાહી ઝુંડો, હાથીઓ ને સામાન પકડીને રાણા આગળ રજુ કર્યા. આ પ્રખ્યાત લઢાઈ સન ૧૬૮૦ માં થઈ.

પાદશાહ નાસીને ચિતોડ ગયો ને ત્યાં એનું વિખરાઇ ગ-

રંગજેબ ૫ડે હતો. બે વાર ઘેરાઇ ગયેલો દગાથી છૂટયા પછી ઔરંગજેબ અજમેર જઇને રહ્યો. ને પછી તેના બે દીકરાની સરદારી નીચે લડાઇ ચલાવી. સન ૧૬૭૯. પણ મેવાડના ઇતિહાસમાં ઔરંગજેબ બહાર હતો અને અકબર ઘેરાઈ ગયો હતો એમ કહે છે.

એવું લશ્કર એકઠું થયું. શિવાજીને સ્વતંત્ર થતો અટકાવવાને દક્ષિણમાં મોઆજીમને રાખ્યો હતો, પણ ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે હાર થવાથી એ કામ પડતું મૂકી મોઆજીમને તાકીદથી ઉત્તરમાં આવવાનો હુકમ કર્યો. દર્મિયાનમાં પ્રતાપી જેમલના વંશના સામળદાસે અજમેર ને ચિતોડ વચ્ચેનો પાદશાહનો સંબંધ તોડી નાખ્યો, તેથી પાદશાહ ગભરાયો. એટલે આજીમ અને અકબરને વધારે મદદ મળતાં સુધી કેમ વર્ત્તવું, એ સમજાવી આ પાપી જીવ ફજેત થતો મેવાડ છોડીને અજમેર ગયો. ત્યાંથી બાર હજાર લશ્કર આપીને પોતાના છોકરાઓ માટે ખોરાકીપોશાકી આપી શામળદાસ સામો મોકલ્યો. શામળદાસને રાઠોડ લશ્કરની મદદ મળ્યાથી પુરમાંડલ આગળ તેણે પાદશાહી લશ્કરને હરાવી અજમેર ભણી પાછું હઠાવ્યું.

આ પ્રમાણે જ્યારે રાણો, તેનો પાટવીકુંવર, અને તેના સહાયકારીઓ જીત મેળવતા હતા, ત્યારે કુંવર ભીમસિંગ કાંઇ આળસુ બેસી રહ્યો નહોતો. એણે ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈડરગઢ જીતી લીધો; તથા તેના કિલ્લેદાર હુસેનને અને તેના લશ્કરને નસાડી મૂક્યાં. ત્યાંથી તે વડનગરને માર્ગે પાટણ આવ્યો, ને તે શહેર લૂટી લીધું. સિદ્ધપુર, મોડાસા અને બીજાં કેટલાંક શહેરો પણ એજ રીતે લૂટીને તે સૂરત ઉપર ઝડપથી જતો હતો. એટલામાં તેણે લૂટેલાં માણસોએ રાણા આગળ જઇને અરજ કરી કે હવે ભીમસિંગને લૂટ ચલાવવાનું બંધ રાખવા હુકમ કરો તો સારૂં. એથી રાણાને દયા આવ્યાથી તેણે તેને પાછો બોલાવી લીધો. ધન્ય છે મહાન મનના રાણાજી તમને! પોતાની પૂર્ણ જીતના મદમાં પણ ન છલકાતાં પોતાના શત્રુની રૈયતને પીડવી બંધ કરી, એ તમારા મોટા મનને ધન્ય છે.

દયા રાખવી એ રજપૂતોનો ખાસ ગુણ છતાં ક્રૂર ઔરંગજેબના બેઇમાનીપણાને લીધે તેઓ તેના જૂલમનો બદલો વાળવા

લાગ્યા. દયાળશાહ નામે રાણાજીના ચપળ ને બહાદૂર પ્રધાન કેટલાક સવારો લેઇને નર્મદા ને ભેટવા સુધીનો માળવા પ્રાંત લૂટીને ઉજડ કર્યો. સારંગપુર, દેવાસ, ઉજન, સારોંજ, માંડુ, ચંદેરી વગેરે શહેરો લૂંટી લીધાં ને અસંખ્યાત માણસો કાપી નાંખ્યાં. દયાળશાહના ડરથી સ્ત્રીઓ ને છોકરાં તજીને મરદો જતા રહ્યા, અને લૂટનારા જે નહિ લેઇ જઇ શકયા તે સઘળું બાળી નાંખ્યું. મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો તેનો બદલો વાળવાને તેમણે કાજીઓને પકડીને તેમની દાઢી મૂડાવી અને કુરાનને કૂવામાં નાંખી દીધાં. દયાળશાહે દયા તજી દીધી અને માળવા ઉજડ કરી મૂકયો, તથા માળવાની લૂંટવડે મેવાડનો ખાલી ખજાનો તર કર્યો. આ પ્રમાણે જીત મેળવી તે મેવાડના પાટવીકુંવર જયસિંગના સૈન્ય સાથે મળી ગયો, અને ચિતોડ આગળ આજીમ સાથે લઢાઇ કરી. આ લઢાઇમાં મેવાડના મુખ્ય સામંતો, રાઠોડો અને બંનેના સહાયકારીઓ સામેલ હતા.[1] આજીમશાહ ઉપર મેવાડીઓએ અચ્છી જીત મેળવી રજપૂતો રણથંભોર સુધી મુસલમાનોની પાછળ પડયા. આજીમ રણથંભોરમાં ભરાઈ ગયો. પાછલે વરસે આજીમે ચિતોડ જીત્યું હતું. તેનો એ રીતે રજપુતોએ ઠીક બદલો વાળ્યો. એ પ્રમાણે મુસલમાનોને મેવાડમાંથી હાંકી કહાડ્યા પછી રાણાએ કુંવર અજીતસિંગને સહાય કરવા મારવાડ તરફ હુમલો કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. મેવાડી અને મારવાડીઓ ગોદવાડના મુખ્ય શહેર ગનોરે ગયા.

---

૧ મોહકમ અને ગંગા શકતાવત, સલુંબ્રાનો રતન ચંદાવત, સાદરીનો ચંદ્રસેન ઝાલા, બેડલાનો સુબળસિંગ ચોહાણ, ને બીજોલીનો વઇરીસિંગ પુવાર એ મુખ્ય હતા. લઢાઇની આગલી રાતે તેમાંના ચાર જણાએ ભાષણ કરેલાં મેવાડના ઇતિહાસમાં નોંધેલાં છે.

સીસોદીઆનો સરદાર કુંવર ભીમસિંગ હતો, તે રાઠોડો સાથે મળી ગયો. અને મુસલમાની લશ્કરના સરદાર અકબર અને તૈબરખાનને લઢાઇ કરીને હરાવ્યા. એક રજપૂત સરદારે પાંચસેં પાદશાહી ઉંટ પકડીને તેમના ઉપર બળતાં સળગાવી પાદશાહી લશ્કરમાં હાંકી મૂકયાં, તેથી પાદશાહી લશ્કરમાં ગરબડાટ થઇ રહ્યો. તેવામાં રજપૂતોએ હુમલો કર્યો. આ પ્રમાણે વારાફરતી જીત મેળવ્યાથી રાણાએ જુલમી ઔરંગજેબને ગાદીએથી ઉઠાડીને તેના કુંવર અકબરને ગાદી આપવાનો વિચાર કરવા માંડયો ઔરંગજેબે પણ એના બાપને કેદ કરીને રાજ્ય લીધું હતું, તેથી તે વિચાર અકબરને પણ ગમ્યો અને એક બીજાનાં માણસો ઠરાવ કરવાને એક બીજાની છાવણીમાં આવવા લાગ્યાં. પણ ઔરંગજેબમાં જે સાવધપણું હતું, તે અકબરમાં નહોતું. એમની યુક્તિ પાર પાડવાની તૈયારીમાં હતી તેવામાં ઔરંગજેબને એ વાત માલમ પડેયાથી તે ભાગી પડી. બંને લશ્કર એકઠાં મળી ગયાં હતાં, અને અકબરને તખ્તનશીન કરવાનો દિવસ પણ જોષીઓએ નક્કી કર્યો હતો, પણ તે દર્મિયાન બાતમીદારોએ ઔરંગજેબને ખબર આપી. ઔરંગજેબ પાસે માત્ર પોતાનાં ખાસ માણસોજ હતાં, તેથી જે રસ્તે તે ગાદીએ બેઠો હતો તે રસ્તો ભય ટળતાં સુધી પકડયો. અકબર એક મજલ દૂર હતો. આજીમ ને મોઆજીમ ઘણા દૂર હતા. એક પળ પણ ખોવાનો વખત નહોતો, તેથી તેણે પોતાના દીકરા ઉપર એક કાગળ લખ્યો અને એક છુપા જાસુસ મારફત રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસના તંબુમાં નંખાવ્યો. જાણે રજપૂતો પાદશાહ સાથે લડવા આવે, ત્યારે અકબરે દગો કરી એકદમ રજપૂતો ઉપર હુમલો કરવાનું ઠરાવી તે બાબત ઔરંગજેબને કાગળ લખ્યો હોય તેનો જવાબ ઔરંગજેબ અકબરને લખતો હોય કે તમે ઠીક યુક્તિ રચી છે, એવી મતલબનો આ કાગળ હતો. જ્યારે શીરશાહે મારવાડના

રાજા માલદેવ ઉપર હુમલો કર્યો, ત્યારે એજ યુક્તિ કર્યાથી શી-રશાહ પણ બચી ગયો હતો. અને શિવાજી સાથેની લઢાઇમાં પણ એજ યુક્તિ કરવાથી ઔરંગજેબ પંડે ફાવ્યો હતો. તેમ આ વખત પણ તે ફાવી ગયો. રજપુતો અકબરથી છુટા પડી ગયા. તૈબરખાને પાદશાહનો જીવ લેવા હુમલો કર્યો તેમાં તે મ-રાયો. અને આ ભેદ ખુલ્લો થાય તે પહેલાં તો આજીમ ને મો-આજીમ લશ્કર લેઈ આવી પહોંચ્યા. ઔરંગજેબ બચી ગયો. તો-પણ રજપૂતોએ અકબરને આશરો આપ્યો. પણ ત્યાં રહેવાથી એનો બાપ દગો કરી પકડી લેશે, એ દહેશતથી દુર્ગાદાસની[1] સરદારી નીચે પાંચસે રજપૂતો એને મુકવા મોકલ્યા. તેઓ મેવાડને ડુંગરપુરને પહાડી રસ્તે નર્મદા ઓળંગી મરાઠા સરદાર સંભાજી પાસે પાલરગઢ મુકામે મુકી આવ્યા. ત્યાંથી અકબર એક અંગ્રેજી વહાણમાં બેસી ઇરાન ગયો.

અકબર સંભાજી પાસે નાસી ગયાથી ઔરંગજેબને વધારે ચટપટી થઈ. રજપૂતો સાથે લઢાઈ હવે જારી રાખી મરાઠા ભેળો અકબરને સલામત રહેવા દેવામાં એને વધારે દહેશત લાગી, તેથી એ લઢાઇ બંધ પાડવાને તે ઇચ્છવા લાગ્યો. પણ સલાહ કરવા માણસો મોકલતાં પાદશાહને હલકાઇ જણાઇ. સલાહ શી રીતે થાય. એ મુશ્કેલી આવી પડી. પણ તે મુશ્કેલી એક રજ-પૂત સરદારે દૂર કરી. એ સરદાર પાદશાહી છાવણી છોડીને પો-

---

૧ દુરગાદાસ લુણી નદી ઉપરના દુનારાનો ઠાકોર હતો. ઔરંગજેબના કબજામાંથી અજીતસિંગને છોડાવનાર એ હતો. અને અજીતની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે રાઠોડોની સરદારી લેઈ લડનાર પણ એજ હતો. એ અકબરને મુકવા જતો હતો ત્યારે ૪૦ હજાર સોનાના દીનાર આજીમે આ-પવા માંડ્યા હતા. પણ એ લાંચ દુર્ગાદાસે ધિઃક્કારી કહાડી હતી.

તાને વતન જવાને મીશે નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં વિવેક ખાતર રાણાવી મુલાકાતે ગયો. વાત ઉપર વાત કરતાં લઢાઇની વાત નીકળી, ત્યારે પોતે દિલગીરી બતાવી કહ્યું કે પાદશાહ પંડે સલાહ કરવા માણુસો નહિ મોકલે, પણુ તમે મોકલશો તો તે કબુલ કરશે ખરો; તે ઉપરથી રાણાએ સલાહ કરવા તેનેજ મોકલ્યો. એ રજપૂત સરદાર તે વિકાનેરનો રાજા શ્યામસિંગ હતો. પણુ વર્ષાઋતુ સુધી ઔરંગજેબે સલાહ નહિ કરતાં લંબાવી. વર્ષાઋતુમાં લડાઇ બંધ પડી અને તે દર્મિયાન એણે પોતાનું વીખરાઈ ગએલું લશ્કર એકઠું કર્યું, ને ફરીને લઢવા માટે તૈયાર થયો. તેથી જજીઆવેરો બંધ થયા વગર જે મુલક લીધો હોય તે રાણાને પાછો આપવાની અને જોધપુરનું રાજ્ય અજીતસિંગને સોંપવાની સરતે સલાહ કરી. પણ એ સલાહ આગલા રાણાના વખતમાં થઇ. કેમકે તે થતા પહેલાં રાણો ગુજરી ગયો. ઇ.સ.૧૬૮૧

મેવાડના આ સ્વદેશાભિમાની રાણાનો મોગલ પાદશાહ સાથે આ જગાએ મુકાબલો કરીએ. પણ ખરેખરૂં કહીએ તો એ બંનેનો મુકાબલો કરવોજ ગેરવાજબી છે. કેમકે તેઓ બંને વચ્ચે સદ્દગુણોમાં આશમાન જમીનનો તફાવત હતો. એશિઆના કોઇ પણ રાજા કરતાં ઔરંગજેબે વધારે પાપનો સંગ્રહ કર્યો હતો. જીતમાં પણ શત્રુ ઉપર દયા કરવી તે શું, એ જાણતો નહિ હતો. એટલુંજ નહિ પણ દુશ્મન તાબે થયો કે તેજ વખતે તેનું વેર લેવાને તે ચૂકતો નહિ. ગોવલકોંડાનો રાજા તાબે થયા પછી તેની એણે એજ રીતે માઠી વલે કરી હતી. આપણો રાજસિંગ એનાથી કેવો બિલકૂલ ઉલટા ગુણનો હતો ? પોતાના દુશ્મનની ખાખાવીખી કરી નાંખવાની પોતાનામાં પૂર્ણ સત્તા છતાં તેની રૈયતના દુઃખના પોકાર ઉપરથી દયા કરી તેણે પોતાના દીકરા ભીમસિંગને જીતના વખતમાં પણ કેવો પાછો બોલાવી લીધો ? એ ત ખરી દયા. પોતાના દેશનુ રક્ષણ કરવામાં સરદાર તરીકે

તે ઘણો હોશિયાર, ને સીપાઇ તરીકે બહુ બહાદુર હતો. રજપૂતાણીની આબરૂ જાળવતાં જે જે પરિણામો થાય તેનું જોખમ પોતાને માથે ખેંચી એણે જે દ્રઢતા ને હિમત બતાવી તે અનુપમ છે. જજીઆવેરો નાખ્યો, ત્યારે એણે ઔરંગજેબને જે કાગળ લખ્યો તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે સદ્‌ગુણી, બુદ્ધિવાન, પરોપકારી ને ચતુર રાજા હતો. એણે રાજસમંદ નામે એક તળાવ બંધાવ્યું છે, તે ઉપરથી તે કળાવાન હતો એમ પણ જણાય છે. એ સરોવરનો થોડો અહેવાલ તથા તે બંધાવવાનું કારણ આ નીચે આપ્યું છે.

એ સરોવર ઉદેપુરથી ઉત્તરમાં પચીસ મૈલપર આવેલું છે. અરવલીમાંથી નીકળતો ગોમતી નામે વહેળો એ તળાવમાં પાણી લાવવાને વાળી લીધેલો છે. એ સરોવર ઘણું ઊંડું ને બાર મૈલ ઘેરાવાનું છે. તેની પાળ ને પગથી આરસપહાણની બાંધેલી છે. સરોવરની દક્ષિણે રાણાએ પોતાના નામથી ગામ વસાવ્યું છે, તેને રાજનગર કહે છે. અને એને કાંઠે કાંકરોલી ગામ છે. એ સરોવર બાંધતાં સાત વરસ લાગ્યાં છે, અને ૯૬ લાખ રૂપિઆ ખરચ થયું છે. જ્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટો લાંબી મુદત સુધી દુકાળ પડયો ત્યારે રાણાએ પોતાની રૈયતને આ ભારે દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે આ તળાવ બંધાવવા માંડયું હતું. એ કેવું પરોપકારનું કામ ?

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રશ્ચાદવલોકન.

રાણા રાજસિંગની સાથે મેવાડના સૂર્યવંશી રાણાઓનો કીર્ત્તિ-સૂર્ય અસ્ત પામ્યો—મેવાડની જાહોજલાલી પૂરી થઈ. દુનિયા

ઉપર ચડતી પડતી સૌની ચાલી જાય છે; દિવસને ઠેકાણે રાત્રિ ને રાત્રિને ઠેકાણે દિવસ થાય છે. તેમ મેવાડમાં પણ થયું. આસિરિયા, ઇરાન, મિસર, ગ્રીસ, કાર્થેજ ને રોમનું પણ એમજ થયું છે. એ રાજ્યો દુનિઆપર એકવાર ચક્રવર્તી થઇ પ્રકાશતાં હતાં તે પ્રકાશ જતો રહ્યો, માત્ર નામનાંજ રહ્યાં; ને આસિરિઆ ને કાર્થેજનાં તો નામ પણ ઉખડી ગયાં. ઇરાનના પારસી રાજ્યને અને મિસરના મિસ્રી રાજ્યને ઠેકાણે મુસલમાની રાજ્ય થયાં. રોમમાં રોમનોનું રાજ્ય નથી, ને ગ્રીસમાં સ્પાર્ટા નાબુદ થયું છે. તો તે પ્રમાણે મેવાડનું રાજ્ય નામનું રહે, એ કુદરતી છે. માટે આ ઠેકાણે મેવાડની જાહોજલાલી પુરી કરી તે ઉપર એકવાર ફ્રીને નજર ફેરવી જવી જરૂરની જણાય છે. એ ઇતિહાસ ઉપરથી આપણા રાજા રાણાઓને અને પ્રજાને ઘણું શીખવાનું છે. મેવાડના રાણાઓને તેમની પ્રજાનાં પરાક્રમી કામો વર્ણવવાની ઉલટમાં રાજા વચ્ચેનો પ્રેમ અને તે પ્રેમ થવાનું કારણ યથાયોગ્ય વર્ણવ્યું નથી. મેવાડના રાણા ઇન્સાફ કેવી રીતે આપતા, રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખતા, વેરા કેવા ને કેટલા લેતા, લશ્કરી બંદોબસ્ત કેવો હતો, રૈયતના સુખ દુઃખ તરફ ને આબાદી વધારવા તરફ કેવું લક્ષ દેતા, એ સઘળું બરાબર વર્ણવ્યું નથી. પણ પાછળ વર્ણવેલાં તેમનાં પરાક્રમ, સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશ—સ્વાતંત્ર્ય ચાહના, લોકોની રાજ્યભક્તિ. ને લશ્કરના સ્વાત્માર્પણમાંજ માત્ર રાજાની મોટાઈ રહેલી નથી. રાજાઓની મોટાઈ તે કરતાં પણ વધારે તેમની પ્રજાપર પ્રીતિ, ન્યાય આપવાની વૃત્તિ, રૈયતની આબાદીની ઇચ્છા, તેમનાપરની આપદા ઓછી કરવાની ઉત્કંઠા અને તેમનું કલ્યાણ કરવાની લાગણીમાં રહેલી છે. એ બાબતોમાં મેવાડના રાણાઓ કેવા હતા. તેનું વિશેષ વર્ણન આ ઠેકાણે કરવાથી તે નિરૂપયોગી નહિ ગણાય.

બાપા રાવળે ચિતોડ જીત્યું, ત્યારથી તે રાણો રાજસિંગ

થયો, ત્યાં સુધી પરાક્રમહીન, પોતાની પ્રજા ને પટાવતોના પ્રેમ-હીન, પ્રજા પટાવતોના કલ્યાણહીન, હાલના ઘણાખરા રાજાઓ જેવા મોજશોખમાં તલ્લીન, દેશદાઝ ને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી હીન, ને ગાડી, લાડી ને વાડીને આધીન રાજા કોઇકજ થયો હશે. કુંભારાણાને મારનાર ઉદયસિંગ હત્યારો, ને સંગનો પુત્ર વિક્રમજીતજ મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીને કલંક લગાડે એવા નીવડયા. રાજ્યલોભથી હત્યારે પોતાના બાપને મારીને અને દિલ્લીના પાદશાહને પોતાની કુંવરી આપવાનું વચન આપીને મેવાડીઓનો કોપ ખેંચી લીધો ને હત્યારો એ નામ મેળવી ધિક્કાર પાત્ર ઠર્યો. પણ જાણે મેવાડની નિષ્કલંકી ગાદીને કલંક નહિ લાગવા દેવાની પરમેશ્વરનીજ ઇચ્છા ન હોય તેમ તે હત્યારા ઉપર વીજળી પડી, ને મરણ પામ્યો, ને તેની કુંવરી પાદશાહને વરતી અટકી. વિક્રમજીત અવિચારી, ઉછાંછળો ને સ્વચ્છંદી હતો, એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી, ને તેથીજ તેણે પોતાના સરદારોને નારાજ કર્યા. પણ એ અવિચાર, ઉછૂંળકપણું કે અવિવેકનું ફળ એને મળ્યું. રાજયસત્તા ગમે તેવી દૈવી મનાતાં છતાં વિક્રમજીતના પટાવતોએ તેને મેવાડની ગાદીને યોગ્ય નહિ જણાયાથી ઉડાડીને મારી નાંખ્યો ને બીજા યોગ્ય વનવીરને બેસાડ્યો. એ વિક્રમજીતનો ભાઇ ઉદયસિંગ પણ મેવાડના રાણાના નામને જેબ આપે એવો નહિ હતો. અકબરે જ્યારે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે એણે કોઈપણ રાણાએ નહિ કરેલું એવું નાસી જવાનું કામ કરીને બાયલાપણું બતાવ્યું–સ્વદેશ રક્ષણ કરતાં પોતાનો પ્રાણ વહાલો ગણી નાસી ગયો. એવો બાયલો પણ રાણાની પદવીને છાજતો નથી. આજ સુધીમાં ગાદીએ બે ઉદયસિંગ થયા. એ બંને રાણાની કીર્તિને કલંક લગાડે એવા નીકળ્યા. ને તેથી જાણે ઉદયસિંગ નામ ધારણ કર્યું નથી. રાજસિંગ સુધીના રાણાની વંશા-

વળીમાંથી એ ત્રણ નામ બાદ કરીએ તો બાકીના બધા રાણા પ્રજાપ્રિય ને ઉત્કૃષ્ટ હતા.

તે વખતે રજપૂતો પાસે લઢાઇનાં હથીઆરોમાં માત્ર તરવાર, ભાલો, બરછી, કટાર ને જમૈયો હતાં, ને પોતાના રક્ષણાર્થે બખતર ને ઢાલ હતાં. તથા મેવાડના પહાડી ભીલ વગેરે લોકો પાસે તીર કામઠાં હતાં. રજપૂતો ઘોડા ઉપર લઢતા ને ઘોડાના રક્ષણાર્થે તેના ઉપર પાખર નાંખતા. પાછલા વખતમાં દારૂનો ઉપયોગ માલમ પડયો, ત્યારે રજપૂતોમાં બંદુકો વપરાવા લાગી; ને બાબર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તોપો લઢાઇમાં લેવાઇ. તોપણ મેવાડની ચઢતીના વખતમાં એ તોપનો ઉપયોગ તો કવચિતજ થયો હશે.

તે વખતની લઢાઇનાં સાધનોને અનુસરીને મેવાડના રાણા વ્યૂહરચના કરતા. એ વ્યૂહરચના કરવામાં તેઓ પોતાના દુશ્મનો કરતાં ઉતરતા નહોતા, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના કરતાં સરસ સાધનવાળા તેમના મુસલમાન દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવીને તેમણે તેમના કરતાં વ્યૂહરચનામાં સરસાઈ મેળવી છે. શાહબુદ્દીન સામા લડવામાં પૃથુરાજે વ્યૂહરચના કરવામાં સમરસી રાણાની સલાહ લીધી હતી. પૃથુરાજ રાસો લખનાર ચંદ પણ પોતાના પુસ્તકમાં વ્યૂહરચનાના લખાણમાં સમરસીનો આભાર કબૂલ કરે છે. માળવાના મહંમદ સામાં લડતાં કુંભાની, હલદીઘાટમાં પ્રતાપની ને ઔરંગજેબ સામા રાજસિંગની વ્યૂહરચના તેમના પરાક્રમને જેબ આપે એવી હતી. તેમજ તેઓ રાજનીતિમાં પણ પ્રવીણ હતા. રાજ્યમાં ટંટા ફિસાદ થાય, પરરાજ્યો ચઢી આવે, પહાડી લોકો ચોરી કે લૂટફાટ ચલાવે, તો તેઓ ગમે તેવા એશઆરામમાં છતાં તે સુખ તજીને રૈયતને ભયમાંથી ને આપદામાંથી મુક્ત કરવાને તેમની વહારે ચઢતા, ને લૂટારા કે દુશ્મનોને

નસિહત આપી દૂર કરતા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં તેઓ એટલા ખંતીલા હતા કે શાંતિના વખતમાં લોકોને કોઈ પણ પ્રકારની ધાસ્તી રહેતી નહિ. લૂટ ચોરી થતી નહિ અને વેપાર રોજગાર ને ખેતી ધમધોકાર થતાં, ને તેથી રાજા પ્રજા બંનેને લાભ થતો. સમરસી, હમીર, લાખો, કુંભો વગેરે 'સઘળા મહાન રાણાઓ રાજ્ય બંદોબસ્ત રાખવામાં કૂશળ હતા અને તેથીજ તેઓ પ્રજાને પ્રિય હતા.

મેવાડીઓની લાગણી પણ ઘણી તીવ્ર હતી. ઝીણી ઝીણી બાબતમાં પણ પોતાની રજપૂતવટ બરાબર સંભાળતા. અને તે સંભાળવામાં ગમે તેટલું જોખમ હોય તેની તેઓ દરકાર રાખતા નહિ. હસમુખા લાખા રાણાએ મંડોરના રાવની કુંવરીનું શ્રીફળ આવ્યું ત્યારે કરેલું હસવું ચંદ્રસિંગને કેવું લાગ્યું. વૃદ્ધ લાખાએ માત્ર મશ્કરી કરી હતી, તોપણ ચંદ્રસિંગ તે ખરૂં માની તેને નહિ પરણવાની હઠ લેઇ બેઠો. મંડોરના રાવની એ કુંવરીને પોતે મા પ્રમાણે લેખી એટલુંજ નહિ, પણ એટલા સારૂ તેણે પોતાનો ગાદીનો હક્ક છોડયો અને એ ગાદીનો પટાવત થઈ, છેવટ સૂધી તેનું રક્ષણ કર્યું. રાજ્યલોભીઓને એમાંથી કેટલી બધી શીખામણ લેવાની છે ? પોતાના પિત્રાઇને રાજ્ય ન જાય માટે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી પોતાની ગાદીને અપવિત્ર કરનારને કેવું નીચું જોવાનું છે ? વળી મુસલમાનોને કન્યા દેવા વિરૂદ્ધ પણ મેવાડીઓની લાગણી અતિશય હતી. મુસલમાનોને કન્યા દેનારને તેઓ ધિઃકારતા ને તેનાં માણસોએ જેપુરના માનસિંગનું અપમાન કરી અકબર સાથે લડાઇઓનું જોખમ ખેંચી લીધું, ને રાજસિંગે અમરસિંગની કે રૂપનગઢના ઠાકોરની કુંવરીનું હરણ કરી આણી ઓરંગજેબનો કોપ ખેંચી લીધો, તે માત્ર એજ લાગણીને લીધે હતો. પ્રતાપ અકબરને તાબે થવા તૈયાર થયો ત્યારે પૃથુરાજે કાવ્યમાં પત્ર લખી પ્રતાપને ઉશ્કેરી તાબે થતો અટકાવ્યો, તે માત્ર રજ-

પૂતોની પવિત્રતા સાચવવા અને મુસલમાનને તાબે થઇ તેને ક-ન્યા દેતાં અટકાવવાનેજ માટે હતું.

રાણાઓની સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્ય ચાહના ને સ્વદેશપ્રીતિ અનુ-પમ હતી. સ્વદેશને માટે કે સ્વદેશ સ્વાતંત્રતાને માટે તેઓ ગમે તેવું જોખમ ખેડતા. પોતાનાં બૈરાં છોકરાં મરવા દેતા, પોતાનો દેહ અર્પણ કરતા કે અતુલ્ય દુઃખ વેઠતા, પણ સ્વદેશ સ્વતંત્રતા સાચવતા. સ્વદેશ સ્વતંત્રતા સાચવવાને ગમે તેવું વેર હોય તે પણ ભૂલી જતા. જ્યારે રાઠોડો ચિતોડમાં કરતાકારવતા ને પૂર સત્તાવાળા થયા તથા તેઓ મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પડવાની તૈ-યારી ઉપર આવ્યા. ત્યારે મોકળની માએ ચંદ્રસિંગને બોલાવ્યો, કે ચંદ્રસિંગ સઘળું પાછલું વેર ભૂલી જઇ ચિતોડ આવ્યો ને રાઠોડોને કહાડી મોકળને સ્વતંત્ર કરી ગાદી આપી, તે માત્ર સ્વતંત્રતા સાચવવા માટેજ. પ્રતાપ મરવા પડ્યો ત્યારે પોતાના સઘળા સદરારોનું વચન લીધું, તે ફક્ત મેવાડથી સ્વતંત્રતા સા-ચવવાનેજ. અમરસિંગ ઉપર જહાંગીર પાદશાહનું લશ્કર ચઢી આવ્યું ત્યારે ચંદાવતે અમરસિંગને માઠું લાગે તેવી વર્તણુંક ચલાવીને પણ લઢાઇમાં દોર્યો, તે પોતાની ભૂમાતાને મુસલમાનોને તાબે થતી અટકાવવાનેજ માટે હતું, પ્રતાપને મારવાને બે પઠાણો પાછળ પડ્યા ત્યારે પોતાનું વેર ભૂલી જઇ તે પઠાણો પાછળ શકતો પડ્યો, તેમને માર્યા ને પ્રતાપને બચાવી તેને પોતાનો ઘોડો આપ્યો; એ માત્ર સ્વદેશપ્રીતિનેજ લીધે હતું.

વળી તેમનું પરાક્રમ ને સાહસ તો અતુલ્ય હતું. મેવાડે ક-રેલી એક પણ લઢાઇ એવી નથી કે જેમાં મેવાડીઓએ પરાક્રમ બતાવ્યું ન હોય, કે સાહસ કર્યું ન હોય. તેમનું પરાક્રમ તો એટલું હતું કે દુશ્મનો પણ તેથી તાજુબ થતા. તેમને પણ તેમના પ-રાક્રમનાં વખાણ કર્યા વગર ચાલ્યું નથી. જેમલ ને કેવલાના પ્ર-

તાપનાં કે રાણા પ્રતાપના પક્ષકઅનાં અકબરે ને તેના સરદારોએ પણ વખાણ કર્યાં છે. અમરસિંગનાં જહાંગીરે વખાણ કર્યાં છે. પણ પૃથુરાજને સંગ એ બે ભાઇઓએ માળવાના રાજાને કેદ કરી આણ્યા, એવા સાહસનો તો જોટોજ મળવો મુશ્કેલ છે. રાજસિંગે રૂપાળીબાનું હરણ કર્યું તે, પ્રતાપે જહાંગીરના હાથી ઉપર ને ચંદાવતે ઔરંગજેબના હાથી ઉપર ઘોડા ઠેકાવ્યા, એ પણ સાહસજ હતું. પૃથુરાજે ટોડા ઉપર હલ્લો કર્યો તે પણ ઓછું સાહસ નહોતું. એવા સાહસિક મરદો મેવાડ વગર બીજે કયાં મળવાના ?

સાહસિક છતાં તેમની દીર્ઘદષ્ટિ ઓછી નહિ હતી. લઢાઇને વખતે કે રાજ્ય ચલાવવામાં તેઓ લાંબી નજરથી જોઇ દ્રઢ વિચાર બાંધતા હતા. લાખારાણાએ ને કુંભાએ લડાઇઓ લડવામાં ને પ્રતાપસિંહે અમરસિંગ એશારામી થશે એવું ધારવામાં કેટલી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હતી ? લાખાએ ને કુંભાએ દીર્ઘદષ્ટિવડે મેવાડને નુકશાનીમાં ન નાંખતાં દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવી, ને પ્રતાપની દીર્ઘદષ્ટિનું ભવિષ્ય મેવાડને કમનસીબે ખરૂં પડયું. અમરસિંગને ચંદાવતે અપમાન આપ્યું છતાં પણ પોતે શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તે અપમાન મનમાં ન લાવતાં ઉલટો ચંદાવતનો ઉપકાર માન્યો, તે અમરસિંગની દીર્ઘદષ્ટિનું પરિણામ હતું.

રાણાઓ જેવા મોટા મનના રાજાના નમૂના પણ મળવા મુશ્કેલ છે. તેઓ મોટા મનથી વેર ભૂલી જતા, ગુનોહ માફ કરતા, દુશ્મનને મિત્ર કરી લેતા, ને રાજ્યમાં કુટુંબકલેશ થતો અટકાવતા. તારાને પરણવા છતાં જેમલ મરાયો, તેનું વેર રાયમલ રાણે મોટા મનથીજ મનમાં ન આણ્યું ને તેનો ગુનોહ માફ કર્યો. કુંભો મહંમદને કેદ કરી લાવ્યો, તોપણ મોટા મનથી તેની સાથે મિત્ર તરીકે વર્ત્યો. પોતે દુશ્મનાવટ ભૂલી ગયો, ને તેથી

તે મુસલમાનો પણ તેના મિત્ર થઈ રહ્યા. તેમજ કુટુંબકલેશ ન થાય માટે સંગે પોતાનો ગાદીનો હક્ક મોટા મનથી છોડી દીધો. વળી ઉદેસિંગ પછી તેનો ઠસવેલો વારસ જગમલ ગાદીએ બેઠો, ત્યારે પ્રતાપ પોતાનો હક્ક છતાં કુટુંબકલેશ ન કરવા માટે રાજ્ય છોડી દેશવટે જવા તૈયાર થયો હતો, તે પ્રતાપનું મોટું મન બતાવે છે. વળી જે દુશ્મનો હાર્યા પછી શરણે આવે, તે દુશ્મનોને નહિ મારતાં કે નહિ પીડતાં તેમનાં હથીઆર મૂકાવી સલામત જવા દેવા, હથીઆર વગરના દુશ્મનો ઉપર હાથ ન ઉગામવો, શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું, વગેરેથી પણ તેમનું મોટું જ મન જણાય છે. પડતીના વખતમાં પણ પ્રતાપે ફરીદખાંને ઘેરેલો ને તે એકલો પકડાયલો તોપણ જવા દીધો તે, પોતાના દુશ્મનની પ્રજાને પોતાનો કુંવર લૂટી લેતો હતો તેની બૂમ જવાથી રૈયતપર દયા લાવી રાજસિંગે કુંવર ભીમસિંગને પાછો બોલાવી લીધો તે, અને મેવાડના સ્વતંત્ર રાજ્યને પાદશાહતની જાગીર બનાવનાર ખુરમ પોતાની પડતીના વખતમાં રાણાને શરણે આવ્યો ત્યારે આશ્રય આપ્યો તે, રાણાઓનાં મહાન મન બતાવે છે.

મોટા મન સાથે તેમનું મન દ્રઢ પણ હતું. માથું ગયે તેઓ પોતાની દ્રઢતા તજતા નહિ. પોતાનો બોલ પાળવાને દ્રઢતાથી વળગી રહેતા. ગમે તે થાય પણ પોતાનો ઠરાવ બદલતા નહિ. રજપૂતનો બોલ ને હાથીના દાંત નીકળ્યા તે પાછા પેસવાનાજ નહિ. રાણાઓએ પોતાનો બોલ પાળવાને રાજ્ય ખોયાં, સગાં વહાલાં ખોયાં, અસહ્ય કષ્ટ વેઠયાં, ને પાયમાલ થઈ ગયા. દેશનું સ્વાતંત્ર્ય ને રજપૂતવટ સાચવવી એ તેમનો દ્રઢ ઠરાવ હતો. ચંદ્રસિંગે રાજ્યહક્ક ખોયો તે ખોયોજ. મરતા સુધી રાજ્ય મેળવવાની શક્તિ છતાં ને મેળવ્યું છતાં પટાવત તરીકે રહ્યો. અકબર સામું લડવું, રાજ્ય જાય ને અસહ્ય દુઃખ પડે પણ મુસલ-

માનોને તાબે તો નજ થવું, એ પ્રતાપનો ઠરાવ તેણે છેવટ સુધી પાળ્યો. સંગે રાજ્યમહેલ છોડયો તે પોતાના ભાઇઓ મૂઆ પછી-જ સંભાળવા આવ્યો. રાજસિંગે રજપૂતાણીને મુસલમાનને હાથ ન જવા દેવાના ઠરાવનેજ લીધે ઔરંગજેબ સાથે વેર બાંધ્યું.

પણ તે સઘળું છતાં રજપૂતો ભોળા હતા. ભોળપણથી તેમણે ઘણીવાર મુસલમાનોથી થાપ ખાધી છે; પણ તે પરાક્રમની સાથે રહેલુંજ છે. સમરસીએ શાહબુદ્દીનથી, ભીમસિંગે અલ્લાઉદ્દીનથી, પૃથુરાજે સિરોહીના પ્રભુરાવથી, સંગે બાબરથી ને રાજસિંગે ઔરંગજેબથી ભોળપણાનેજ લીધે થાપ ખાધી, એ ભોળપણ ન હોત તો શાહબુદ્દીન દીલ્લીનો ધણી ભાગ્યે થાત. અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડનો નાશ ન કરી શકત, બાબરને કદાચ કાબુલ પાછું જવું પડત, ને ઔરંગજેબની જગાએ અકબર ગાદીપતિ થાત.

આપણે ઉપર રાણાઓના સદ્‌ગુણો કહ્યા, એટલુંજ માત્ર બસ નથી, પણ જેવા રાજા તેવીજ પ્રજા ને પટાવત પણ હતા. પટાવતો ને પ્રજા પણ સ્વદેશપ્રીતિમાં, લાગણીમાં, સ્વદેશ સ્વતંત્રતાની ચાહેનામાં, પરાક્રમમાં, નિડરતામાં, સાહસમાં, તેમના રાણા જેવાંજ હતાં. તેમની રાજ્યભક્તિનો ને સ્વાત્માર્પણનો તો દુનિઆમાં જોટોજ મળવો મુસ્કેલ છે. લડાઇમાં મોખરે રહેવું એતો મેવાડી પટાવતો માન સમજતા. જીવ સાચવવા હાલના સરદારો પાછળ રહેવા ઇચ્છા કરે, ત્યારે પતંગીઆની પેઠે દુસ્મનો પર તૂટી પડવાને તે વખતના પટાવતો મોખરે રહેવામાં માન સમજતા. અને તેને માટે શક્તાવતે ને ચંદાવતે ઓન્તાલાનો કિલ્લો લેવામાં કેવું સાહસ ને પરાક્રમ કર્યું તે આપણે જોઇ ગયા. ચિતોડના ત્રણે ઘેરા વખતે અને તેમાં વિશેષે અકબરના ઘેરા વખતે ઘેર ઘેર ને શેરીએ શેરીએ અકબર સામે ચિતોડીઓ થયા ને મરતા સુધી તાબે થયા નહિ, એ તેમની કેવી સ્વદેશપ્રીતિ ! !

તેમજ એજ ધેરા વખતે ઉદેસિંગ નાસી ગયો. તોપણ કેશવાના પ્રતાપે અને જેમલે ચિતોડના બચાવ કરવા સ્વાત્માર્પણ કર્યું. તે માત્ર સ્વદેશાભીમાનનેજ લીધે. રાજસિંગના વખતમાં ચંદાવત ઓરંગજેબ સામો થયો. તે માત્ર રાજભક્તિનું સાહસ હતું. ઝાલા રાજા માનસિંગે પ્રતાપનો જીવ બચાવવા પોતાનો જીવ આપ્યો એ સ્વાત્માર્પણનું કામ સ્વામીભક્તિને લીધેજ હતું. પટાવતો નિડર ને ખરૂં કરવામાં દ્રઢતાવાળા હતા એમાં લગારે શક નથી. કેમકે તે વખતના પટાવતો સરખી લાગણીના ને ઐક્યતાવાળા હતા. તેઓ સ્વાર્થ તજીને રાજ્યહિત પહેલું જોતા ને રાજ્યહિત રાજાનો સાચવવાને ભોગ આપવો પડે કે તેનો કોપ ખેંચી લેવો પડે તો તેની દરકાર રાખતા નહિ. વિક્રમજીત રાજ્યને હાનિકારક જણાયો કે તેને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો ને તેને મારીને વનવીરને બેસાડ્યો. પણ હકદારનો હક્ક સાચવવાને ઉદેસિંગ છતો થયો કે વનવીરને સમજાવી ગાદીએથી ઉઠાડી ઉદેસિંગને બેસાડ્યો. તેમ કરવામાં પોતે બેસાડેલાને કેમ ઉઠાડાય? તેને ઉઠાડવાથી આપણો માનમરતબો ઘટે એવું અભિમાન તેઓ લાવ્યા નહિ. વળી પ્રતાપનો હક્ક ડુબાવી જગમલ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે એજ પટાવતોએ તેને ઉઠાડીને પ્રતાપને બેસાડ્યો. અમરસિંગ જહાંગીર સામા લડવું કે તાબે થવું એની ગડભાંગમાં પડ્યો કે તેનું કાંડુ ઝાલીને લડાઇમાં દોરનાર પણ એજ નિડર ને દેશદાઝના પટાવતો હતા. એવા પટાવતોનું રાજાને પણ માન રાખવું પડતું હતું. અમરસિંગ તાબે થયા પછી જે કુંવર પાદશાહતની તેનાતમાં રહે તે કુંવર પાટવી છતાં તેની બેઠક મુખ્ય પટાવતોની નીચે રાખી કે જેથી પટાવતોનું મન દુભાય નહિ.

એમ કહેવાય છે કે વાણીઆની ઢીલી દાળ ખાનારી જાત પોચી છે, પણ મેવાડની પ્રતાપી ભુમીએ પોચી જાતને પણ પ્રતાપી નીપજાવી છે. કોમલમેરના સુબા આશાશાહે ઉદેસિંગને પો-

તાને ઘેર રાણા વનવીરથી છૂપો રાખીને ઉછેર્યો, તે તેની હિંમત ને રાજ્યભક્તિ બતાવે છે. પરંતુ તે કરતાં પણ વિશેષ દયાળશાહે રાજસિંગના વખતમાં ઔરંગજેબ સામા લડવામાં માળવા પ્રાંત જીતી લૂટીને તથા મુસલમાનોને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી માળવાના લોકોમાં પોતાનું નામ છોકરાને બીવડાવાનું કરી મૂકયું, એ તેનું ખરૂં પરાક્રમ હતું. તેમજ ભામાશાહ જેણે મેવાડનું ગએલું રાજ્ય પોતાની સઘળી દોલત પ્રતાપને હવાલે કરીને તાર્યું. એ તેનું કેવું મોટું મન, કેવી રાજ્યભક્તિ, કેવી સ્વદેશપ્રીતિ ને કેવી નિર્લોભતા બતાવે છે ! ! ! આશાશાહ, દયાળશાહ ને ભામાશાહના દાખલા હાલના પોચા ને સ્વાર્થી કે લોભી વાણીઆઓને કેવા દ્રષ્ટાંતરૂપ છે ?

મેવાડના કાં રજપૂત, કાં વાણીઆ, કાં રાજા, પટાવત કે પ્રજા, બહાદૂર, પરાક્રમી ને સ્વદેશપ્રીતિવાળી હતી, એટલુંજ નહિ પણ એ ઇતિહાસમાં ત્યાંની રજપૂતાણીઓ, કાં રાજાની રાણી કે પટાવત ને પ્રજાની સ્ત્રીઓ, બહાદૂર ને પરાક્રમી હતી. જેની કૂખમાં પાકતા રજપૂતો આવા બહાદૂર હતા, તેઓ પંડે પણ બહાદૂર હોવી જોઇએ. સમરસીની સ્ત્રી કર્મદેવીનું કુતુબુદ્દીનને યુદ્ધ કરીને હરાવવું, જવાહીરબાઇએ બીકા ખડક આગળથી મુસલમાનોના હુમલાને પાછો વાળવો, ઉદેસિંગની રાણીએ અકબરને ચિતોડ આગળથી પાછો હઠાવવો, તારાબાઇએ બહાદૂર પૃથુરાજની સાથે જઈ સાહસ કરી મુસલમાનો પાસેથી ટોડાનો ગઢ જીતવો, કે કેલવાનાં પ્રતાપની માએ પ્રતાપને નાહિંમત નહિ થવા દેવાને પોતાના એકના એક વહાલા પ્રતાપની પડખે રહી અકબરના લશ્કર ઉપર તૂટી પડી લડતાં લડતાં ને મુસલમાનોને કાપતાં કાપતાં લડાઇમા મરાવું, એ રજપૂતાણીઓનું ઓછું પરાક્રમ નથી. આશાશાહ ઉદેસિંગને ઉછેરવો કે નહિ તેની ગડભાગમાં પડચો, ત્યારે તેની માએ તેને કેવી સલાહ આપી, અને કેવી રાજ્યભક્તિ

કે રાજ્યપ્રેમ બતાવ્યો ? સ્વરાજ્ય પ્રીતિ ને રાજ્ય લાગણી મોગલની લડાઈની પણ ઓછી નહિ કહેવાય. રાઠોડ રાજા ચિતોડના રાણાની ગાદી ઉપર પોતાના દોહિત્રને લેઇને બેસતો, એજ એને માઠું લાગવાનું કારણ થયું. તેની સ્વરાજ્ય લાગણી સાથે દીર્ઘદ્રષ્ટિ પણ કાંઇ ઓછી નહોતી. ખરેખરું કહીએ તો એની લાગણીથી ને દીર્ઘદ્રષ્ટિથીજ મેવાડ રાઠોડના હાથમાં જતું બચ્યું. ઉદેસિંગની ધાવ પન્નાની રાજ્યભક્તિ ને સહનશીલતાનાં વખાણ જેટલાં કરીએ તેટલાં થોડાં છે. એ સબળી બાઇઓએ અબળા છતાં પ્રબળાનાં કામ કરેલાં છે. ઘણી વાર તો પુરૂષો પણ ન કરી શકે તેવાં કરેલાં છે. સ્વામીપ્રેમ ને રાજ્યભક્તિ રાજસિંગના વખતમાં ચંદાવતની સ્ત્રીએ પણ ઓછાં બતાવ્યાં નથી. પોતાના પતિપરના પ્રેમથી અને પોતાનો પતિ રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમો કરી રાજ્યભક્તિ બતાવે એવી હોંસથી, તેણે પોતાનું મસ્તક પોતાને હાથે કાપીને ચંદાવતના ગળામાં આરોપવા મોકલ્યું. એ કેવો પ્રેમ ? મેવાડની સ્ત્રીઓ સ્પાર્ટાની કે કાર્થેજની સ્ત્રીઓથી પણ ચઢતી હતી. થરમાપીલીની લઢાઈમાં સ્પાર્ટાની એક સ્ત્રી ડેમીનેટાના આઠે છોકરા મરાયા, તોપણ તે શોક કરતી નહોતી. તે જોઇ તેને કોઇએ પુછ્યું કે તારો વંશ ગયો ને તું શોક કેમ કરતી નથી ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે મારે શોક શા માટે કરવો. મેં જે માટે મારા છોકરાને જન્મ આપ્યો હતો તે તેમણે સફળ કર્યું છે. તેઓ સ્પાર્ટા માટે જનમ્યા હતા ને સ્પાર્ટાના રક્ષણાર્થે મૂઆ છે. મારો વંશ ગયો નથી પણ અમર થયો છે, તો મારે શોક શાનો કરવો ? મારે તો ઉલટું રાજી થવું જોઇએ કે મારી કૂખ વખણાઇ. તેમજ રોમનોએ કાર્થેજ જીત્યું ને શહેરને આગ લગાડી કતલ ચલાવવા માંડી, ત્યારે કાર્થેજનો સરદાર હાસ્ડ્રુબાલ પોતાનો જીવ ઉગારવાને રોમનોને તાબે થવા ચાલ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે દેશદ્રોહી તારાં બૈરાં છોકરાંને અને દેશને છોડીને

ક્યાં જાય છે ? દુશ્મનોથી ડરી હમણાં શરણે જાય છે. પણ જ્યારે તારા દેશદ્રોહનો જગતપિતા જવાબ માગશે, ત્યારે ભાગીને તું કયાં જઈશ ? તે છતાં પણ ખજ્યો નહિ ત્યારે કોટપર ચઢીને ગેમન સરદારને કહ્યું કે એ દેશદ્રોહીને તમે યોગ્ય શિક્ષા કરજો. એમ બોલી તે પોતાનાં છોકરાં સાથે બળતી આગમાં પડી મરણ પામી. આવાં વચનો બોલનારની સ્વદેશપ્રીતિ અનુપમ હતી પણ તેવી સ્પાર્ટામાં કે કાર્થેજમાં કોઈકજ હતી. અને મેવાડની રજપૂતાણીઓ તો બધીજ ઉપર કહેલી સ્પાર્ટન કે કાર્થેજીનીયનજ હતી. પોતાની આબરૂ સાચવવા માટે સઘળી સ્ત્રીઓએ સાથે મળીને જીવતાં બળી મરવું, એ રજપૂતાણીઓની કેવી દ્રઢતા ને લાગણી બતાવે છે ? ચિતોડના ત્રણે ઘેરા વખતે રાજા, રાણા ને પ્રજાની સઘળી સ્ત્રીઓ માત્ર આબરૂજ સાચવવાને મુસલમાનોને હાથ નહિ જવાને બળી મૂઇ હતી. એ તેમનો તે વખતના મુસલમાનોપર કેવો ધિઃક્કાર બતાવે છે ? અમરસિંગ રાઠોડની પુત્રીને પાદશાહ વેરે પરણવા કહ્યું ત્યારે જોગ લીધો, છતાં એજ પાદશાહ પરણવા આવ્યો ત્યારે ઉદેપુરના રાણા સાથે કેટલા જોખમે પરણી ? એ માત્ર તેના મુસલમાનોપરનો ધિઃક્કાર ને સ્વધર્માભિમાન હતાં.

છતાં તે વખતના સઘળા મુસલમાનો ધિઃક્કારપાત્ર નહિ હતા. તે વખતના મુસલમાનો જૂલમી ને નઠારા હતા, તોપણ સઘળાજ તેવા નહિ હતા. તેમાં અપવાદ રૂપ માળવાનો મહંમદ ને તેનું મુસલમાની લશ્કર મુસલમાનોનાં મોટાં મન બતાવવાને દ્રષ્ટાંત રૂપ છે બાબર સામો લડનાર સંગ હતો. બાબરનો તે મોટો દુશ્મન હતો, તોપણ એજ સંગની સ્ત્રીએ એજ બાબરના પુત્રને ભાઇ ગણી ભાણેજનું રક્ષણ કરવા બોલાવ્યો, તો મોટા મનથી પાછલું વેર ભુલી જઇ હુમાયુએ ભાણેજને મદદ કરીને ચિતોડ મુસલમાનોના હાથથી છોડાવ્યું. વળી રાણા પ્રતાપે મેવાડનું બો-

એવું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું તે ફરીને જીતી લેવાની તાકાદ છતાં પ્રતાપને છેડચો નહિ, તે માત્ર પ્રતાપના પરાક્રમ ઉપર મોહિત થએલા અકબરનાં મોટા મનથીજ. એવા એવા મોટા મનના મુસલમાનો છતાં શાહબુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, ઔરંગજેબ, સિકંદર લોદી ઇત્યાદિ જુલમી મુસલમાનોને લીધેજ રજપૂતોને મુસલમાનો પર ધિઃક્કાર છૂટયો હતો.

મેવાડપતિઓ લઢાઇનાજ રસિયા નહિ હતા. તેમને પોતાની આબરૂની ખાતર કે સ્વદેશરક્ષણની ખાતર લઢાઇઓ લઢવી પડે તો લડતા, એ વાત ખરી તથાપિ તેઓ શાંતિના વખતને ધિઃક્કારનારા કે તેનો ગેરઉપયોગ કરનારા નહિ હતા. તેઓ શાંતિના વખતમાં રૈયતનું લૂટ, ચોરી ને જૂલમથી રક્ષણ કરતા, તેમનાં સુખદુઃખની તપાસ રાખતા, દુકાળને કે એવે પ્રસંગે તેમની આપદા ઓછી થાય તેવી યોજના ઘડતા, પ્રગણામાં ફરીને જાતે લોકોને પૂછીને, કે ફરીયાદીને જાતે મળીને તેમની ફરીઆદ સાંભળી ઈન્સાફ આપતા. તેઓ નગરચરચા જોઇ લોકવાયકા સાંભળતા ને પોતાની કીર્તિ કે અપકીર્ત્તિ થાય છે, તે સાંભળીને પોતે તુલના કરતા, તથા પોતાની ભૂલ માલમ પડે તો સુધારતા, પણ તે અપકીર્ત્તિ કરનાર ઉપર ગુસ્સે નહિ થતા. ગામેગામમાં ગામના નાના નાના ટંટા ફિસાદ પતાવવાને પંચો નીમતા, તેથી રાજાને પોતાને ચૂકવવા જેવી ફરિયાદ થોડી આવતી. ગામેગામ ઇન્સાફ કરનારા પંચ હોવાથી લોકોને તેમની પાસે ઇન્સાફ માગવા જવું મુસ્કેલ કે મોંઘું પડતું નહિ અને પંચ પણ “ પંચ ત્યાં પરમેશ્વર ” ગણી જે ઇન્સાફ કરતા, તે વાજબીજ થતો. રાણાને પણ તેથી તે સંબંધી ખર્ચ થતું નહિ. લશ્કર તો પટાવતોનું હતું, ને પટાવતોને જાગીરો આપેલી હતી. એટલે ખજાનામાંથી લશ્કરનું ખર્ચ ન થતું. દીવાની ફોજદારી કામ કરનારા પંચ હતા. તે બધા ઉપર દેખરેખ તે ભાગનો ફોજદાર કે કિલ્લેદાર

રાખતો. એ કિલ્લેદાર પણ પટાવત હતો. તે પોતાના લશ્કરવડે કિલ્લો સાચવતો ને રૈયત ઉપર દેખરેખ રાખતો. એટલે વસૂલાત ખાતું માત્ર જુદું હતું. એ વસૂલાત ઉઘરાવવા માટે પટેલો રાખેલા હતા. એ પટેલોને જમીન મળતી, ને તેના બદલામાં તેઓ વસૂલાત ઉઘરાવી દરબારમાં ભરતા. જમીનના મહેસૂલમાં ઉપજની જાત પ્રમાણે છઠ્ઠો, પાંચમો કે ચોથો ભાગ લેવાતો, કિંવા એ વજે ભાગનો અમુક સરતે ઇજારો અપાતો. તેટલું છતાં ઈજારદારો રૈયતને પીડે નહિ તે માટે તેના ઉપર દેખરેખ રહેતી. બીજી જાતની ઉપજ દેશદાણની હતી. જે માલ પરદેશ જતો તેના ઉપર નીકાસનું દાણ લેવાતું. તેમજ પરહદનો જે માલ મેવાડમાં આવતો તે ઉપર આયાત જકાત લેવાતી. એ દાણનો પણ ઘણીવાર તો અમુક સરતે ઇજારો અપાતો હતો, પણ તે સઘળા બંદોબસ્તમાં રૈયતને દુઃખ થાય નહિ કે રૈયતપર જૂલમ થાય નહિ તેની પૂરતી ચોકસી રાખવામાં આવતી.

ઇનસાફ આપવામાં ને રૈયતનું રક્ષણ કરવામાં તેઓ જેવી કાળજી રાખતા, તેવીજ કાળજી તેઓ તેમની આબાદી વધારવાને રાખતા. વેપારરોજગાર વધારવાને યોગ્ય બંદોબસ્ત કરતા. તેમનામાં હુન્નરકળાનો વધારો સુધારો ને ફેલાવો થાય, તેવી સંભાળ રાખતા. નવી નવી શોધો કરાવતા ને એ શોધો કરનારને યથાયોગ્ય ઇનામ આપી ખરીદી કરી કરાવી કે તેમની કારીગરીનો દરબારમાં ઉપયોગ અનુભવ કરાવી ઉત્તેજન આપતા. દુકાળ પડે કે થોડું પાકે ત્યારે વસૂલાતમાં છૂટ મૂકતા તથા તેમનાં દુઃખ ઓછાં થવાને યુક્તિ કરતા, તેમને ધંધો રોજગાર મળે ને તેવડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે તથા તેઓ આળસુ ભીખારી થઇ રખડીને ભૂખે મરતા બચે, માટે તેમને નવીન કામો ઉભાં કરી ધંધે વળગાડતા. ટુંકામાં જેમ રૈયત રાજાના સંકટ સમયે મદદે આવતી, તેમ રૈયતના સંકટ સમયે રાજા પણ મદદે જતા

રૈયતવડે રાજા છે, એમ તેઓ જાણતા. રૈયતને સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી તથા રૈયતની આબાદી એ રાજ્યની ને રાજાની આબાદી સમજતા. રૈયતને લૂટીને, દુખી કરીને, દંડીને, ભારે ભારે અસહ્ય કરો લેઇને, કે તેમના તરફ બેદરકાર રહીને રૈયતની પાયમાલી કરતા નહિ. રૈયતના પૈસા લેઇને જરૂર પડે તેમને પોષવાને પાછા હઠતા નહિ. શાંતિના વખતમાં જે પૈસો એકઠો થતો તે સાચવવાને ધનસંચય કરી રાખતા નહિ, પણ તે પૈસો દેશરક્ષણ માટે કિલ્લા, જળાશયો, નવા રસ્તા, ને નવાં નવાં મકાનો બંધાવવામાં ખર્ચતા. તેથી પૈસાનો વ્યય બરાબર થતો. રૈયતનો પૈસો રૈયતમાંજ વાપરવાથી તે કંગાળ થતી નહિ, ને ગરીબ ને મજૂરોને રોજી મળવાથી તેઓ ભૂખે મરતા નહિ. મેવાડના ચોરાસી કિલ્લા, ત્યાં ઠામઠામ બંધાવેલાં દહેરાં, ચિતોડ, કોમલમેર ને ઉદેપુરમાં બંધાવેલા મહેલો ને ગઢ, ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ ને કાંકરોલીનું માનસરોવર, એ વગેરે બંધાવીને મેવાડપતીઓએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચ્યા છે તે સઘળા રૈયતમાં વપરાયા છે. એ મકાનોમાંનાં ઘણાં તો દુકાળથી લોકોને મરતા ઉગારવા માટે બંધાવેલાં છે, તેમની એ દીર્ઘદ્રષ્ટિથીજ રૈયત સદાય રાજા ઉપર રાજી રહી, જરૂરને વખતે પોતાના પ્રાણ કુરબાન કરતી.

હમીરે, લાખાએ, ચંદ્રસિંગે, અમરસિંગે, જગતસિંગે ને રાજસિંગે રૈયતના સુખ માટે બહુ કાળજી બતાવી છે. રૈયતમાં શાંતિ પ્રસરી, વેપારરોજગાર વધે માટે લૂટ, ચોરી બંધ પાડી, નવા નવા ખનિજ પદાર્થોની શોધ કરાવી નવાં મકાનો ને જળાશયો બંધાવ્યાં. લઢાઇનો વખત બાદ કરતાં બાકીના વખતમાં મેવાડની ઉપજમાંથી જે શીલીક રહે તે રૈયતનાજ લાભ અર્થે ઘણુંકરીને ખર્ચતા. હિંદુઓ ઉપર ઔરંગજેબે જીજીઆવેરો નાંખ્યો ત્યારે પાદશાહનું વેર બાંધીને પણ ઉદેપુરનો રાણો હિંદુપત, હિંદુઓની વહારે ચઢયો. એ વખતે એ ગંભીર રાજસિંગ

ઔરંગજેબને લખેલો પત્ર મહાન દીર્ઘદ્રષ્ટિ બતાવનારો, ડહાપણ ભરેલો ને યથાયોગ્ય છે. એ ઉપરથી રાણાની રૈયત માટે કેટલી કાળજી હતી તે જણાય છે. અને એવાં એવાં પરાક્રમોથીજ તેઓ પ્રજાને પ્રિય હતા.

સમાપ્ત.

જાહેર ખબર.

નીચે લખેલી ચોપડીઓ અમદાવાદમાં ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની પાસેથી તથા એસ. બી. શાહની કંપની પાસેથી તથા મુંબઇમાં એન. એમ. ત્રીપાઠી કાલાબાદેવીરોડ એમની પાસેથી રોકડી કીંમતે મળશે સામટી લેનારને સારૂં કમીશન આપવામાં આવશે.

પતિવ્રતા શ્રી ગુણસુંદરી આવૃત્તિ ૪ થી.	૦—૬—૦
મેવાડની જાહોજલાલી આવૃત્તિ ૬ ઠી.	૦—૧૨—૦
ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.	૦—૭—૬
વીર દુર્ગાદાસ.	૦—૮—૦
કૃષિ વિદ્યા.	૦—૬—૦

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.
નડીયાદ.